

પ્રાર્થના

પરમાત્માની પ્રાર્થના આત્માની અનંત શક્તિઓને જગાડનાર દૈવીભળ છે
સરસ્વતી વંદના

યા કુન્દેન્દુ તુષારહાર ઘવલા યા શુભ્રવસ્ત્રાવૃતા ।
યા વિણાવરદણ્ડમણ્ડકરા યા શ્વેતપદ્માસના ॥
યા બ્રહ્માચ્યુતશંકર પ્રભૃધિર્ભિર્દેવૈસદા વન્દિતા ।
સા માંપાતુ સરસ્વતી ભગવતી નિઃ શેષજાડ્યાપહા ॥

જેના શરીરની સફેદ કાંતિ ડોલરના ફૂલ, ચંદ્ર હિમ અને મોતીના હાર જેવી શુભ છે.
જેણે સફેદ વસ્ત્ર ધારણ કર્યા છે. જેનો હાથ વિજ્ઞાના ઉત્તમ દંડથી શોભી રલ્લો છે.
જે સફેદ કમળ પર બિરાજમાન છે. બ્રહ્માંવિષ્ણુમહેશ વગેરે દેવો જેને સદાકાળ
વંદન કર છે. તે સરસ્વતી ભગવતી મારુંરક્ષણ કરો કે જે સંપૂર્ણ રીતે જડતાને હરી લેનારા છે.

સર્વ ધર્મ પ્રાર્થના

ઓમ તત્સત્ શ્રી નારાયણ તુંપુરૂષોત્તમ ગુરુ તું ।
સિધ્ધ્ બુધ્ધ્ તુંસ્કંદ વિનાયક સવિતા પાવક તું।
બહ્મ મહજ તુંયહવ શક્તિ તુંદ્શુ પિતા પ્રભુ તું।
રુદ્ર વિષ્ણુ તુંરામકૃષ્ણ તુંરહિમ તાઓ તું।
વાસુદેવ ગો વિશ્વરુપ તુંચિદાનંદ હરિ તું।
અદ્વિતિય તુંઅકાલ નિર્ભય આત્મલિંગ શિવ તું।
ઓમ તત્સત્ શ્રી નારાયણ તુંપુરૂષોત્તમ ગુરુ તું।
ૐ સહનાવવતુ । સહનૌમુનત્કુ । સહવીર્યૈકરવાવહૈ।
તેજસ્વિનાવધીત મસ્તુ મા વિદ્વિષાવહૈ।
ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥.....

પ્રાર્થના

અમારા વિચારો સદા હો પવિત્ર, હો વાણી અમારી સદા પ્રિયસત્ય,
જે કર્મો અમારા હો પૂર્ણ વિશુદ્ધ, પ્રભો હો અમારુંઆ જીવન પ્રબુધ્ધ,
અમે તારી શાંતિનુ વાજીત્ર બનીએ, સદા સ્નેહ અને શ્રદ્ધા, આશાને વરીએ,
અમારુંજીવન હો સદા સત્ય-નિષ્ઠ, અમારુંકવન હો પ્રકાશે પ્રતિષ્ઠ,
પ્રભો સારી સૃષ્ટિનુ કલ્યાણ થાય, મળે સુખ-શાંતિને સંતાપ જાય,
ને સત્યમ-શિવમ-સુંદરમની જીવનમાં, પ્રભો સર્વકાળે ત્રિવેણી રચાયે.

KHOJ [A Journal of Contemporary Thought]

ખોજ

(એક વર્તમાન વિચાર સામયિક)

[Vol V 2013-14]

WOMEN EMPOWERMENT: PROBLEMS AND CHALLENGES
(સ્ત્રી સશક્તિકરણ: સમસ્યાઓ અને પડકારો)

Published by

Dr. V. R. Godhaniya College
M. G. Road, Opp. Khijdi Plot,
Porbandar - 360 575.

President

Dr. Virambhai R. Godhaniya

Managing Trustee

Shri Arjunbhai Modhwadiya

Trustees

Shri Bharatbhai Odedra
Shri Madhusudan Mehta
Smt. Shantaben Odedra
Smt. Jayshreeben Godhaniya
Shri Bharatbhai Visana

Refereed by

Dr. Girish Trivedi
Prof. Ketan Pandya

Edited by

Dr. Anupam R. Nagar

Editorial Board

Dr. Ilaben A. Thanki
Convener & Members
Dr. Gitaben A. Unadkat
Convener & Members

check

ISSN No. : 0976-1187

Published by :

CREATIVE BOOKS

"SHANTI" CB-24, Naraina, New Delhi - 110028

Phone - 011 - 25775818

E-Mail : creativebooks2004@yahoo.com

Copyright @ All rights reserved.

No part of this publication is allowed to be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise without the prior permission of the Editor.

Type setting & Printed by:

Geli (All Types of Printing Works)

14-15, Prabhu Complex,

Eagle Travels Street, Khakh Chowk,

Porbandar - 360575Gujarat

Ph. 0286-2248091

Contents

Note from the Management
ix

Editor's Note
xi

Referee's Note
xiii

Referee's Note
xiv

Acknowledgements
xv

English

Chitra and Savitri as epitomes of Women
Empowerment: A Study in Comparison
Drs. Anupam Nagar & Ketki Nagar
19

Empowerment of Indian Women:
A Challenge of 21st Century
Dr. Ila A. Thanki
37

A Study of Relationship between Print Media
and Women Empowerment

Rakesh V. Kakkad

45

Feminine Issues in Bharati Mukherjee's *Jasmine*

Rushi Sumankumar Pandya

51

Empowered Women in Corporate Field in India

Vipul Dasani

57

Women Empowerment in Indian English

Fiction-A Bird's Eye View

Poonam P. Joshi

61

ICT and Women Empowerment

Kalpana P. Joshi

69

Shashi Deshpande on Woman Empowerment

Hirak R. Jogia

75

हिन्दी

Girish Trevedi

girishBHAI

83

Daxa joshi

daxa joshi

93

महात्मा ज्योतिबा फूले और स्त्री शिक्षा

डॉ. एम. एन. वाघेला

107

आझादी के छ दशक - नारी और नारी लेखन

(कहानी संदर्भ के विशेष में)

डॉ. संगीता पारेख

115

गुजराती

मछिला सशक्तिकरण - अके सिककानी बे बाजुओ

डॉ. रेखा अंथ. मोढा

123

गुजरातमां स्त्री सशक्तिकरण वर्तमान अने भविष्य

डॉ. गीता अ. उनडकट

137

आधुनिक युगमां नारी - नारीसशक्तिकरण

वर्ष बी. जोषी

143

स्त्रीसशक्तिकरण : गुजराती कथा साहित्य संदभ

प्रो. सुहागिनी पी. गरासिया

149

स्त्री सशक्तिकरण-सशक्त भारतनी सयोद दिशा

डॉ. भावना आर. केशवाला

153

किरण आनंद : अके आगवुं व्यक्तित्व

भारती केशवाला

159

Miscelánea

The College
165

Information about the Journal
167

Official Disclosure Regarding the Journal
168

Note From The Management:

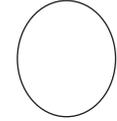
India is famous as a great country of many cultures, traditions, religions and geographical characteristics. However, at the same time, India is also known by the sobriquet “male chauvinistic nation”. Even so it is still referred to as “Bharat Mata” the mother to every Indian. Traditionally, women have been compelled to play the second fiddle in every sphere, be it in family or public life. In India women nowadays, are no less proficient than men in any field. Today women are not what they used to be some years ago, they have now made their presence felt in every sphere of life. Women have ultimately discarded their homely image and are now making meaningful contribution to the progress of the nation. However in rural and underdeveloped areas like Porbandar district, women still remain underprivileged. We, at Dr. V.R. Godhaniya College, have always emphasized the promotion of women's education in all areas of learning to eliminate any kind of inequality. Since the establishment of our institution 25 years ago, we have come a long way by spreading our reach from K.G. to P.G. education and dramatically improving our infrastructure. Even so we must not sit back thinking about our achievements as we still need to achieve a lot.

Today our country is facing many evils including extreme poverty and to resolve these issues we need to provide opportunities to all individuals, especially women, to thrive through education, nutrition, and health. In order to achieve this goal, a greater emphasis must be placed on gender equality and the removal of barriers that disproportionately affect

women. Education is considered as one of the most important means to empower women with the knowledge skills and self-confidence necessary to participate fully in the development process. Since employment plays a vital role in improving women's status in a society, education of women is of prime importance especially in case of rural areas of Porbandar.

THE MANAGEMENT

Shri Maldevji Odedra Smarak Trust,
Porbandar (Gujarat)

Editor's Note:

The current issue on the theme of "Women Empowerment" is a special issue for reasons more than one. A quarter of a century has elapsed since the institute's vision and mission of empowering women was first conceived on 1 July, 1988. Again an issue dedicated to women empowerment as a contemporary need in a Women's college by a majority of employees employed in a women's college is a pointer to the realistic seriousness inputted both ideologically and pragmatically by the Trustees, the Staff and the students into realizing this objective. I have always believed that the concept of 'women empowerment' begins at an individual level. And here the mantra is *self-reliance* through education. When one views the current scenario from a global perspective one does not fail to notice that developed countries have a higher percentage of educated people and consequently the level of gender disparity is very low. Rightly, the focus in India should be education and this growth in levels of higher education would in turn gradually eradicate all socio-economic, political differences.

The papers in this issue, like all the previous issues, are multilingual in nature. They range, among others, from looking upon 'Chitra and Savitri as epitomes of Women empowerment'; 'Modern Women; Women in Gujarat: Present and Future'; 'Empowering women through ICT'; 'Women and women's writing'; 'Women Empowerment: The Right Direction for a Strong India'; 'Women Empowerment in the twenty-first century'; 'Women in Gujarati Literature'; 'Relationship

between Print Media and Women Empowerment'; 'Women Empowerment in Indian English Fiction'; 'Feminine issues in Bharati Mukherjee's *Jasmine*' and 'Kiran Anand: A Fiery Personality'. All the contributors have taken pains to encapsulate the core ideas revolving around the idea of empowering women. I hope that these papers would make a good case for worthwhile reading.

Dr. ANUPAM R. NAGAR
Principal
Dr. V. R. Godhaniya College,
Porbandar

Referee's Note:

The current issue on the theme of "Women Empowerment" is a special issue for reasons more than one. A quarter of a century has elapsed since the institute's vision and mission of empowering women was first conceived on 1 July, 1988. Again an issue dedicated to women empowerment as a contemporary need in a Women's college by a majority of employees employed in a women's college is a pointer to the realistic seriousness inputted both ideologically and pragmatically by the Trustees, the Staff and the students into realizing this objective. I have always believed that the concept of 'women empowerment' begins at an individual level. And here the mantra is *self-reliance* through education. When one views the current scenario from a global perspective one does not fail to notice that developed countries have a higher percentage of educated people and consequently the level of gender disparity is very low. Rightly, the focus in India should be education and this growth in levels of higher education would in turn gradually eradicate all socio-economic, political differences.

Girish Teivedi

Referee's Note:

The current issue on the theme of "Women Empowerment" is a special issue for reasons more than one. A quarter of a century has elapsed since the institute's vision and mission of empowering women was first conceived on 1 July, 1988. Again an issue dedicated to women empowerment as a contemporary need in a Women's college by a majority of employees employed in a women's college is a pointer to the realistic seriousness inputted both ideologically and pragmatically by the Trustees, the Staff and the students into realizing this objective. I have always believed that the concept of 'women empowerment' begins at an individual level. And here the mantra is *self-reliance* through education. When one views the current scenario from a global perspective one does not fail to notice that developed countries have a higher percentage of educated people and consequently the level of gender disparity is very low. Rightly, the focus in India should be education and this growth in levels of higher education would in turn gradually eradicate all socio-economic, political differences.

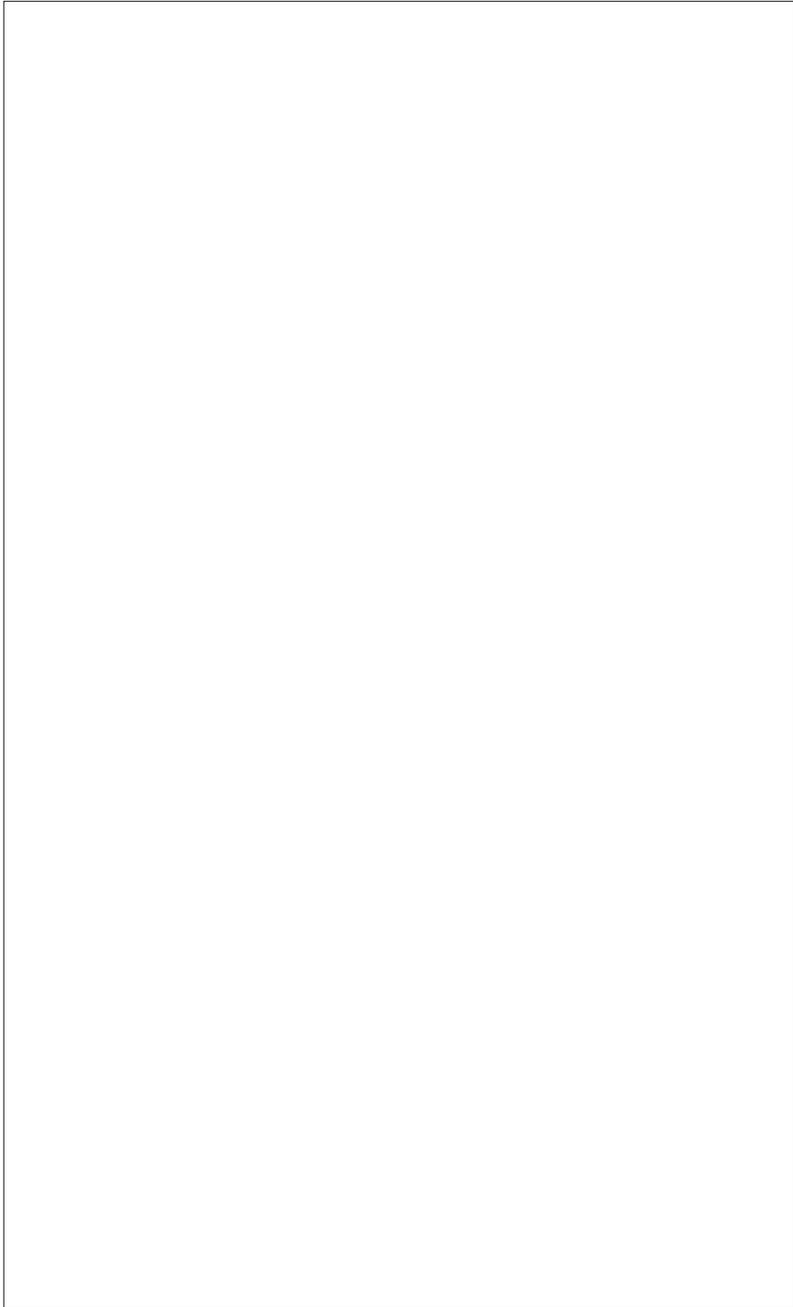
Prof. Ketan pandya

Acknowledgements

The issue of 2012-13 is published by Shri Maldevji Odedara Smarak Trust, Porbandar. There are many who made this possible.

In particular we would like to thank our honourable President Dr. Virambhai Rajabhai Godhaniya, the managing trustee, Shri Arjunbhai Modhvadiya, the member trustees, Respected Referees, Dr. Girish Trivedi and Dr. Piyush Joshi, the contributors, the proof readers Prof. Rushi Pandya, Prof. HIRAK JOGIA and the head of the English Medium Commerce Department - Prof. Rakesh Kakkad.

We would also like to thank all the colleagues who, without belonging to editorial board, were willing to revise some of their contributions. We also cannot fail to mention the names of Shri Dilipbhai Makvana and Shri Chetan Joshi who very lovingly computerised the scripts of Khoj and Shri Bhavesh Joshi and Shri Shahid Sherwani who designed the cover page of the Journal. We acknowledge their efforts with salutations.

***Chitra and Savitri* as epitomes of Women Empowerment: A Study in Comparison**

DRS. ANUPAM R. NAGAR & KETKI N. PANDYA

I. INTRODUCTION:

Rabindranath Tagore's lyrical drama Chitra reminds man that the ultimate truth is to be found not at the physical base but in the steady evolution of the self. The illumination of a young princess' mind lies in the recognition and realization that it is in Truth alone that true happiness resides. Similarly Aurobindo's epic Savitri narrates the story of a young princess who saves the life of her husband from Death and thereby suggests the ultimate liberation of a man from universal Death. Aurobindo therefore writes poetry to enunciate his philosophy in terms of spiritual action and vision. Chitra and Savitri are Upanishadic works in the sense that their principal theme is search for knowledge ('vidya'), that liberates man from ignorance ('avidya'), and that their main stylistic device is the conversation between the human and divine characters.

Evolution thus becomes the watchword of both Aurobindo and Tagore. The awakening of the self or raising the life and existence to a higher level of consciousness (a spiritual form of women empowerment) is one of the parallel themes observed in Chitra and Savitri. Further, the integral transformation of Chitra and Savitri and their inner intuitive development has a much wider connotation to mankind at large. An endeavour is made to establish Chitra and Savitri as works of self-discovery. Although there are fundamental differences in terms of the nature of Chitra and Savitri's awareness there is no denying that these legends from the Mahabharata are exquisite examples of the feminine aspect of the Indian Women. Tagore observes that Indian women know that it is their duty to make their life an image of the eternal life, and that love's mission is truly

performed when life has a spiritual meaning. Aurobindo too recognizes woman as the symbol of shakti, the creative power and in this context Chitra and Savitri are the highest tribute to women in general and stand tall as illustrious examples of Women Empowerment.

In effect, Tagore and Aurobindo seek to achieve a realization of human unity, universal peace and happiness, based on a spiritual foundation, which ensure the orderly progress and fulfillment of human destiny. Chitra and Savitri are concerned with the consciousness of man and how it, like all other living things, grows according to its own nature. The drama and the epic offer to mankind the spectacle of a rebirth of life in spiritual terms. The heroines of Chitra and Savitri extend their level of empowerment by their experiences of life and eventually acquire self-knowledge and self-transcendence. They educate themselves in the self and in otherness by seeing themselves, their false selves, and finally their whole transcendental beings. The action of both Chitra and Savitri is internal and manifesting an uplifting of thought, feeling and sense. The inner mind is the focal point of the two works. Chitra and Savitri also bear witness to self-expansion and the conscious subjectivity of the modern feminine mind. Their inwardness is intolerant of the other-worldliness and the asceticism of religion on the one hand and the abstraction of philosophy on the other. They rather meditate on the truth of life and the truth of the spirit respectively.

II. The Chitra and Savitri Legend:

II. I THE CHITRA LEGEND:

“Manipureshwaram Rajan dharmagyam Chitravahanam Tasya Chitrangada nama duhita charudarshana”¹

Chitra is based on the Mahabharata legend of Chitrangada and Arjuna. Arjuna came to Manipur during the course of his wanderings to fulfil a vow of penance. He saw Chitrangada, the beautiful daughter of Chitravahana, the king of the country and was captivated by her charming beauty. He then asked the king for the hand of his daughter in marriage. The king asked him who he was. On learning that he was Arjuna, the Pandava prince, the King told him that one of his ancestors in the kingly line, named Prabhanjana, was childless for quite a long time. In order to obtain a successor he performed severe penances. Lord Shiva who was pleased with his austerities, granted him a boon that he and his successors would each have one child. It so happened that the promised child had invariably been a son. But Chitravahana, was an exception, as he was the first to have only a daughter to continue his race, whom he named as Chitrangada. He, therefore, always treated her as a son and had also made her his successor. The son that would be born to her would continue the race of the king. He demanded from Arjuna that son as

the price of the marriage. On this consideration Arjuna could take her in marriage. Arjuna made a pledge to the King that the son born of this union would continue Chitravahana's race and then Arjuna took Chitrangada as his wife. He lived in her father's capital for three years. When a son was born to them, he embraced his wife with warmth, and bidding farewell to her and her father, set out again on his travels.

Tagore's Chitra is based on the Mahabharata. It is a dramatic sermon on the theme of true love. Arjuna, the Pandava prince spurns the princess Chitra, the daughter of the King of Manipur. Later when transformed into a beautiful damsel by a boon from the god of Love and god of Spring she approaches Arjuna again. He is infatuated. But Chitra conquers her unease by boldly revealing the truth about her. The false woman redeems herself as the true mother-to-be. The sensual is transcended in the spiritual, and the union is consecrated at last. Thus, Tagore's Chitra has a compact and neat structure. But much complexity and richness has been lost in the process of translation. His principal characters tend to be symbolic. His setting is invariably non-realistic. His drama firmly rooted in the Indian ethos in its themes and characters and eminently expressive of his deepest convictions in creative terms, is comparable at its best with the modern imaginative drama of W.B. Yeats and Maurice Maeterlinck.

Let us now examine the variations in the original Mahabharata text of Chitra and the re-contextualized Chitra text by Tagore:

II. II. VARIATIONS IN TAGORE'S CHITRA:

Like Shakespeare, Kalidas, and Shelley, Tagore deviated from the original story to suit his requirements. The following are the variations that are observed in the text of Tagore from the Mahabharata:

1. The Chitrangada-Arjuna episode in the Mahabharata runs up to 15 verses, (beginning from stanza no. 13 to stanza no. 27), while Tagore's lyrical drama involves nine scenes.
2. In the Mahabharata, Arjuna meets Chitravahana, the King of Manipur, whereas in Tagore's Chitra, Arjuna never encounters the King.
3. In the Mahabharata, Arjuna accidentally meets Chitrangada while in Tagore's Chitra, it is Chitra who sees Arjuna accidentally.
4. In the Mahabharata, Chitrangada has been depicted as a youthful damsel of exquisite beauty she is *Charudarsana* and *Vararoha*, whereas in Tagore's Chitra, Chitra is unattractive and plain. The whole plot of the drama hinges on this point. Had Chitra been a beautiful woman she would not have approached Madana (Eros) and Vasanta (Lycoris) for lending her charm and grace even for a

day, so that she might win the heart of Arjuna.

5. In the Mahabharata, Arjuna makes up his mind to have Chitrangada as his wife and therefore he goes to the King and seeks his permission for the hand of Chitrangada, whereas in Tagore's Chitra, Arjuna does not seek her hand in marriage with the permission of her father or any of her guardians.
6. In the Mahabharata, Arjuna lives with Chitrangada in Manipur for three years, while in Tagore's Chitra, Arjuna stays with her for only a year.
7. In the Mahabharata, Chitrangada gives birth to a boy-child and Arjuna after having presented the son to the father of Chitrangada, leaves, whereas in Tagore's Chitra, Arjuna is illuminated with revelation after a year and is reminded of his home. Here Chitra offers the last sacrifice at Arjuna's feet (i.e., flowers of incomparable beauty from the garden of heaven and tells Arjuna that she will teach her child to be a second Arjuna).
8. In the Mahabharata, Chitrangada is observed as a submissive daughter and wife. She accepts anything and everything, while in Tagore's Chitra, Chitra is a strong-willed daughter and a fierce individual.

Having studied the Chitra legend in both the original and the reinterpreted mode let us now examine the Savitri legend in both the modes:

II.III THE SAVITRI LEGEND:

**"Savitrya preetaya datta Savitrya hutaya hyapi
Savitriyeva namasyaschakrurvipraastatha pita."**¹⁰

Savitri is based on the Mahabharata legend of Savitri and Satyavan. Aswapathi, the king of the Madra kingdom was a popular king, but his one worry was that he had no child. So he performed austerities for eighteen years. The goddess Savitri, then appeared and vouchsafed the boon of a daughter of great beauty.

As prophesized by the goddess, the queen gave birth to a female child before the end of the year. The child was named Savitri, who grew up to be an intelligent, courageous and beautiful girl, loved by all in the kingdom.

The king then told Savitri to choose her life partner, a prince who would be worthy of her. In obedience with the royal command, Savitri travelled with an escort, visiting many countries, till finally she chose Prince Satyavan who was living in a forest hermitage with his father, the blind king Dyumathsena of the Shalwas and mother Shaibya who had lost their kingdom.

Savitri returned home, jubilant and satisfied with her choice. She found her father with the famous sage Narada, who immediately asked her who she had chosen for her husband. When Narada heard that Satyavan was her choice, he begged Savitri to reconsider her decision, as he knew that Satyavan had only one more year to live. But she was determined to marry Satyavan, with whom she was already deeply in love. And so, ignoring the pleas and appeals of her family, she married Satyavan at Dyumathsena's hermitage in a simple ceremony. Savitri and Satyavan went round the sacred fire hand in hand as the priests chanted Vedic mantras.

Savitri and Satyavan loved each other, and were happy together. However, she carried a heavy heart, as she could not forget the prophecy regarding Satyavan's life. Time flew by. Savitri realised that Satyavan's death was approaching. Four days prior to the prophesized end of Satyavan, Savitri undertook a *Tri-Ratra* vow. On the day marked for Satyavan's death, he set out to the woods with an axe upon his shoulders as usual. Savitri begged him to allow her to accompany him, and with the permission of the in-laws they walked into the forest.

As he was chopping wood, Satyavan felt some pain. He rested his head on Savitri's lap and fell into a slumber. Nearby, a dark shadowy figure emerged, carrying a noose in his hand. He was Yama, the god of Death. Masking her fear of the god, Savitri pleaded with him not to take her husband from her, but Yama refused to listen and started carrying Satyavan away. Savitri followed, persistent and unyielding, as Yama traversed through the forests with Satyavan on his shoulder. Savitri pleased him with her discourse and purity of heart. Yama then told her to ask for any boon except for her husband's life.

Being wise, Savitri immediately asked that her father-in-law's eyesight should be restored. The boon was granted, but Savitri did not leave. Yama then granted her three more boons. As a second boon, Savitri asked for the restoration of Dyumathsena's kingdom. This was granted. Her third boon demanded that her own father be blessed with a hundred sons. This too was granted. As the fourth boon, she asked that she herself should bear a hundred sons. Yama granted this boon too, not recognizing the predicament he was to face. Savitri smiled, pointing out to Yama that she could not have a hundred sons without her husband being restored to life. Realizing that he had been outwitted, Yama released the soul of Satyavan from his noose.

Savitri returned to the place where Satyavan's body lay. She took his head on her lap, and within a moment, Satyavan regained his life. The couple then proceeded back to Dyumathsena. Concluding his

narrative, Rishi Markandeya said:

“Even thus did Savitri redeem from peril and raise to high fortune herself, her father and mother, her father-in-law, as also the whole race of her husband.”¹¹

Thus, the **Mahabharata** is also the source of **Aurobindo's** Savitri. Aurobindo has taken '*the Savitri-Satyavan episode*' from the **Mahabharata** and has treated it in his own style in order to fulfill his aim which he has discussed in his '*The Life Divine*' (a vast philosophical prose epic) - the issue between threatening Death and the hope of New Life – a marvellous future possibility, is presented in terms of poetry.

II.IV VARIATIONS IN SAVITRI:

The following are the deviations that are observed in the text of Aurobindo from the Mahabharata:

- (I) In the legend, the character of Ashwapathy is described only in seven verses. He is said to have resorted to austerities for the personal gain of getting a child. But in Savitri, Aurobindo elaborates the character of Ashwapathy in about twenty-three Cantos. He practices *yoga* not only for his own self-perfection but also for finding a way for man's liberation.
- (ii) In the legend, the whole period of Aswapathy's *tapasya* as reported has been transformed by the poet into an epic climb of the human soul in its journey from the unconscious to the very gates of the Superconscious.
- (iii) In the legend, Savitri is said to be a gift of Goddess Savitri. But in the epic, the Divine Mother accepts the prayer of Ashwapathy and incarnates Herself as Savitri to vanquish Death.
- (iv) The legend does not describe the growth of Savitri. But the epic narrates it in a Wordsworthian mode. It is said that Savitri grows imbibing the forces of Nature.
- (v) The legend just mentions the meeting of Savitri and Satyavan. But the epic describes their meetings in detail for two reasons. First, it gives the poet an opportunity to sing the glory of love. Secondly, the poet can highlight the virtues of Satyavan. The meeting between Savitri and Satyavan is said to be the unique example of spiritual love.
- (vi) In contrast to the legend, in the epic the episode of Narad's declaration of the fate of Satyavan has been raised to a very high pitch of spirituality where in cosmic purposes and

intentions, the destiny of man, all are brought into play.

- (vii) In the legend, the queen of Ashwapathy is merely a name. But in the epic, she is a very forceful character. She raises all those questions of life, which are usually asked by the agnostics to prove the non-existence of God. Narad patiently answers all her questions.
- (viii) In the legend the conversation which takes place between Savitri and Yama is rather conventional, but in the epic, Savitri clearly stands not merely as the representative of the race but also as a representative of the Divine Mother. She defies the law of Death and defeats him with the strength of her divinity. Then Death is seen in a different form. A voice from infinity introduces him as the creator of the world and as the carrier of the seeds of thought. The whole dialogue moves on a very high plane of inspiration.
- (ix) In the legend, Savitri and Satyavan, after the conquest of Death, return to the earth and Satyavan regains his father's kingdom and rules it for many years and is happy ever after with Savitri and their children. But in the poet's symbol both Savitri and Satyavan rise from the kingdom of Death to the region of the Eternal Day where the Sun of Truth never sets, where Ignorance is unknown and Death has no place. There she meets the Supreme Reality and asks for His Peace, Oneness, Energy and Joy for earthly creatures. After staying in this region of Truth for some time, they look upon the earth and return to it in order to execute the Divine Will of raising human beings to the divine heights.

Having discussed the content of the Chitrangada and Savitri episode in both its original and re-contextualized format, let us now identify the similarities and the dissimilarities as observed in both the texts:

III. The Comparison between Chitra and Savitri:

- (I) Both the works are inspired from the Mahabharata. Chitra forms a part of the Chitrangada-Arjuna episode in the *Adi Parva* of the Mahabharata whereas Savitri forms a part of the Savitri-Satyavan episode in the *Vana Parva* of the Mahabharata.
- (ii) Both the works have been titled on the names of their heroines- Chitra and Savitri.
- (iii) Both Chitra and Savitri are not puppets in the hands of the destiny. They are the creators and moulders of their own destiny.

- (iv) In both the works the action takes place in the forest.
- (v) Both Chitra and Savitri are very unhappy and sad at the end of the year.
- (vi) In both the works, the heroines pray to God (Madana and Vasanta in Chitra and Yama in Savitri).
- (vii) In both the works, Time is an important factor i.e., Chitra enjoys a year's union with Arjuna and Savitri is destined to lead a happy married life for a year only.
- (viii) Both the works deal with a grand subject that is philosophical in nature.
- (ix) In both the works, we find 'woman in action'.
- (x) Both the texts conclude that love is the main source of life, it leads to self-knowledge and immortality.

The points revolving around the names of the heroines; as moulders of their own destiny; self-knowledge all go hand-in-hand with the idea Individuality, self-hood and self-knowledge in the discourse of Women-Empowerment.

The Contrast between Chitra and Savitri:

- (i) There is a difference in ideology. Chitra longs only for happiness, which is temporary while Savitri longs for wholeness, completeness and perfect-permanent union.
- (ii) Chitra is a plain and an unattractive princess in man's attire whereas Savitri is a radiant, bright, calm, dignified and beautiful princess.
- (iii) In Chitra, Chitra finds Arjuna and is enamoured by him. In order to marry him she requests the god of Love and the god of Spring to grant her only a day's perfect beauty. She marries him in complete knowledge about the impermanence of her relationship with Arjuna whereas in Savitri, Savitri searches out Satyavan on her own without making any request to any god. She marries him in complete knowledge about the short span of Satyavan's life.
- (iv) Chitra accepts her fate whereas Savitri changes her fate with the assistance of her strong will.
- (v) Both are brought up in different environments. Chitravahana brings Chitra up as a son and therefore she does not know anything about feminine delicacy and grace whereas Savitri has grown up in the lap of nature. She is wiser and mature than Chitra.
- (vi) In the case of Chitra there is no direct divine working hand

whereas a divine hand works directly in the case of Savitri.

- (vii) Chitra is hasty to win the heart of Arjuna whereas Savitri takes her time and does not practice any falsehood anywhere or at any time to win Satyavan.
- (viii) Chitra wins the love of Arjuna temporarily from the gods whereas Savitri wins the love and life of Satyavan permanently from Yama.
- (ix) The theme of Chitra is the evolution of human love while the theme of Savitri is the evolution of human soul.
- (x) Chitra fights against Illusion whereas Savitri fights against Ignorance.
- (xi) In Chitra, the chief characters are represented thus:
  - (a) Chitra: Human Desire for love
  - (b) Arjuna: Seeker of Love
  - (c) Madana: god of Love
  - (d) Vasanta: god of Spring

In Savitri the chief characters are represented thus:

- (a) Savitri: Divine Grace-Light
- (b) Satyavan: Divine Truth
- (c) Aswapathy: Lord of life-energy
- (d) Dumathsena: Divine Mind
- (e) Yama: Darkness of Ignorance

- (xii) In Chitra at the end both Chitra and Arjuna part whereas in Savitri at the end both Savitri and Satyavan get united.

The points of ideological distinction, difference in upbringing in keeping with one's environment and the strong will to evolve through self-realization all go together with the principles of Women Empowerment.

III. The Re-contextualization of Chitra and Savitri in terms of Women Empowerment:

IV. I. THE MAHABHARATA CONTEXT RE-CONTEXTUALIZED:

Our study of Tagore's Chitra and Aurobindo's Savitri, reveals that both the texts have carved a particular niche for themselves for their thematic concerns, philosophical depth and height. Rabindranath Tagore and Aurobindo Ghose drew their inspiration from the immortal epic - the Mahabharata for their works viz., Chitra and Savitri as these heroines strike a few points of comparison with Gandhari, Kunti, Draupadi, Damyanti, Arundhati, Lopamudra, Sukanya, Odhavati and others. Both Tagore and Aurobindo are

thinkers and therefore they have brought about quite a few variations in the original legends of Chitra and Savitri. Tagore and Aurobindo have chosen these stories to fulfil their aesthetic and philosophical purposes. Being good artists they know very well how to conceal their art. They do not philosophize directly but advocate a method of self-analysis in order to attain *Vidya* (knowledge). Chitra and Savitri are works that tell us about the greatest possibilities and purposes of human love and human life.

The impact of the Indian Renaissance, to which Tagore and Aurobindo belong, is clearly discernible in their works. Both appeared on the Indian cultural scene at a time when India was continually experiencing the colonial impact in every sphere of life. Both Tagore and Aurobindo were conscious of the colonial influence generating a habit of mind, which was ever weakening in us the apprehension of truth. In order to rebuild the nation's consciousness it was imperative for the two poets to search for legends that would sink deep into the living texture of a culture, and at the same time would have the widest extension of meaning and signification. This visionary quality of Tagore and Aurobindo created Chitra and Savitri.

Another significant aspect of Chitra and Savitri is that they are grounded in the Bengal tradition where women had been subjected to all possible social ordeals as sati-system, child marriage and the refusal to permit widow-remarriage. Tagore and Aurobindo were alive to these social issues and therefore they drew in Chitra and Savitri women characters who reject these orthodox notions of the contemporary times. The two texts are a record of the progress of the society that Bengal witnessed in matters relating to the position of women in society. They succeeded in injecting the much-needed reformation in the social, cultural and religious position of the women of the times.

IV.II SOCIAL AND SPIRITUAL EMPOWERMENT:

The aim of Tagore and Aurobindo is to attain victory over one's false-self and death, in Chitra and Savitri respectively. The outer world, the society, philosophy, science, art, music reminds them that the ultimate truth in man is in the illumination of the mind, in the extension of consciousness, in the steady evolution of the self, in the recognition of the one Truth, in the recognition for the harmony of contrary forces, in the realization that all things are spiritually one and in acquiring self-knowledge and self-transcendence. Both the artists intend to awaken the self, to raise the life and existence to a

higher level of consciousness. Their works show us how an individual begins with himself, by raising his consciousness, purifying himself and realizing a wider meaning of life. They primarily aim at the unfolding of the self and the world in their works.

Both the legends of Chitra and Savitri are recreated to recover the human wholeness. They are spiritual in their theme, conception and execution. They believe in the implicit following of one's cultural heritage and familiarity with tradition. In adapting the legends of Chitra and Savitri to contemporary times, both Tagore and Aurobindo were already in an activity of tradition and cultural analysis. The mythical framework of the works highlights the Indian tradition more competently than any other text. The legends have been explored to understand the deepest mysteries of life, love and death and answer some essential existential questions. They depersonalize and become archetypes of the quest theme of the human spirit, which refuses to accept even the limitations of borrowed beauty and death. Thus, the source text – the Mahabharata, the impact of the Indian Renaissance on Tagore and Aurobindo, the grounding of the poets in the contemporary Bengal tradition, and the purpose behind the creation of these two works logically lead us to the reasons behind their choice of the two female characters – Chitra and Savitri.

IV.III WOMEN EMPOWERMENT: AS A SYMBOL OF SHAKTI – THE DIVINE ENERGY:

The Indian mind is largely familiar with the idea of God in an eternal feminine aspect and therefore the Indian people have always cherished the legends of the great women of the ancient epics. The Chitra and Savitri legends are suggestive of the commitment that women have towards actualizing their real self and thereby fulfilling the purpose of life. Both of them symbolize the principle of *Shakti*, the creative power that manifests itself in order to fulfil human destiny and the cosmic design of God. Tagore and Aurobindo's quest is directed towards the realization of human unity, universal peace and happiness. Chitra and Savitri are concerned with the consciousness of men and show how they, like all other living things, grow according to their own nature. They offer to mankind the spectacle of a reawakening and rebirth of spiritual life. Chitra and Savitri extend their consciousness by their experience of life and eventually acquire self-knowledge and self-transcendence. They are educated in the self and in otherness by seeing their self, their other-half, their opposite,

their false-selves and finally their whole transcendental being. In Chitra, Madana and Vasanta and in Savitri, Yoga is the means to enact the ancient story with new motifs. In both the works the action is internal, shifting back and forth on the various planes of consciousness and manifesting a spiritualized uplifting of thought, feeling and sense. The inner mind is the central point, the background of the two mighty opposites - love/beauty, reality/illusion, and love/death, knowledge/ignorance, of the two works. Both Chitra and Savitri bear witness to the conscious subjectivity of the modern mind and the expansion of the self. They meditate on the truth of life and the truth of spirit.

IV.IV GENDER EQUALITY:

Tagore was one of the earliest writers to work on the Chitra episode. The story of Chitra revolves around Chitra, a Manipuri princess, who longs to possess Arjuna at all costs. It is a powerful work on the psychological tension of a woman caught between her patience and realization of the importance of physical charm. The most dominant feature of the play, however, is the assertion of equality of women. Tagore has made Chitra an extremely poignant drama. When Arjuna develops a liking for Chitra, the huntress, Chitra expresses her knowledge of male psyche and reveals the social discrimination in our society. She asks Arjuna in sarcasm whether a woman is merely a woman when she winds herself round men's hearts with her smiles, sobs, services and caressing endearments or when a woman exhibits her learning and achievement. This question of Chitra is very significant as it throws light on our social attitudes towards women. It is taken for granted that a woman is supposed to take care of the man and her primary duty is to entertain him. A man's responsibilities as such do not ever equal that of a woman. The man may do whatever he desires to do. Neither is he supposed to take care of a woman's emotions and nor does he hold dependability in the rearing up of a child. The woman has to behave according to his whims and prejudices. But the man may behave according to his likes and dislikes. Moreover, the man has a tendency of not being very appreciative of a woman's accomplishments apart from the wealth of her physical details.

IV.V. THE FEMALE-SELF: AN INDIVIDUAL IN HER OWN RIGHT:

Quintessentially, the female-self of Chitra is representative of the everyday issues of the Indian women in general. The debate of man/woman's equality would become perpetual if both were not to

value each other. And Arjuna does respond positively to her queries. He does understand the need to recognize a woman's identity/individuality or else the woman would remain a mystery for the man. Chitra's and Arjuna's realization is an acknowledgement of each other's individuality. That each one of them reserves the limited space defined for her/him; that no character stands to be marginalized and that each one holds a defined center, forms the pivotal idea of Chitra. (The work also carries parallels with Kalidasa's Abhigyan Shakuntalam in terms of the character's growth, education and more importantly the attainment of Self-Knowledge).

On the other hand, Aurobindo was the first to elevate the Savitri episode to epical heights. In Savitri, the story rotates around Savitri, a Madri princess who eventually gets married to Satyavan. But he is destined to die within a year. Savitri, in spite of her mental anguish, resolutely decides to confront Death and break the cosmic law of *Karma*. In her quest of the Ultimate, she does not compromise with the laws of Ignorance, Darkness and Death. Rather, she successfully persuades the god of Death to give back the life of the young prince. Savitri's debate with death and her ultimate triumph over mortality have sunk deep into the soul of India. (The discussion that ensues between Savitri and Yama holds a similarity with the dialogue that takes place in the Katha Upanishad between Nachiketa and Yama).

In Chitra, Chitra had a desire in the past to fight a combat with Arjuna and defeat him in it. It obviously points to the concept of equality between man and woman. Chitra believes that both man and woman possess the same quality of intelligence and skill in every deed. And given an opportunity she is capable of proving herself in every sphere of life. Chitra consequently marks out the equality between man and woman from the physical and mental points of view. Savitri also exhibits the fact that not only holy men - *rishis* - can dare encounter and defy the mighty god of Death, but a woman too, armed with the qualities of *Shakti* (power) and *Bhakti* (devotion), can defeat the god of Death. Savitri conclusively indicates the equality between man and woman from the mental and spiritual points of view.

V. CONCLUSION:

It is thus noted with categorical explicitness that all the principles of Women Empowerment as Strong Individuality, Equality and nondiscrimination, and the Desire for Evolution and Empowerment are all found in both Chitra and Savitri:

The points of comparison run thus:

1. Both, Chitra and Savitri, are the only children of their parents. They carry a background story of divine birth. They do not come from conservative families but from respectable royal families which give them freedom to think, to decide and to execute deeds according to their wish and will.
2. Both Chitra and Savitri in choosing Arjuna and Satyavan respectively, go on to exhibit their **feminine right, will power and confidence**. Their decision to select their life partners is essentially a continuation of the tradition established by Shakuntala, Ganga, and Sharmistha.
3. Both are the recipients of Divine Grace. Chitra becomes a perfect beautiful damsel like Shrichavati and Sulabha and Savitri defeats the god of Death like Odhavati.
4. Both encounter barriers in the path of love and finally succeed in winning back their life-mates. Chitra displays growth in **understanding and realization**, while Savitri **exhibits growth in consciousness**. They realize their 'self' and embody in themselves the qualities of female psyche and unusual female achievement.
5. Both reject the two negations - the ascetic's denial of life and the sensualist's denial of the spirit.
6. Both are concerned with the **welfare of humanity** in general. They are not self-centered. Rather both see **salvation in depersonalization**. Chitra, the huntress comes to the aid of the villagers in times of distress, while Savitri dedicates herself to the cause of uplifting mankind. Both, therefore, stand as milestones in the history of women's free thinking.
7. Both exemplify and justify the meanings inherent in their names viz., Chitra - the beautiful image and Savitri - the image of the Sun god.
8. Both exemplify a life that is a **synthesis of tradition and modernity**. On the one hand they are fully conscious of their rights and on the other they examine their respective roles of cultural representation.
9. Both assert their individuality/ identity in relation to others. Chitra presents her true/false being only because she encounters Arjuna and Savitri transcends the physical categories of existence only because she has Satyavan living/dead by her side.

10. Both are responsible for bringing happiness/bliss to their families; they are seen as good friends of their respective life-mates; they are affectionate, intelligent, self-respected women; they are made up of a *jivan shakti* (life-force)/ female-consciousness that makes them distinguished; and they, as would-be mothers, are complete women.
11. Both are seekers of truth and knowledge. They successfully **actualize their potential** by manifesting their real self through self-upliftment. Chitra discards her borrowed beauty to face Truth as it is and Savitri defeats death by raising herself to a higher plane of consciousness.
12. Both live life as the precious gift of God. They care for the body as the temple of God and think the soul as the ultimate reality.
13. Both reflect Indian culture, Indian women and the way of living life. They assert women's valuable and meaningful place in society and public life.
14. Both exhibit the magic of *Shakti* (power) and the power of *Prakriti* (nature). They symbolize the **evolution of the human love and human soul** towards the Ultimate Reality.

The study reveals the following points of contrast:

1. Chitra and Savitri have a **fundamental difference** in terms of their familial background, social environment and mental makeup which leads to their having a different aptitude, attitude, ideology and approach to life.
2. Chitra loses her distinct personality (temporarily) for winning the love of Arjuna, while Savitri neither loses nor gives up her personality for winning the love of Satyavan.
3. Chitra struggles with her inner lower self, while Savitri struggles with the outer lower being.
4. Chitra asks for beauty for herself, while Savitri asks for life for her husband.
5. Chitra is devoid of patience, while Savitri is the very embodiment of patience.
6. Chitra's self revolves around matter, life, knowledge, bliss and consciousness, while Savitri's self revolves around matter, life, mind, knowledge, bliss, consciousness and existence.

In spite of these few points of contrast, the two works primarily discuss female-consciousness - *nari Chetna*, WHICH IS A FORM OF WOMEN-EMPOWERMENT (*stri-shashaktikaran*) Chitra and Savitri

succeed in asserting the supremacy of female discourse over male discourse. Chitra initially persuades the male gods (Madana and Vasanta) to see her point of view and then gets from them the boon desired. The boon is again a medium for Chitra to destabilize Arjuna's patriarchal position and she precisely succeeds in doing that when she observes that Arjuna cannot do without her. And then she reveals her true self. Similarly, Savitri through her dialogue with the male god of Death (Yama) subverts the traditional equations. Her victory in getting back Satyavan, is an effort to establish the superiority of female colloquy over male colloquy. The prime object of these female-centered works lies in seeing the subversion of the male-dominated society, valuing the female-self, recognizing the gender-difference and thereby discerning what may be seen as an Indian mode of feminism.

Tagore and Aurobindo as ceaseless experimenters made a quest for novelty. They tended to seek new things by adapting the old legends to present times. The women characters in the Mahabharata are powerful but none display the fearless attitude to meeting the challenges of life and death. **In the entire gamut of Indian literature only Chitra and Savitri stand apart as the very models of female will, female psyche, female consciousness or what we call in modern times as Women Empowerment.** Furthermore Tagore and Aurobindo have used Chitra and Savitri as symbols of *Saundarya* (beauty) and *Shakti* (power). They are women who can fight even against the greatest of evils - Illusion and Ignorance respectively. Their popularity in present times is an indication of the universal appeal that the works evoke irrespective of time and place. They stand as immortal characters for they are bursting with life and ceaseless vitality. Tagore and Aurobindo wanted to guide and shape the contemporary Indian sensibility. Both Chitra and Savitri guide the contemporary women how to live life, how to be fearless and determined for self-realization.

Conclusively, the source text of Chitra and Savitri - the Mahabharata - reflects the socio-cultural, religious, political and economic conditions of the age. Chitra and Savitri are certainly the renderings of the ancient Hindu legends and bear close affinities with the mode of the *Vedas* and the *Upanishads*. The contemporary concept of ever-increasing inwardness is realized to its full potential in Chitra and Savitri. Chitra and Savitri gained fame on account of their perseverance in self-analysis and the ultimate realization of their real selves. The constant endeavour of Tagore and Aurobindo to awaken and fulfil human-hood is achieved in Chitra and Savitri. Chitra and Savitri are filled with the *dharma* of life-force. Thus, Tagore and Aurobindo through Chitra and Savitri display an extraordinary

competence and artistic skill in arranging and molding the legends to suit their literary/social/philosophical requirements. They have a sort of secret harmony in sensing the pulse of the times. Chitra and Savitri, therefore have an inner **stream of feminine power/life-force** and on account of this they do not depend on the traditional roles assigned to women in India.

References:

1. Maharshi Veda Vyas, Shri Mahabharata, trans. Pandit Ramnarayan Dutt Shastry Pandeya (Gorakhpur: Geeta Press, Samvat 2045), Adhyaya: 214, Sloka: 15, p. 614.
2. Rabindranath Tagore, Chitra (Delhi: Macmillan India, 1995), p.9.
3. Ibid., p.32.
4. Ibid., p. 32-33.
5. Ibid., p. 59.
6. Ibid., p. 66.
7. Ibid., p. 67.
8. Ibid., p. 28.
9. Ibid., p. 60.
10. Maharshi Veda Vyas, op. cit., Adhyaya: 293, Sloka: 24, p. 1773.
11. Ibid., Adhyaya: 299, Sloka: 14, p. 1797.

Empowerment of Indian Women: A Challenge of 21st Century

DR. ILA A. THANKI

Empowerment – Conceptual Framework

The origins of the concept of empowerment go back to the civil rights movement in the USA in 1960. It has since then been interpreted differently and filled with new meanings and is today used in such different sectors as business, social work, development discourse and by advocates of very different political agendas. The different definitions of empowerment range between defining it as a largely individual process of taking control of and responsibility for one's life and situation, and defining it as a political process of granting human rights and social justice to disadvantaged groups of people. At the former end of the continuum, where empowerment is defined largely as an individual process, empowerment can be used in the conservative political rhetoric of freeing the government of responsibility for injustices and for granting social security. Instead, the argument makes individuals and communities responsible for their own social security and welfare, without providing the necessary support and resources.

The empowerment of women is located within the discourse and agenda of gender equality and is increasingly being taken in the agendas of international development organizations, perhaps more as a means to achieve gender equality than as an end in itself.

At the Social Summit in Copenhagen in 1993 and the International Conference on Population and Development in Cairo 1994 Governments committed themselves to the empowerment of women. This commitment was operationalized and formulated into a clear action plan at the Fourth World Conference on Women in Beijing 1995 where Governments committed themselves to the "empowerment and advancement of women, including the right to freedom of thought, conscience, religion and belief, thus contributing to the moral, ethical, spiritual and intellectual needs of women and men, individually or in community with others and thereby

guaranteeing them the possibility of realizing their full potential in society and shaping their lives in accordance with their own aspirations.”

Different Levels of Empowerment

In line with most theorists on empowerment the one has to view empowerment as taking place at different levels and that change at all levels is necessary if the empowerment of women is really to occur.

We have to relate empowerment at three levels: empowerment at the individual, group, and societal/community-level and the interaction between these.

The individual level deals with individual women's abilities to take control over their lives, their perceptions about their own value and abilities, their abilities to identify a goal and work towards this goal.

The group level deals with the collective action and sense of agency that woman experience together, in a group.

The societal level deals with the permissiveness of the political and social climate, the societal norms and the public discourse on what is possible and impossible for women to do, how women should behave etc.

The different levels are seen as interconnected and mutually reinforcing, e.g. when empowerment at individual level occurs, this will have effect at the group and societal level. Women who are empowered at an individual level will most likely go on and affect the other levels. Empowerment at a group level e.g. women organizing around a particular need is likely to have effect on the individual empowerment of the women in the form of increased self-esteem and sense of agency.

Empowerment of Indian Women: A Challenge of 21st Century

Women's empowerment is a new phrase in the vocabulary of gender literature. The phrase is used in two broad senses i.e. general and specific. In a general sense, it refers to empowering women to be self-dependent by providing them access to all the freedoms and opportunities, which they were denied in the past only because of their being 'women'. In a specific sense, women empowerment refers to enhancing their position in the power structure of the society.

The word women empowerment essentially means that the women have the power or capacity to regulate their day- to- day lives in the social, political and economic terms -a power which enables them to move from the periphery to the centre stage.

The principle of gender equality is enshrined in the Indian Constitution in its preamble, fundamental rights, fundamental duties

and directive principles. The Constitution not only grants equality to women but also empowers the state to adopt measures, a position; indiscriminate in favour of women. Within the framework of democratic polity, our laws, developmental policies, plans and programmes are aimed at women's advancement in different spheres. India has also ratified various international conventions to secure rights of women. The women's movement and a widespread network of Non-Government Organizations (NGOs) having strong grass-root presence and deep insight into women's concerns have contributed in inspiring initiatives for the empowerment of women. Women today are trying to understand their position in the society. Women have become increasingly aware of sexual inequalities in every sphere of life and are seeking ways to fight them.

The Indian women have cast off their age old shackles of serfdom and male domination. She has come to her own and started scaling the ladders of social advance with proud and dignity. Women of India are now uplifted and emancipated and granted equal status with men in all walks of life-political, social, domestic and educational. They have a franchise, they are free to join any service or follow any profession. Free India has, besides her woman prime minister, women ambassadors, women cabinet ministers, women legislators, women governors, women scientists, engineers-doctors-space researchers-giant IT specialists, women Generals, women public officers, judiciary officers and in many more responsible positions. No distinction is now made in matters of education between boys and girls. Their voice is now as forceful and important as that of men. They are becoming equal partners in making or dismissing of a government.

Hindu law has been changed and modified. Far-reaching changes have been introduced in the Hindu Marriage Act. Women have been given right to divorce in certain cases. Besides this, the Hindu Succession Act has given to the daughter; the right to the property of her parents. Our Constitution has given equal rights to women. No distinction has been made on the basis of caste, religion or sex. Their rights have thus been safeguarded. Thirdly, three percent reservation for women is apt to be enacted in the future.

Women Empowerment- still an illusion of reality

Notwithstanding the remarkable changes in the position of women in free India, there is still a great divergence between the constitutional position and stark reality of deprivation and degradation. Whatever whiff of emancipation has blown in Indian society, has been inhaled and enjoyed by the urban women, their population belonging to the rural areas are still totally untouched by the wind of changes. They still have been living in miserable conditions, steeped in poverty, ignorance, superstition and slavery. There still exists a wide gulf between the goals enunciated in the

Constitution, legislations, policies, plans, programmes and related mechanisms on the one hand and the situational reality on the status of women in India, on the other. The human rights scenario in the country continues to be dismal and depressing. Women are being brutalized, commoditized, materialized and subjected to inhuman exploitation and discrimination.

Although, gender discrimination has been banned by the Constitution and women have been guaranteed political equality with men, yet there is a difference between the constitutional rights and the rights enjoyed in reality by women. Even after half a century of independence, barring a few exceptions, women have mostly remained outside the domain of power and political authority. Although they constitute about half of the citizen and over the years their participation by way of voting has increased, yet their participation and representation in law making and law implementing bodies are not very satisfactory. No doubt the 73rd and 74th constitutional amendment acts have provided access to women in the decision making process at the grass-root level but their representation in the Parliament and state legislatures is woefully poor. Insecurity does not allow the women leaders to identify leadership at the grass-root level. In politics when a man proposes, they themselves depose. In reality women representatives are ornamental in nature and political consciousness is found lacking among them. They are affected by the caste and class divisions, feudal attitudes, patriarchal nature of the family and village-social, environmental, ethnic, religious separatism and the like. They are members on record only. Allegedly, they are not consulted while taking decision. Thus, women representatives are not free from male dominance in the village administration and no significant change in the power equal is observed in the villages.

In these days of scam-ridden politics, the increasing role of money and mafia in elections keeps most of the women away from politics. Increasing violence and vulgarity against them intimates women and consequently they prefer to stay out of politics.

What are the reasons for this sorry state of affairs? Issues may be various and varied, however a few basic issues deserve specific mention:

- **Lack of awareness**
- **Lack of social and economic empowerment**
- **Lack of political will**
- **Feebleness of accountability mechanisms**
- **Lack of enforcement by the police force**
- **Lack of gender culture**

The question arises, how greater participation of women in politics can be achieved? Generally, the answer is suggested in the

form of 'reservation'. However, mere reservation will not solve the problem unless and until women are given commensurate powers to function effectively and they themselves become more conscious and aware of their rights and duties.

More steps to be taken

There cannot be any dramatic movement in the system just by including women members in Gram Panchayat. At the same time, it is also essential to shed certain stereotyped prevailing notions about role and importance of women in socio-economic development. Women should be encouraged to play a more active part. The male representatives have to establish a rapport with female representatives and give due respect and attention to their views. In the process of development and decision-making women have to operate along with men.

Of course, there is some awareness among women due to reservation for them in the Panchayati Raj Institutions (PRIs). But there is need for appropriate training and education relating to different aspects in functioning of Panchayats to make women members conscious enough about their effective role and representation in the Panchayat Samiti. This kind of training can be organized at the district or block level immediately following the election. We have to understand that women representatives can play a vital role in the formulation and implementation of various women and child development programmes. This would increase the efficacy of such programmes. For instance, the women representatives and Gram Panchayat should have sufficient control over the primary education, primary health care and running of the public distribution system.

The state must pass and enforce legislation so that the status of women in society is brought to a respectable level through the long arms of the law. In 1985, a separate department of Women and Child Development was set up. In the Sixth Five Year plan, a separate chapter on 'Women and Development' was included. The government had started and implemented major programmes like Support to Training-cum-Employment for Women (STEP), Mahilakosh, Women's Development Corporation, etc. However, legislations and efforts of the state have not made deeper in-roads into the rural and urban areas. For example, sex determination of fetus still continues in all the rural regions of the country despite the enforcement of legislation on Pre-natal Diagnostic Technique (Regulation and Prevention of Misuse) Act, which was passed in 1994. The women of India must oppose this sex determination of foetus, eve-teasing, bride burning, child marriage, exploitation in the offices, lower wages for

labour etc. women from all walks of life must unite and must give priority to their education, growth and the prosperity of their families. Police should accept more female officers and constables so that they are able to deal with the female victims of our society. Female infanticide, female torture, Sati and dowry must be banned in the country.

Women must become literate, as education is beneficial for them as well as their families. The family web is woven around the women. She has to be up to the mark and educated so that she could fend for herself and her family during the hour of crisis. The status of women would improve only if they educate themselves and grab every opportunity to become stronger and more powerful than before.

The discussion brings a major conclusion to light-the status of women could be improved by women themselves and nobody else. It is the modern era of satellites, achievements and technology-based gadget. Why should women be left behind?

There should be a better and fuller understanding of the problems peculiar to woman, to make a solution of those problems possible. As these problems centre round the basic problem of inequality, steps should be taken to promote equality of treatment and full integration of woman in the total development effort of the country.

The main stress should be on equal work and elimination of discrimination in employment. One of the basic policy objectives should be universal education of woman, the lack of which tends to perpetuate the unequal status quo. The popular UNESCO slogan should come in handy: "educate a man and you educate an individual; educate a woman and you educate a family."

Women will have to empower themselves 'from below' in order to compel the government to empower them 'from above'. Further, there is a need for a change of values and behaviour in the society, a need for positive socio-cultural and economic empowerment and above all the will power and strong determination of women to join politics. Education can play a vital role in bringing about the desirable behavioural changes among the women and make them well equipped in terms of knowledge, competence and capacity to deal with different political problems.

It may be concluded that women have shifted traditional assumptions about their roles and capabilities. There has been a marked change, and it has been for the better. Many of its benefits however have yet to touch the majority and all of us continue to experience various forms of gender discrimination. If laws designed to address the concerns of women are to have a dramatic and positive

impact on women's lives, they must be sensitive to the social, economic and political disempowerment of women throughout the world. The most important measure of their success should be the extent to which they enable woman to interpret, apply and enforce laws of their own making, incorporating their own voices, values and concerns.

Conclusion

The Empowerment of women has become one of the most important Concerns of 21st century not only at national level but also at the international level. Efforts by the Govt. are on to ensure Gender equality but Government initiatives alone would not be sufficient to achieve this goal. Society must take initiative to create a climate in which there is no gender discrimination and Women have full opportunities of Self decision making and participating in the Social, Political and Economic life of the Country with a sense of equality. Then only the Vedic verse यत्र नारी पूजयन्ते रमन्ते तत्र देवता (Wherever Women is respected, God resides there) would come true.

References

1. orissa.gov.in/e-magazine /Orissareview /.../ Empowerment_of_India.pdf
2. www.rmttc.com /images /new_pdf/ concept_paper.pdf
3. www.slideshare.net /sahildhingla /women-empowermentinindia
4. www.newcenturypublications.com /servlet/ ncp GetBiblio?bno=000174

A Study of Relationship between Print Media and Women Empowerment

RAKESH KAKKAD

“Our first attempt should be directed towards the awakening in the minds of as many women as possible, a consciousness of their present condition.”

Mahatma Gandhi

The primeval portrayal of a God 'ArdhaNarishwar' is half female (*prakriti*) and half male (*purusha*), thus clearly defining that both man and woman are equal in all aspects of life. How far is this true?

Repression of women is a well observed fact, not only restricted to the underdeveloped nations but is equally prevalent in developed countries too. Women in India have stereotypical image living with two contraries, almost concurrently – *shakti* (power) the primordial cosmic power, the source of power itself and – the powerless, unfortunate with no identity of her own.

“*Tottilaioatumkaitollulakaiaalumkai*”, we say the hand that rocks the cradle governs the world. But, the harsh reality is that women have been exploited in our society, over centuries. The level of development of women is different in different parts of the country. This probably is one more example of the reality that India is like a snake whose head is in the 21st century and the tail in the 17th century. From the years of *sati*, *devdasi* system and child marriages to the recent years, women have undergone a substantial transition, like an avalanche which laid frozen and static for centuries but is now full of positive energy and moving rapidly.

Woman in India has always been considered as an instrument of procreation or to be exploited physically and thus never considered anywhere equal to the males. Till date this fact exists to such an extent

that a boy child is any day preferred over his counterpart.

Discrimination and exploitation of women along with poverty, ignorance and denial of basics of life aggravate the inequalities that women are forced to face. Gender equality is a prime human right allowing women to live independently with dignity.

A vital feature for the success of gender equality is the empowerment of women. In order to achieve this, the focus should be on providing more freedom to women, to organise their lives and also to identify and reduce power imbalances. Women's empowerment is believed to be a dynamic process of individual as well as collective struggle against the forces which suppress and subordinate women. It accentuates a procedure of reorganisation of all existing resources in the society, be it social, economic, political, intellectual or cultural. It indicates a change from a state of powerlessness to one that recognises and strengthens women to take greater control over their lives. Women empowerment is to be achieved by insuring that women are productive labour, they have equal right to work and property and right to life.

The Indian Constitution in its Preamble, Fundamental Rights, Fundamental Duties and Directive Principles enshrine the principle of gender equality. It not only grants equality to women, but also authorises the state to approve procedures of positive discrimination in favour of women. But this is not enough, the stress is to be laid on women representing their views and unsolved issues and their portrayal in an encouraging manner which will finally lead to women empowerment.

Though globalization has clearly led to an exemplar change in women's role in the society, but even with the introduction of various development measures, the situation is still not in their favor. Female sex ratio is merely 933 per 1,000 males, and female literacy is 53.7 per cent, it is 21.6 per cent lower than the male literacy rate (according to 2001 census) which indicates the shrewdness of our development programs. This is only half the story, it is glaring to note that discriminating old customs, skewed attitudes and patriarchal system continues like a rabies and even the government rulings have helped very little to cure it.

Year 2001 branded as Women Empowerment Year was certainly a successful year, dedicated to improve the status of women in the society. The objective was to create an extensive awareness with active involvement of women themselves. The primary focus was to bring women into the national mainstream and to guarantee their rightful place in the economic development of India.

A series of World Conferences related to women have strengthened social, economical, and political magnitude of gender equality through empowerment of women, internationally as well as

nationally. The two calculated objectives of Beijing Platform of Action concerning women and media that aims to promote women empowerment is to increase women involvement in decision-making through media and other technologies of mass communication; and promotion of non-stereotyped portrayal of women in media.

Communication invigorates all forms of human efforts to enlighten and encourage, inspire and organise, build poise, restore confidence, change behaviour, and so on. Communication is one of the most essential two way process of life. A baby cries when it is hungry, thus communicating its need. The mother hears the cry and she assures that baby is fed properly, thereby fulfilling baby's need.

Information is a major contributor in the progress of change and development. It is only through communication that one acquires information associated to our immediate surroundings. To get information on national/international news, politics, health, science, or trade, one of the media (print/electronic) comes into play directly or indirectly. Thus, media is the foremost source of information dissemination which considerably influences masses' opinion. Views or behaviours are based on what an individual perceives from information collected through media.

For the empowerment of women, exposure to mass media channels of communication contributes as a major factor. Women get considerable information on issues related to their empowerment if they are more open to the elements of mass media channels like newspaper, magazines, radio or television. Communication processes and media together can bring socio-economic development in a developing country like ours.

The exposure to mass media can help in gaining knowledge and change attitudes which will indirectly help women gain freedom at all fronts. Mass media aims at improving the quality of life of those who are under developed and marginalised, thus contributing to empowerment. With the present advancements in global communications, the media has a larger role to play in the empowerment of women.

The Indian media, in its initial 30 years after independence, ignored women or merely focused on middle-class domestic problems. But in late seventies when women organisation's kicked off movements, media invariably played an important role in spreading information and ideas about the status of women in society and the need to improve it.

"The crucial role of media for transmitting the development information was well perceived in Seventh Five Year Plan (1985-99) when a separate Chapter on "Communication, Information and Broadcasting" was included in the planned document. In this Chapter, the mass media has been highlighted as, 'A vehicle of education and

extension to narrow the information gap between different target groups like youth, women, children and weaker sections.”

The Eleventh Five Year Plan tends to ensure that every Indian woman develops her full potential and share the advantage of economic progress and prosperity. Women empowerment is fundamental to sustainable growth and recognition of the human rights. It is a proven fact that women are major contributors to the growing economies of the world and for the same to be replicated, woman's development and empowerment has to be ensured by all means.

As our country is already experiencing a communication revolution, the mass media's role of disseminating social and economic messages to large section of society will further commence the process of development in itself. Indian women being portrayed as a fairer sex can change the public image by gaining access as well as control to country's means of mass communication.

This proves beyond doubt that for developments in any society, media plays a crucial role and serves as a powerful instrument of social transformation. The rapid expansion of print and electronic media in 20th century is accountable for letting the sheltered and isolated women curbed by old societal norms to know their rights and revolt against inequality.

The present decade is a decisive time for Indian society, as the nation faces gender imbalance upon which the civilisation depends is unraveling with daring consequences. To build a sustainable future, the minds of the society need to be cultured, all issues concerning women have to be understood and responded. To live in a new global reality of empowered women in all respects, a giant leap needs to be taken by the media. The Indian media needs to react strongly to socio-cultural forms of gender prejudice. Media has the power and where-with-alls to provide magic multipliers for development causes.

Indian patriarchal society has diversified traditions, cultures, beliefs and mindsets. The media being a powerful tool of communication can help in molding the thoughts and beliefs of a society. The role of mass media as a social constructor and as an agent of change is too obvious to be ignored. The media acts as a catalyst for the development of entire society and a nation as a whole by exterminating ill practices prevailing in the social system. It is for the media to contemplate on the long-term inferences of their efforts on society at large. The contents of the media, if powerful and appealing are nurtured by the masses. Today, the importance and urgency of nation building and the ideals on which it rests, requires adequate projection and reinforcement by the media more than ever before.

The woman folk desperately need their rightful share in the development plans of the nation along with recognition of their

productive role in strengthening the family and society. The development efforts should be aimed at elevating the status of women in order to bring them into the national mainstream. The focus needs to be on wider perspectives of development and not only by raising their economic status but at the same time empowering them in all spheres of life.

The responsibility of media in projecting women's role in society is extremely crucial and decisive. Determining selective issues relating to women on their status, political participation, economic contribution, and social importance and further projecting these in mass media would create awareness and lead to women empowerment.

Print media has a larger role to play in originating opinions on vital issues in a democratic system. It is further strengthened by the fact that during freedom struggle it played a critical role in mass awareness. Media's role in handling and highlighting women issues is seen to be believed. Due to its wide outreach and affordability, print media can be one of the most effective medium of generating awareness among women. Women need to know their rights and should give away with the discrimination which is deep rooted in the age-old traditions and prejudices. Media plays a crucial role in articulating voices of the oppressed women by highlighting issues affecting them. The need of the hour is to understand the key variables and follow a constructive approach and remove the area of hindrances. To this end, media should play an everlasting role in empowering the women.

References

1. Dewan V. K. (1996) *Law Relating to Offences against Women*. New Delhi: Orient Law Home.
2. Gary Ann, Pearsall Marilyn (1989) *Women, Knowledge and Reality: Exploration in Feminist Philosophy*. London: Routledge Publishers.
3. Indian women in the 21st century. Available at <http://cvc.nic.in/vscvc/cvcsspeeches/sp2jan02.pdf>. Last visited on 18 June 2006.
4. Mehta P. L., Verma Neena (1999) *Human Rights under the Indian Constitution – The Philosophy and Judicial Gerryandering*. New Delhi: Deep and Deep Publications Pvt. Ltd.
5. Banerjee N. K. (1995) *Grassroots empowerment (1975-1990): A Discussion Paper*, No.22. New Delhi: CWDS.
6. Ibid.
7. Singh D. P. (2005) India's Roadmap to Women Empowerment in *Woman and Empowerment – Experiences from some Asian*

Countries, D.P. Singh, Manjit Singh (ed.). Chandigarh: Unistar Books Pvt. Ltd.

8. Kaushik P. D. (2007) *Women's Right's: Access to Justice*. New Delhi: Bookwell in coloration with Rajiv Gandhi Institute for Contemporary Studies.
9. Ibid.
10. Prasad Kiran (ed.) (2004) *Communication and Empowerment of Women: Strategies and Policy Insights from India*, Vol. I and II. Delhi: The Women Press.

Feminine Issues in Bharati Mukherjee's *Jasmine*

RUSHI SUMANKUMAR PANDYA

The aim of my research paper is to critically analyse the character of protagonist of *Jasmine* so as to investigate and comprehend the predicament of women in Indian as well as global society with special reference to feminine issues like racial and gender discrimination as well as alienation and assimilation with reference to Indian diaspora. Most of the female characters of the novels of Bharati Mukherjee seem to be caught in a flux of tradition and modernity. Neither can they completely detach themselves from their past, nor do they have any certitude in the future. Their never ending struggle to survive and adjust in accordance with the shifting cultural and social values is in the centre. Whether it is India or any other foreign country, the female characters are victimized and sometimes even enslaved due to gender discrimination. Moreover, racial discrimination seems to be an inevitable compensation that immigrants will have to forfeit. Bharati Mukherjee unveils these issues very faithfully in her novels. Furthermore she has a profound understanding of the issues related to the settlers. Therefore their struggle to reconcile in an alien society has been illustrated very effectively. It is noteworthy that they are alienated from both foreign as well as their own culture and society.

Bharati Mukherjee, born in July 27, 1940 in Calcutta, is an Indian American novelist and short-story writer whose works reflect Indian culture and immigrant experience. She was born into a wealthy Calcutta family. She attended a Bengali school from 1944 to 1948. She later travelled with her parents to Europe after Independence. After three years abroad, the family returned to India. Mukherjee attained the degree of B.A. from the University of Calcutta in 1959 as a student of Loreto College, and subsequently earned her M.A. from the University of Baroda in 1961. She then entered the University of Iowa, earning an M.F.A. from the Iowa Writers'

Workshop in 1963 and a Ph.D. from the Department of Comparative Literature in 1969. From 1966 to 1980 she lived in Montreal and Toronto, which she found provincial and racist. She then moved to the United States in 1980 and began teaching at the university level. She became a U.S. citizen in 1989 and that year accepted a position of teaching postcolonial and world literature at the University of California at Berkeley. In addition to writing numerous works of fiction and non-fiction, Mukherjee taught at McGill University, Skidmore College, Queens College, and City University of New York before joining Berkeley.

Bharati Mukherjee's contribution as a novelist and short story writer is unique in the sense that she is able to represent the immigrant conditions as they are. Being an immigrant, she has the first-hand experience of immigrant psyche and issues pertaining to migration. In fact, other writer's like Jhumpa Lahiri have also contributed a lot in defining the immigrant issues, even so the variety and multidimensionality evident in the works of Bharati Mukherjee is rare. Moreover conditions of immigrants, especially immigrant women, are not static and the process of assimilation and changing environment adds new dimensions to it. In case of the Bharati Mukherjee's writing such dynamism and lifelike characters and situations could be found. She depicts not only cultural clashes but also undercurrents of violence in her works.

Her first novel, *The Tiger's Daughter* (1972), narrates a story of a protected Indian woman jolted by the cultural shock of America, then again shaken by her return to violent Calcutta. *Wife* (1975) details the descent into madness of an Indian woman trapped in New York City by the fears and passivity resulting from her upbringing. Even in her short stories, like in collection of short stories entitled *Darkness* (1985), many stories consist of not only indictments of Canadian racism and traditional Indian views of women but also sharp studies of the edgy inner lives of her characters. *The Middleman and Other Stories* (1988) centres on the story of immigrants in the United States. *Jasmine* (1989) is the most celebrated novel of the author having a powerful protagonist willing to assimilate in the U.S. at any cost. *The Holder of the World* (1993), ***Leave It to Me* (1997)**, ***Desirable Daughters* (2002)** and ***The Tree Bride* (2004)** are her later novels dealing with various feminine issues.

She along with her husband, Clark Blaise, has also written *Days and Nights in Calcutta* (1977), an account of their 14-month stay in India, and *The Sorrow and the Terror: The Haunting Legacy of the Air India Tragedy* (1987). Mukherjee also wrote several works of social analysis, including *Political Culture and Leadership in India* (1991), an assessment of leadership trends in West Bengal. In most of her works she majorly deals with the nostalgia of immigrants and other feminine issues. Her novels depict women in search for identity and

quest for the definition of self. They don't seem to have any certainty regarding their role and place in the hierarchy of the society. Thus, the author has dealt with various feminine issues profoundly.

The role and status of women in Indian society have never been incessant and if we consider it from the diasporic perspective, as in case of the novels of Bharati Mukherjee, they shift so dramatically and swiftly that either an aspirant individual like Dimple may turn into a self-destructive maniac or a powerfully willed person like Jasmine could adapt and evolve into a whole new being of freewill. To claim that any one society or culture is free from the patriarchal dominance will be an utter mistake as the question of gender discrimination has been raised throughout the world by the voices like Simone de Beauvoir who admits,

“Thus humanity is male and man defines woman not in herself but as relative to him; she is not regarded as an autonomous being. Michelet writes: 'Woman, the relative being ...' And Benda is most positive in his Rapport d'Uriel: 'The body of man makes sense in itself quite apart from that of woman, whereas the latter seems wanting in significance by itself ... Man can think of himself without woman. She cannot think of herself without man.' And she is simply what man decrees; thus she is called 'the sex', by which is meant that she appears essentially to the male as a sexual being. For him she is sex – absolute sex, no less. She is defined and differentiated with reference to man and not he with reference to her; she is the incidental, the inessential as opposed to the essential.” (*The Second Sex* 8)

Apart from dealing with patriarchal society, female immigrants also have to undergo through the racial discrimination. Their conditions are worse in the sense that not only because they belong to the second sex but also because they are immigrants. The outlook towards them is well revealed by Bharati Mukherjee as described here,

“Many who meet Jasmine, the character in the novel of the same name, underestimate her because there is an unwritten assumption – expressed by Half-Face before he rapes her – that all immigrants are dirt-poor, uneducated, and innocent of modern technology” (228).

The case of Jasmine is very different as she begins her journey from a small feudal village Hasnapur where patriarchal norms assert that “we are brought up to be caring and have no minds of our own. Village girls are cattle; whichever way you lead them, that is the way they will go” (*Jasmine* 46). Their role is always secondary and they are looked upon and, in fact trained in a way to serve their masters. Even so she is not the one who succumbs to the patriarchal authority very easily. Even at the age of seven she is confident enough to discard the prophecies of the village astrologer in hash terms. She says, “You're a

crazy old man. You don't know what my future holds!" (*Jasmine* 3). She refuses to marry the widower selected by her grandmother and marries Prakash Vih in a court of law. Prakash is a modern man who delivers Jasmine the freedom she longed for. Her new transition as a wife is symbolized by the act of her husband's giving her a new name, Jasmine. Prakash encourages Jyoti to study English, and symbolically gives Jyoti a new name Jasmine, and a new life. "He wanted to break down the Jyoti I'd been in Hasnapur and make me a new kind of city woman. To break off the past, he gave me a new name: Jasmine...Jyoti, Jasmine: I shuttled between identities." (*Jasmine* 77) He considers Jasmine as both an object of physical satisfaction and his caretaker, however at the same time he does provide her with her own space and freedom not looking down on her as a mere object of sexual pleasure and personal servant. He is, like a modern husband, sometimes even "afraid of embarrassing with any desire or demand" (*Jasmine* 79). Even though his act of marrying a girl of fourteen puts an end to the discussion proving that more or less he is also a representative of patriarchal society. Nevertheless she is content playing a role of wife for some time until her dreams are shattered by the murder of her husband.

After the death of Prakash she does not give up and accept the cursed life of a widow in her patriarchal society. Now she is in search of a new identity to live on instead of ending it like a "Sati". Jasmine sways between the past and the present attempting to come to terms with the two worlds, though it is not an easy choice but she prefers to live a life of immigrant in an alien country. From an oppressive and a rural family in India, she enters into America in search of a more fruitful life and to realize the dreams of her husband. Jasmine sets off on an agonizing trip as an illegal immigrant to Florida, and thus begins her symbolic trip of transformations, displacement, and a search for identity. The outlook of men as an object is not limited to any country or region, in fact, women are victimized everywhere no matter where they are. We see that Jasmine is raped by the Half-Face, captain of the ship in which she travelled. Nevertheless she quickly regains her confidence. She reflects, "I could not let my personal dishonour disrupt my mission" (*Jasmine* 118). She is not the one who can allow anyone to treat her as an object and she knows that her search for identity will end even before its beginning if she does not assert herself with authority and thus she takes her revenge instantly. Here we see that violence is taken for granted for self-assertion which is depicted as quite natural and most feasible option.

Jasmine finds a new life by the support of Prof. Vadhera and his family. However she soon realizes that spending time there will not do any good to her. She is all the time reminded of her widowhood and she felt aggravated there as she states, "In this apartment of artificially maintained Indianness, I wanted to distance myself from everything Indian, everything Jyoti-like. To them, I was a widow who should show

a proper modesty of appearance and attitude" (*Jasmine* 145). Though she is protected there but she seems to be caught in more or less the same kind of patriarchal bondage and Indianness which haunts her of robbing her freedom.

The metamorphosis of the protagonist takes another leap when she meets Prof. Taylor who offers her independence in the form of 'day-mummy' to Duff. The symbolic representation of her transformation in the form of changing names again takes place when Taylor rechristens her as Jase. She falls in love with Taylor and is totally Americanised. However if look deeper this change is more outer and representative of her willing effort to assimilate. From inside she is still in conflict with her multiple selves as revealed from her reaction towards the idea of adoption, "I could not imagine a non-genetic child. A child that was not my own, or my husband's, struck me as a monstrous idea. Adoption was as foreign to me as the idea of widow remarriage" (*Jasmine* 170). She has not been able to accept the alien culture from inside. All her efforts are directed towards her survival and for that she could go to any extent. In fact, at this juncture she seems to be wearing a masquerade as denoted here, "I wanted to become a person they thought they saw: humorous, intelligent refined, affectionate. Not illegal, not murderer, not widowed, raped, destitute, fearful" (*Jasmine* 171).

Another shift comes in her life when she spots the murderer of her husband and eventually flees to Iowa. Here she is acquainted with Bud Ripplemayer who recruits her as a teller girl in a bank. She begins a new life with a new name Jane and a new a live-in-relationship with Bud. Her changing attitude with reference to sexuality is a big leap towards her being Americanised, it is something Jyoti would have never thought of doing. Adaptability is the key to success in case of Jasmine. In her case her gender relations change dramatically with changing and developing identity. Her diasporic movement exposes her to a new culture with new possibilities and she adapts to it. However it also turns out to be another temporary setback in her journey of identity crisis as Bud is shot down and she has to act as a caretaker of Bud and their adopted son. She even carries Bud's child in her womb.

As a final gallop towards her formation of identity she even throws away the sense of guilt and moves back to California with Taylor, deserting Bud. She emerges as the boldest character of Bharati Mukherjee when she admits,

"It isn't guilt that I feel it's relief. I realize I have already stopped thinking of myself as Jane. Adventure, risk, transformation: the frontier is pushing indoors through uncaulked windows. Watch me re-position the stars, I whisper to the astrologer who floats cross-legged above my kitchen stove (*Jasmine* 240)."

She rejects every norm of the patriarchal society and manages to shape her life fruitfully after a long struggle with her displaced identity. She is really “greedy with wants and reckless from hope” (*Jasmine* 241). The author instils unfathomable possibilities in her. She is the most suitable example one can give for the theory of evolution and adaptability. In fact she is made for it as she admits while noticing Du’s progress, “My transformation has been genetic; Du’s was hyphenated” (*Jasmine* 222).

The author identifies herself with Jasmine very proudly by admitting that “Jasmine goes through several transformations, and I like to think that she is still open to many more self-inventions. She lives on, very fully, inside my head” (Personal interview). She overcomes the dilemmas between past and present, tradition and modernity, patriarchy and self-assertion, sacrifice and selfhood and so on. She is no more a woman in exile; in fact, the whole world is her playground. Thus, it is quite clear that the feminine issues, such as gender and racial discrimination as well as identity displacement and assimilation in the midst of shifting values with reference to Indian diaspora is well revealed and discovered here.

References

Primary Sources:

1. Mukherjee, Bharati. *Jasmine*. New York: Grove Press, 1989.Print.

Secondary Sources:

1. Beauvoir, Simone de. *The Second Sex*, trans. Parshley. <http://www.free-books.net/ebook/The-Second-Sex/pdf?dl&preview>. 05 November 2011.Web.
2. Chen, Tina and Goudie, S. Personal Interview. “An Interview with Bharati Mukherjee”, *Jouvert: a Journal of Post Colonial Studies*, 1997.Interview.
3. McLeod, A. *Commonwealth and American Women’s Discourse Essays in Criticism*. New Delhi: Sterling Publishers Private Limited, 1996.Print.

Empowered Women in Corporate Field in India

VIPUL DASANI

Earlier Indian women were meant to be family-keepers and home-makers only. There are examples of women who came out of crowd of millions of dependently secured women and led the surrounding masses. The history substantiates the fact that the dynamic ladies like Razia Sultana, Rani Laxmibai, Kasturba and Mother Teresa have played different vital roles in extreme conditions.

Today the Indian women have penetrated a field which was earlier meant solely for men. They have come forward and are holding the reign of large business-houses. The role of the women which we often see in vegetable markets as a seller of trifle things has been transformed into controlling the MNCs.

The glimpses of emergence of women from house-keepers to the business-keepers can be seen everywhere. On 13th of August this year; an event, at the Central Hall of the ITC Hotel in Mumbai, showcased the high-profile Indian business women icons. The words of Naina Lal Kidwai (Country head-HSBC) were infectious energetic for the audience there: “One should be impatient with steps one takes but be patient about the outcome.”

Are Indian women really impatient to take steps especially in the field of commerce?

The substantial presence of the women in the Indian corporate boards is evident in many cases. Interestingly, this presence is seen in banks in higher proportions. There are numerous examples for the same as follows.

Chanda Kochar, MD & CEO, ICICI Bank

She is known for shaping the retail banking sector in India. She is the head of India’s largest private sector bank. She was conferred

the 'Padma Bhushan' – India's highest civilian honors, in 2011. According to Fortune magazine she is one of the most powerful 50 business women worldwide. (www.icici.com)

Vinita Bali, MD, Britannia Industries:

She has worked in corporate giants and MNCs like Cadbury, Coca-Cola and Voltas. She has played a key role in Coca-Cola Company in African and Latin-America regions as a vice president.

Vijyalaxmi Iyer, Chairperson & MD, Bank of India

She has served Central Bank of India, Union Bank of India and then joined the Bank of India.

Shikha Sharma, CEO, Axis Bank

She is the CEO of the bank which is ranked 3rd in private sector. According to the Business Standard, 14th October issue, the share price of the company has increased by 90% during her tenure. She is one of the heftily paid directors in India – her basic salary is 1.96 crore!

Renu Sud Karnad, MD, HDFC

She started her journey in 1978 with HDFC at the age of 26 and after 35 years now, she is the head of India's largest private bank.

Kiran Mazumdar-Shaw, Chairperson, Biocon

She started Biocon in 1978 and made the company a fully integrated bio-pharmaceutical company having good balanced business.

Archna Bhargav, Chairperson & MD, United Bank of India

She started her career in Punjab Nation Bank in 1977 as a Management Trainee and then joined Canara Bank.

Renuka Ramnath, Founder & MD-Multiples Alternative Asset Management:

Stepping out of the leading private sector financial institution like ICICI, Renuka founded her own investment company. According to what she believes, she runs this equity firm to channelize long term capital to create valuable enterprises.

Vanitha Narayanan, MD, IBM-India:

Under her leadership, the company secured a land mark deal of \$750 million from Bharti Airtel for 10 years and some significant contracts from the companies like Birla-Sun Life, Asian Paints, Godrej Consumer Products etc. IBM-India is said to be the largest multinational employer in the country having the workforce of around 150,000 employees.

Pallavi Shroff, Senior Partner, Amarchand & Mangaladas & Suresh Shroff and Co.(India's biggest Law Firm):

She has successfully represented corporate giants like the Tatas, Apollo Tyres, Coca-cola, GE, Nestle and many more. Even the biggest business-associations of India like CII and FICCI took her advice on the matters of *auction policies of the government for natural resources like mining, spectrums and water*, when directed by the Supreme Court.

Shubhlaxmi Panase, MD, Allahabad bank:

She is the first woman to lead 148 years-old institute, pursuing her doctorate at Pune University.

Priya Nair, VP (detergents), Hidustan Unilever:

She has worked in the consumer research, sales and marketing departments as the brand manager of brands like Dove, Axe, Rexona, Close-Up and Pepsodent and now she is working as the head of the company's largest sale-contributing vertical- detergents.

Anjali Bansal, MD, Spencer Stuart India:

She set up this executive search company here in India. Under her leadership, the company is now engaged in services like board-advisory and succession planning too.

Swarupa Sanyal, Head-Strategy and Corporate Initiatives, Genpact:

Genpact is a giant BPO company and has knocked the net profit of around \$178 million in calendar 2012. Swarupa uses her business skills to form the strategies for the development of the business in Genpact.

Sumitra Gomatam, Senior VP, Cognizant:

Cognizant is India's second largest IT services company. She took Cognizant's software testing practice to a new height from 800 people in 2004 to 23,000 people. She leads company's 50% business in business units such as insurance, life-sciences, media and entertainment having the turnover of around \$7 billion.

Nishi Vasudeva, Director (marketing), HPCL:

She is the only full-time director in some 20 public-sector oil and gas companies in India. She is responsible for the sale of company's 30 million tons of petroleum products. She is nominated on 21st August by the central government for the post of CMD (Chairman and Managing Director) of HPCL Ltd.

Asha Gupta, MD, Tupperware India:

Under her leadership, the company sailed high and recorded a growth of 38% surpassing the 6% global growth of the company. She has fuelled the entrepreneurship among the women and has around 114 women distributors for the company.

Shanti Ekambaram, President-Corporate and Investment Banking, Kotak Mahindra Bank:

She led major 19 M&A transactions and her efforts have made it possible to earn pre-tax profit of Rs. 1211 crore in 2012-13 from Rs. 1972 crore for the company. She led 16 stock market transactions for selling shares in 2012/13 including IPOs & FPOs from companies like NTPC, SAIL, Bharti Infratel etc.

Moreover there are other contributors like Archana Hingorani, CEO and Executive Director, IL&FS Investments, Chitra Ramkrishnan, MD & CEO, National Stock Exchange, Kirthiga Reddy, Facebook's first employee in India and now Senior Head. Very long though this list is, it doesn't actually prove that the Indian women have developed and their social conditions have tremendously improved, but it gives us an idea about the changing scenario. The declining sex-ratio in India is really a matter of concern. This can result in a social chaos too, as we all know. But their participation in economic activities and independence will at least help in maintaining Status Quo in their situation and, hopefully, that will improve their social status.

Women Empowerment in Indian English Fiction - A Bird's Eye View

POONAM P. JOSHI

Introduction

In Indian society atrocities and discrimination against women is a way of daily life. One of the major aspects of women empowerment in India is to change the attitude of society towards women. The problem of Indian society is that the people never worked on gender equality. Still in India, women are considered to be only worthwhile of household activities and raising children. The veil system, child marriage and dowry are evidences of this truth. Women have never been part of the mainstream society and are still considered as a responsibility. Majority of Women in India often end up in the daily struggle of managing an ill equipped family and are not in a position to drive out themselves from the oppressive and regressive social and economic conditions.

Women's empowerment cannot take place unless women decide to self-empower themselves. Self empowerment can begin by facing day to day issues and tackling them for improving the overall living conditions of women and all strata of the society. For this purpose progressive and resourceful women in the society need to come forward to help their less privileged sisters in as many ways as possible. This shall help to sow the seeds of real women empowerment in India. The women of today have triumphed over the myth of femininity. They are beginning to assert their independence in concrete ways; but they have not succeeded.

Indian English Literature

Today Indian English literature has attracted worldwide interest, both in India and abroad. It has been accepted as part of world literature in English. The credit of this rich harvest goes to the pioneers-Raja Rao, R.K. Narayan and M.R. Anand who have raised Indian English Fiction to a new height. Apart from the male novelists,

women writers too occupy a distinctive place in enriching Indian English literature. Woman has inspired literature and has been one of its pivotal themes too. She herself is also a creator of literature and therefore a woman's presence in literature is all pervading. Traditionally, due to patriarchal society the works of Indian women writers have been undervalued.

Women are born storytellers. Indian women novelists have contributed substantially to Indian fiction in English. Their fiction can be the expression of a different way of looking at the world with a female pair of eyes. Indian women writers have started questioning the age old male authority. They are no longer puppets in the hands of men. Their writings have shown their worth in the field of literature. Today, the works of Kamla Markandaya, Nayantara Sahgal, Anita Desai, Geetha Hariharan, Shashi Deshpande, Kiran Desai, Manju Kapur, Jhumpa Lahiri and many more have left a deep-rooted impression on the readers of Indian fiction in English. The work of these novelists have been widely noticed and acclaimed.

Many Indian women novelists have explored female subjectivity in order to establish an identity. They chiefly explore psychic dilemmas and their impact on women characters along with their efforts to cope with the challenges and achieve a new harmony of relationship with themselves and their surroundings. They project the 'New Indian Woman' who is dissatisfied with her traditional role. Throughout the last decade, women writers have moved away from conventional enduring self-sacrificing women towards conflicted female characters searching for identity. The fiction written during this period provides a glimpse into female psyche and deals with the full range of female experience.

The major themes explored by these women novelists include the gender issues, female exploitation and oppression, the concept of being 'other' in a patriarchal society, the theme of growing up from childhood to womanhood, liberation through self quest, sexual autonomy, human relationships, realism, magic realism, fantasy, the image of 'new-women', Indian culture, urbanization, migration, east-west confrontation, clash between tradition and modernity and struggle for independence. Indian women novelists in English have created a position for themselves which becomes clear from the distinguished critical awards they have received in recent times. They were conferred with the prestigious awards like Booker Prize, Commonwealth Writers' Prize for Best First Book (Eurasian section) and the esteemed Sahitya Akademy Award which unquestionably establishes that women novelists are no longer 'others' in Indian English literary scenario.

Eminent Women Fiction Writers of India

Nayantara Sahgal

Nayantara Sahgal was the first female Indo-Asian writer to receive wide recognition. Her fiction deals with India's crises created by political change. She is the leading practitioner of the political novels in India. Sahgal's women are educated, intelligent, aware and sensible women, who live a life of luxury, comfort and security but they refuse to barter their individuality or freedom for a little security. Her women characters are aggressive and strong women in their own unique way. Sahgal's women characters live their lives by their choice instead of the patriarchal norms.

Anita Desai

Anita Desai is one of the celebrated Indian - English fiction writers. She holds a unique place among the contemporary women novelists of India. She has to her credit a large number of creative works and a growing readership throughout the world.

Anita Desai's women characters rebel against patriarchal community in order to live in their own terms. They take the position as outsiders to fight and criticize those cultural ideologies that come in their way of becoming free individuals. For survival in a men dominated community they choose withdrawal from the society as a weapon. Desai's women, thus, want freedom within the community of men and women. Desai's liberated woman, Bim in the novel *Clear Light Of Day*, is an unmarried woman and her married women characters like Maya in *Cry, a Peacock*, Monisha in *The City*, Nanda in *Fire in the Mountain*, and Sita in *Where Shall We Go This Summer?* become depressed, violent or self-destructive.

Anita Desai, in her psychological novels, presents the image of a suffering woman preoccupied with her inner world, her sulking frustration and the storm within: the existential predicament of a woman in a male subjugated society. Through such characters, she makes a plea for a better way of life for women. Her novels have Indians as central characters. In her novels, she enacts not only the courageous attempts of women individuals to liberate themselves from inherited cultural and social bonds but also her own freedom as an artist.

Bharati Mukherjee

Mukherjee's works focus on migration and alienation faced by expatriates as well as on Indian women and their struggle. In *The Tiger's Daughter* a young girl named Tara comes back to India after many years of being away only to return to poverty and turmoil. In *Wife*, Mukherjee writes about a woman named Dimple who has been suppressed by men and attempts to be an ideal Bengali wife, but out of fear and personal instability, murders her husband and commits suicide. *Jasmine* develops the idea of mixing of the East and West encounters by a young Hindu woman who leaves India for the U.S. after her husband's murder. The unity between the First and Third

worlds is shown to be in the treatment of women as subordinate in both countries. In *Leave It to Me*, a young woman Debby Di Martino seeks revenge on parents who had abandoned her. The novel also appears at the conflict between Eastern and Western worlds as well as at mother-daughter relationships through the political and emotional topics by the main character in her quest for revenge.

Shashi Deshpande

Shashi Deshpande is a winner of the Sahitya Akadami award, for her novel 'That long silence'. With a geocentric vision she has anticipated a new female face with personal experiences. She reflects on the problems and concerns of the middle class Indian women. Her feminism is Indian in the sense that it is borne out of the predicament of Indian women placed between contradictory identities. With traditional approaches her women characters are trying to tie family and profession to maintain the virtues of Indian culture.

The underlying theme in Shashi Deshpande's novels is human relationships especially between father and daughter, husband and wife, mother and daughter. In all relationships, the women occupy the central stage and the narration shifts through her feminine consciousness.

Ruth Praver Jhabvala

Ruth Praver Jhabvala's earlier novels including the Booker Prize-winning *Heat and Dust*, were set entirely on India. She has successfully expressed the psychic fragmentation through female characters. Female subjectivity is one of the most retrogressing elements in a social set up. The women long for love, dependency and the material and emotional comfort of fixed class identity. The arguments related to feminism and female subjectivity are not new, they have existed since time immemorial.

Arundhati Roy

Arundhati Roy, the author of the novel, *God of Small Things* received the prestigious Booker Prize in 1997. Arundhati Roy's maiden novel, *God of Small Things* claimed critical praise from readers and critics throughout the world. The novel received admiration for various aspects like the shifting of past and present, her narrative style which is satiric in tone and her anger on caste system which dominates our society.

Kiran Desai

Kiran Desai's novel *The Inheritance of loss* won the 2006 Booker prize and the National Book Critics Circle fiction award. Her first novel 'Hullabaloo' published in 1998, won 'Betty Trask Award', a prize given by the society of Authors for the new novels by citizens of the Common Wealth of nations under the age of 35. Kiran Desai has handled several major issues of modern civilization in her novel. The

concept of globalization has been many sided. Many aspects of globalization like economic, political, social, cultural and educational are discussed in her novel.

Jhumpa Lahiri

Jhumpa Lahiri's debut short story collection, *Interpreter of Maladies* (1999), won the 2000 Pulitzer Prize for Fiction, and her first novel, *The Namesake* (2003), was adapted into the popular film of the same name. Lahiri's fiction is autobiographical and frequently draws upon her own experiences as well as those of her parents, friends, acquaintances, and others in the Bengali communities with which she is familiar. In her recent novel *Unaccustomed Earth*, she examines the fate of the second generation immigrants and their children. As succeeding generations become increasingly assimilated into Western culture and are comfortable in constructing global perspectives, Lahiri's fiction shifts to the needs of the individual identity. Her characters embark on paths marked by alienation and self-obsession.

Namita Gokhale

Namita Gokhale's *Paro* is the story of Paro and Priya. It is an account of their experiences in life. Paro due to her courage and convictions becomes the symbol of liberation and individuality. However, later Paro is doomed to suffer from emotions and cynicism due to her uncontrolled freedom ending up as a disillusioned woman. Priya's identification with Paro adds to her misfortunes. The novel reflects mysterious level of Indian society gaining its strength from the interplay of reality and fantasy. Gokhale also depicts women characters in the Indian social setup and their varied responses to society.

Anita Nair

Anita Nair is a name amongst the rising contemporary women novelists. She has proved her potential by her work. Her work consists of understanding of humane psyche as well as knowledge of mythology which she uses in her novels. Anita Nair depicts realistic social settings with her knowledge of South Indian culture to give authenticity to her background. The readers are spellbound by her ability to delve deep into human mind.

In *Ladies Coupe* Akhila, the protagonist listens to the various stories she tries to find a solution to a question which has been haunting her for long; "Can a woman stay single and be happy, or does a woman need a man to feel complete?" After the death of her father Akhila assumes the role of the "man of the family" for she hails from a matrilineal tradition of Tamil Brahmins. She decides to remain single after a brief love affair with Hari, a North Indian man much younger to her. The stories of the various co-passengers refer to their personal crises such as loneliness, ill treatment rape, abortion, madness,

betrayal and how each one coped with them. Akhila reconciles with life by coming back to Hari. Nair also depicts the plurality of women's desire.

Githa Hariharan

Githa Hariharan is another significant writer who made her debut in the nineteen-nineties. *The Thousand Faces of Night* won the Commonwealth Writers Prize for Best First Novel in the Eurasian region. Hariharan's fiction has been translated into a number of languages including French, Italian, Spanish, German, Dutch, Greek, Urdu and Vietnamese.

Manju Kapur

The other, noted novelist is Manju Kapur. Her first Novel *Difficult Daughters* received the Common Wealth Award for the Eurasian region. In her writings, Manju Kapur has emphasized on the patriarchal issues, inter-religious marriage, family bond, male-female bond and co-existence of past and present. Her women protagonists are victim of gender, domestic violence and circumstances.

Conclusion

The works of Indian women writers are significant in providing the society with a medium for self-expression and re-writing the History of India. Modern woman now has paved way for a new dimension of the Indian novel in English and has acquired substance. The image of women in fiction has undergone a change during the last four decades. Women writers have moved away from traditional portrayals of suffering and self-sacrificing women. Female characters are searching for identity. In contrast to earlier novels, female characters from the 1980s onwards defend themselves and defy marriage and motherhood.

The twenty first century novels give examples of a whole range of attitudes towards the burden of tradition. Some novelists offer an analysis of the family structure and the caste system as the key elements of patriarchal social organization. They also re-interpret mythology by using new symbols and challenging the canonic versions. In short, the works of Indian women writers are significant in making society aware of women's demands and in providing a medium for self-expression and rephrasing the History of India.

The image of women in fiction has undergone a change during the last four decades. Women writers have moved away from traditional portrayals of continuing self-sacrificing women. Female characters searching for identity are no longer characterized and defined simply in terms of their victim status. In recent Indian women's writing a major preoccupation has been a description of inner life and interpersonal relationships.

The above study shows that women writers have expressed

their concern for women and their problems. The variety of subjects has been touched upon. There is a great contribution of women in creating consciousness for the modern women all over the globe. It needs an appreciation as the variety of subjects has been handled by them keeping in mind an Indian environment. Some of the writers have not claimed that they belong to feminist's movement yet their writings suggest that their inner spirit and feelings are for the welfare of the women only.

References

1. Das, Nigamananda. ed. *Contemporary Indian writing in English*. New Delhi: Adhayayan Publishers Distributors, 2007.
2. Sanga, Jaina C. ed. *South Asian Novelists in English*. London: Greenwood press, 2003.
3. Shukla, Bhasker A. ed. *Indian English literature after independence*. Jaipur: Mark Publishers, 2010.
4. www.ukessays.com > Essays > English Literature
5. en.wikipedia.org/wiki/Feminism
6. [shodhganga.inflibnet.ac.in/jspui/bitstream /10 60 3 /.../0_chapter%201.pdf](http://shodhganga.inflibnet.ac.in/jspui/bitstream/10603/0/chapter%201.pdf)
7. www.the-criterion.com/V3/n1/Manjeet.pdf

ICT and Women Empowerment

KALPANA P. JOSHI

1. Introduction

It is understood that any project to change the quality of people's lives in developing countries would be incomplete without the empowerment of women. Information and Communication Technologies [ICTs] are technological tools and resources to create, circulate, store, bring value-addition and manage information. The ICT sector embraces diverse segments such as telecommunications, television, radio broadcasting, computer hardware, software, services, electronic media etc. ICTs are mounting as powerful tools for gender empowerment in a developing country like India. According to the 2004 report by Cisco Learning Institute women encompass only 23% of India's internet users. This gender digital divide is characterized by low levels of access to technologies. Poverty, lack of computer literacy and language barricades are among the issues impeding access to ICT infrastructure.

There is a rising recognition of the newer and wider possibilities that technology presents before the society in the modern times. IT together with Communication Technologies has brought about unprecedented changes in the way people communicate, conduct business, interact and obtain pleasure. Depending on the kind of individual ICT usage one can either flourish or perish. Our government has taken initiatives to develop standards. Implementation of ICT policies has helped in strengthening India's position in the software driven ICT sector across the world. For example Tamil Nadu, Andhra Pradesh, Delhi, Goa, Gujarat, Haryana, Karnataka, Kerala, Madhya Pradesh, Maharashtra, Meghalaya, Orissa, Punjab, Rajasthan, Sikkim, Uttar Pradesh, West Bengal, Pondicherry etc. announced several ICT policies in their respective states.

Information and communication technology (ICT) is a powerful tool to enable economic growth in the under-developed areas. ICTs have played an important role in women's development

and provided opportunities for empowerment. ICTs have the potential to exchange information and empower women. This paper is to discuss women's empowerment through the use of ICTs.

2. Need of ICT for Women

Women's need for information in the new globalized environment is as diverse as the socio-economic scenario. Considering women, as a huge group will over simplify their information needs. Computers in schools provide wider access to ICT and encourage new ways of learning. Interactive Learning packages are available on CDs for different subjects. ICT emphasizes more on interactive education. Besides this general advantage in education it also provides more advantages for different groups.

Urban women and ICT

Urban educated women need information on:

- Educational & research opportunities
- Career advancement facilities
- Employment prospects in India and abroad
- Fashion and market values
- Art and entertainment
- Social support system for working women
- Legal rights and provisions

Urban lower middle class women need information on:

- Educational facilities and opportunities
- Knowledge updating
- Career advancement and job opportunities
- Health and childcare
- Legal rights and provisions against social injustice and domestic violence

Poor urban women may need information on:

- Free health services and child care facilities
- Job opportunities in the low paid informal sector including domestic services
- Free educational facilities and government programs for poor.

By promoting e-Skills we will be fighting against digital divide. This is true whether we are supporting more safe, connected and convenient future for all women or opening up new career options for women who are zealous about working in the ICT sector. Information and Communication Technologies are for everyone and women have to be equal beneficiaries of the advantages offered by the technology, products and processes, which emerge from their use.

3. Roles of Women in India

The Government of India has ushered in the new millennium

by declaring the year 2001 as 'Women's Empowerment Year' to focus on a vision 'where women are equal partners like men'. Women build their careers without compromising their other responsibilities. The Constitution of India not only grants equality to women, but also empowers the states to adopt measures of positive discrimination in favor of women.

4. India insight

For centuries, women in this country have been socially and economically handicapped. They have not been offered equal participation in the socio-economic activities of the nation. The Constitution is organic and living in nature. It is also well settled that the interpretation of the Constitution of India or statutes would change from time to time. Being a living organ, it is ongoing and with a passage of time, laws must change. It is established that Fundamental Rights themselves have no fixed content; most of them are empty vessels. There cannot be any distinction between the Fundamental Rights mentioned in Chapter III of the Constitution and the declaration of such rights on the basis of the judgments rendered by the Supreme Court. [1] Thus, horizons of Constitutional law are expanding. Further, it is presumed that the Parliament intends the court to apply to an ongoing Act a construction that continuously updates its wordings to allow changes since the Act was initially framed. In the application of law on any day, the language of the Act though necessarily embedded in its own time, is nevertheless to be construed in accordance with the need to treat it as a current law. [2] Thus, we cannot allow the dead hand of the past to stifle the growth of the living present. The Constitution of India recognizes equality of the sexes and in fact provides certain provisions under the Chapter on Fundamental Rights which are more favorable to women but in actual practice they are not observed properly.

In our society the freedom of women to seek employment outside the family is a major issue. This freedom is denied in many cultures and this attitude in itself is a serious violation of women's liberty and gender equality. The absence of this freedom militates against the economic empowerment of women, with many other deleterious consequences. [3] Thus, this Constitutional ideal has by and large remained unaccomplished and we have to cover a long distance before the benefits of ICT can be reaped by women effectively.

The situation is worst when it comes to rural women. In our society, whether they belong to the majority or the minority group, what is apparent is that there exists a great disparity in the matter of economic resourcefulness between a man and a woman. Our society is male dominated both economically and socially and women are assigned, invariably, a dependant role, irrespective of the class to which they belong. Thus, ICT can play a major role in women

empowerment if they are provided employment opportunities at the village level after providing them suitable training. We have to open more village kiosks so that greater women participation can be achieved. This cannot happen till we make the e-governance and ICT strategies and policies transparent and accountable. Mere computerization is not e-governance.

5. Women Empowerment through ICT

A nation that wants to progress cannot afford to disregard capacity building and empowerment of women. Gender sensitivity is the precondition that must prevail and be strengthened at all levels. Women's development is now inextricably associated with technology. Thus, technological intervention undertakes a greater and more vital role, especially when viewed globally. It's potential to sweep across political, geographical, economical and social barricades is just the leverage that women need to build for themselves a new distinctiveness and a more honorable place in the society.

As has been experienced the world over, women have limited access to technologies in India. However, there are now enough experiences to show that when women are trained, they show noteworthy understanding and control in using technologies commendably. In India, women comprise a large portion of the rural population and play a significant role in the rural sector. Their involvement in a number of productive actions is commonly overlooked. The experience of women in the field of farming, pottery, and mammalcare is remarkable. But technical information was offered in such difficult terms that it mystified even technical workers. The manuals and charts listed the do's and don'ts for working in the field. Large groups of women in the dairy industry greeted this information as it empowered them with appropriate knowledge.

6. Challenges

Access issues- The new technology comes at a financial cost, which is one of the obstacles in its access to the individual and at the community level. The difficulty is compounded by the fact that women in developing countries have little switch over the household income and do not have the decision-making power to capitalize in these technologies.

Capacity and skills-Instigating knowledge networking processes and benefiting from them entails a level of capacity and trained human resource power. Women because of their backward positions are at poor position than men to fully benefit from knowledge networking.

Language -Much of the knowledge existing in the global pool is in the English language, which is not understood by the rural communities.

7. Conclusion

Information needs of women as well as their ICT use differ widely. However, there is no ideal ICT that fits all situations. Though women are engaged in numerous roles in agriculture, they are keen to have information related to other areas, such as child health, nutrition, prevention and cure of common diseases, employment opportunities etc. Those trying to install ICTs for women empowerment should build their strategies grounded on ICT use pattern and varied information needs of rural women.

Creation of dynamic and relevant content for rural women continues to remain a major challenge. Ample resources need to be allocated for this activity, if profits from resources invested in connectivity and hardware have to be copiously realized. The best part about ICT is that it is capable of several adjustments as per the necessities of the segment using the same. The same can also be adjusted as per the needs and requirements of women in India. This means that even traditional families can allow women to use ICT from their respective homes. However, the awareness and facilities are missing radically. The national policies and strategies have not yet taken into consideration this unexplored potential pool of intellectual inputs. With humble training and awareness programs we can make a big transformation.

References

1. P.U.C.L v U.O.I, (2003) (3) SCALE 263.
2. State of Maharashtra v Praful. B.Desai, (2003) 4 SCC 601.
3. <http://www.ebc-india.com /lawyer /articles / 20 0 2 v5a1.htm>
4. Dossani R. (2005), Enabling ICT for rural India. Retrieved from http://iisdb.stanford.edu /pubs /20972/Dossani_Rural_ICT_2005.pdf, 1st December 2010
5. International Journal of Advanced Research in Computer Engineering & Technology (IJARCET) Volume 1, Issue 8, October 2012 104
6. http://www.care.org /newsroom/publications /whit epapers/woman_and_empowerment.pdf
7. <http://www.articlesbase.com /education -articles/education-is-the-foundation-for-womensempowerment-in-india-prospects-challenges-and-remedies-1451741.html>

Shashi Deshpande on Woman Empowerment

HIRAK R. JOGIA

Empowerment in its simplest form means ***“The manifestation of redistribution of power that challenges patriarchal ideology and the male domination”***. It is both a process and the result of the process. It is transformation of the structure of institutions that re enforces and perpetuates gender discrimination. It is a process that enables women to gain access to, and control of, material as well as informational resources. Empowerment is envisaged as an aid to women to achieve equality with men, or at least reduce the, gender based discriminations considerably.

Empowerment would enable women to perform certain social roles that they cannot perform without it. It includes political, economic and social gender equality enshrined in the fundamental rights under the constitution. The major strategies of women empowerment include – social empowerment, economic empowerment and gender justice e.g. to eliminate all types of discrimination against women and the girl child.

“Women without men, I realized then, are totally different creatures.”

Shashi Deshpande gives microscopic details of the development of female characters in her novels. She has shown a series of girl-children, where each girl faces a different problem within the family. Violence against women, whether physical, mental or emotional, is an issue that crosses all borders and all classes of women. Feminism and its movement against male dominated societies are of special importance in the Indian context. In this research paper, I want to present woman empowerment in Shashi Deshpande's well-known novel 'The Dark Holds No Terror'.

The novel 'The Dark Holds No Terror' is an insightful novel of

the feminist aspirations. The conflict leading to the disillusionment of the educated woman in a tradition bound Indian Society is the elective theme of the novel. But after the ultimate realization at the end, after a prolonged mental dilemma and a long drawn self-analysis - women empowerment or women's quest for self-exploration is recognized as the principal theme of this novel. The novels of Shashi Deshpande are about women's self-quest and struggle to free themselves from the restrictions imposed by society, culture and nature. It is a story about a doctor who is disappointed as a daughter as the rapport between her and her mother is little bit strained. She is unable to identify herself as a beloved daughter to her mother and when she grows up she is unable to be attractive. And so she realizes that what she is as a girl is not what that makes her. She understands that what she is to become is going to give her the identity that she is searching for. She realizes that becoming is productivity which means making life pleasant, and comfortable for others, and so she selects the avenue of medicine.

The novel describes the story of a marriage in a difficult state. The central character Saritha is a successful lady doctor. The story depicts conflict that she has to face as a doctor and as a wife. During daytime she is a lady doctor and afterwards she becomes a puppet in the hands of her husband, Manohar. The novel begins with Saritha returning after fifteen years to her father's house. She once proclaimed that she would never come back to her father's place. She returns because of the sexual brutality of her husband. The rest of the novel is about a brief confession to her father about her suffering. The narrative roams between the past and the present. Her stay at her father's house gives Saritha a chance to review her relationship with her father, husband and her dead mother. She remains unmoved till the end. She has a better understanding of herself and others. This gives her the courage to challenge reality.

The Dark Holds No Terrors is a story of a girl finding her inner self. The girl child Saru grows up as a prey of her mother's sexist and gender-based prejudice, which reduces her later life into a desperate struggle to overcome the initial victimization, to justify her decisions to her mother who no longer acknowledges her as a daughter, and to find out a new meaning to her life which could enable her to develop and nurture a balanced perspective towards her diversified roles as a mother, as a wife, and as a career woman. Saru's mother never forgave her son's death. In her grief she is not able to comprehend her daughter's bewilderment and sense of being lost. Saru had also lost her kid brother and needed emotional support. Yet all the blame is put on her and she is not allowed to escape from this sense of guilt, which makes her too insecure in her relationships with others. Saru's experiences at home have made her discover inferiority in herself as affixed and preordained essence. In her adolescence she is treated by her mother as an adult rival. Her mother means to show that she still

has the upper hand and the daughter's curiosity, outside her domain, shall not be tolerated. Now her mother is dead and Sarita returns to the family home, seemingly to take care of her father. But as a matter of fact she wants to escape the nightmarish brutality her husband imposes on her every night. In the lull of her old father's company, Sarita wants to forget all her grief. Sarita reflects on the events of her life, which includes her small town childhood, her tyrannizing mother, her marriage to the magnetic young poet Manohar, her children, etc. She explains how her husband turns harsh when he realizes his career is going nowhere and that his wife has overtaken him professionally. In his case a sort of male chauvinism worked out. As she struggles with her emotions and anxieties, Sarita gradually realizes that there is more to life than dependency on marriage, parents and other such institutions. And subsequently she resolves to use her newfound truths to make her life better. Thus it is a tremendously powerful portrayal of one woman's fight to survive in a world that offers no easy outs. The story line is mainly on the waking up to the releasing knowledge that there is more to life than dependency on husband or parents and social acceptance. The woman is self-sufficient in all aspects and in this story the protagonist is in the process of searching that.

The initial experiences in her girlhood days influenced Saru heavily that she wanted to become a powerful dominant person in her life. This made her realize that she can fulfil her ambitions through education. After her school years she aspired for college education and became a doctor.

Her neighbours become aware of her professional identity, the day she walks back to her home in a blood stained coat, after treating victims of an accident. Instantly her profession achieves for her a position superior to Manu's. She is recognized and respected by the neighbours who came frequently to consult her. The respect that Saru gets disturbs the traditional symmetry of the superior husband and inferior wife. Later, analysing her marital relationship she remembers, "But now I know it was there it began this terrible thing that has destroyed our marriage. I know this to that the human personality has an infinite capacity for growth. And so the esteem with which I was surrounded made me inches taller. But perhaps, the same thing that made me. Inches taller made him inches shorter. He had been the young man and I his bride. Now, I was the lady doctor and he was my husband."

The suffering that Saru experiences makes her consider writing to the young students of her friend Nalu. She wants to tell them the rigid rules of tradition according to which: "A wife must always be a few feet behind her husband. If he's an M.A you should be a B.A. If he's 5'4' tall you shouldn't be more than 5'3' tall. If he's earning five hundred rupees, you should never earn more than four

hundred and ninety nine rupees. That's the only rule to follow if you want a happy marriage... No partnership can ever be equal. It will always be unequal, but take care it is unequal in the favour of the husband. If the scales tilt in your favour, God help you, both of you."

Saru's long hours of self-analysis into her marriage makes her realize that her professional success had killed Manu's spirit. Actually her self-examination helps her to free herself from the feelings of guilt that she has made Manu what he is. She decides that she would not endure any more disgrace because of Manu's failure and her success. She decides to assert herself and fight her own battle. She realizes that her life is her own which she will have to shape as well as face. There is no refuge, other than one's own self. With this mind she confidently waits to confront her husband and decides to go back to Bombay. Actually this going back to her husband is not to endure the humiliation. Saru as a wife finds refuge in the doctor, in her own self. It is the doctor who is going to help the wife in her. She is bold enough to go back to her husband and cure him of his depression caused by inferiority complex and bring normal harmony in her family life.

This is how she is achieving power and identity of becoming a doctor and this doctor in her has given her comfort and happiness in her personal life as well as in the life of others. This capacity to create and give happiness gives one an identity. This is the identity that Saru searched for which gave her the recognition.

Thus the novel ends with the certainty that how Saru will no longer be a victim of Manu's hindrances. A confident and empowered Saru realizes that the essence of any marriage is understanding and mutual respect. With this knowledge she readies herself to confront Manu. She could take such a revolutionary decision only because of her empowerment.

Our society is full of paradoxes and contradictions. Here a female is considered a peripheral member of the family, both in her parent's house as well as husbands. Throughout her lifetime, she is unable to discover her roots and this leads to her insecurity. As the daughter is closest to the mother, this insecurity is rubbed on to her also. Saritha confronts reality and, at the end, realizes that the dark no longer holds any terrors to her. She empowers herself to survive in a male dominated world that offers no easy outs to women. She neither surrenders to nor does she escape from the problems but with great strength she faces the challenges.

The true substance of the novel lies in the mental process that Saru goes through during her apparently eventless existence at her father's place. She analyses all the dark corners of her soul. She introspects. She judges life, relationships and chooses her way of living. She decides to live in the present circumstances only by making herself courageous enough to fight against the unwanted situation.

Saru carries within her the sad effects of gender discrimination but her feminism springs out as a reaction to this discriminatory psychological set up of society and her parents in particular. It is to be noted that Saru, at the end of the novel, has come to realize that her profession as a doctor is her own and she will decide what to do with it. She will no longer be a puppet. She wants to take her own decisions. She longs to live a life as she desires to live without having any interference in her personal way of life. Thus she becomes fully vigorous to face what may come to her. Thus we have a strong example of women empowerment.

Saru is presented both as an individual and as a female. Saru longs for security and emotional attachment. She wants her father to support her. We find her true self while she is reweaving her mind through memories and dreams. The process demands real efforts. She endeavours hard to gain what she had lost her self-respect. She tries hard to overcome her mental fears.

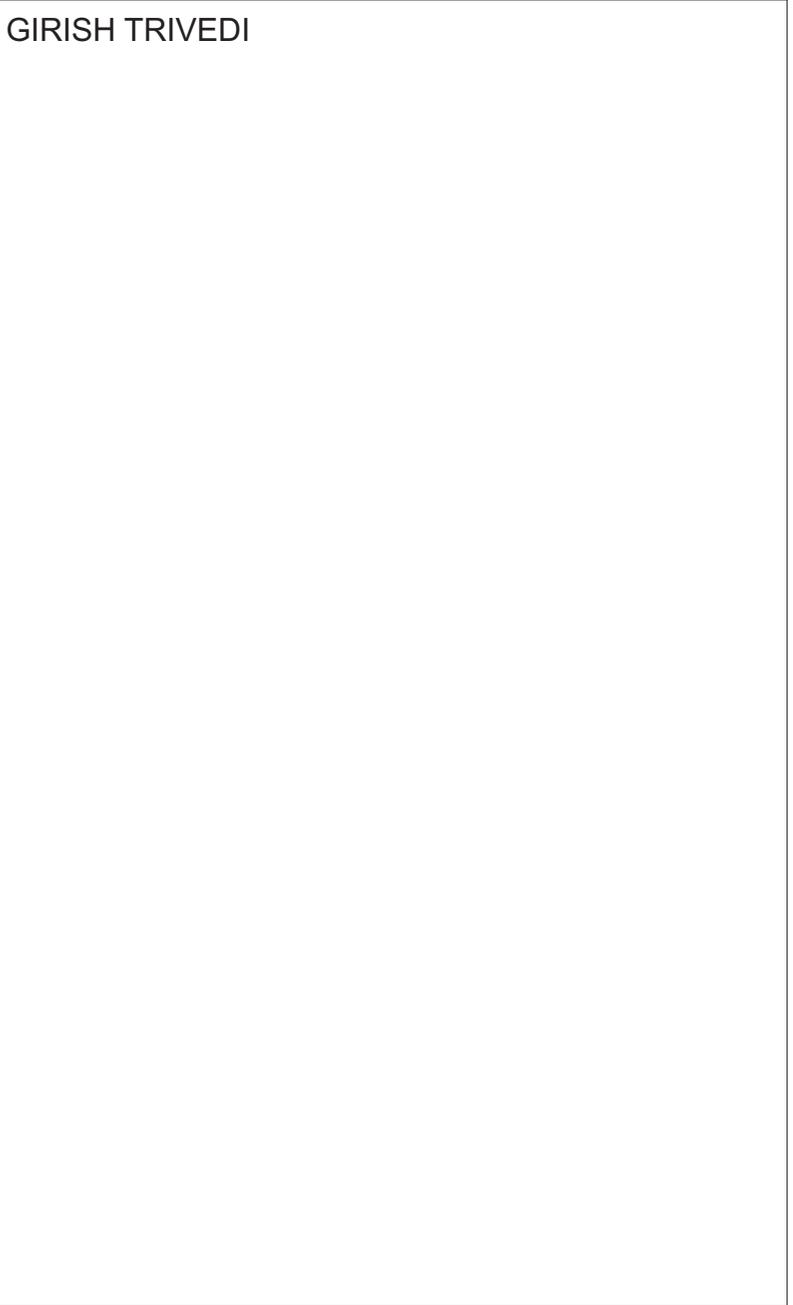
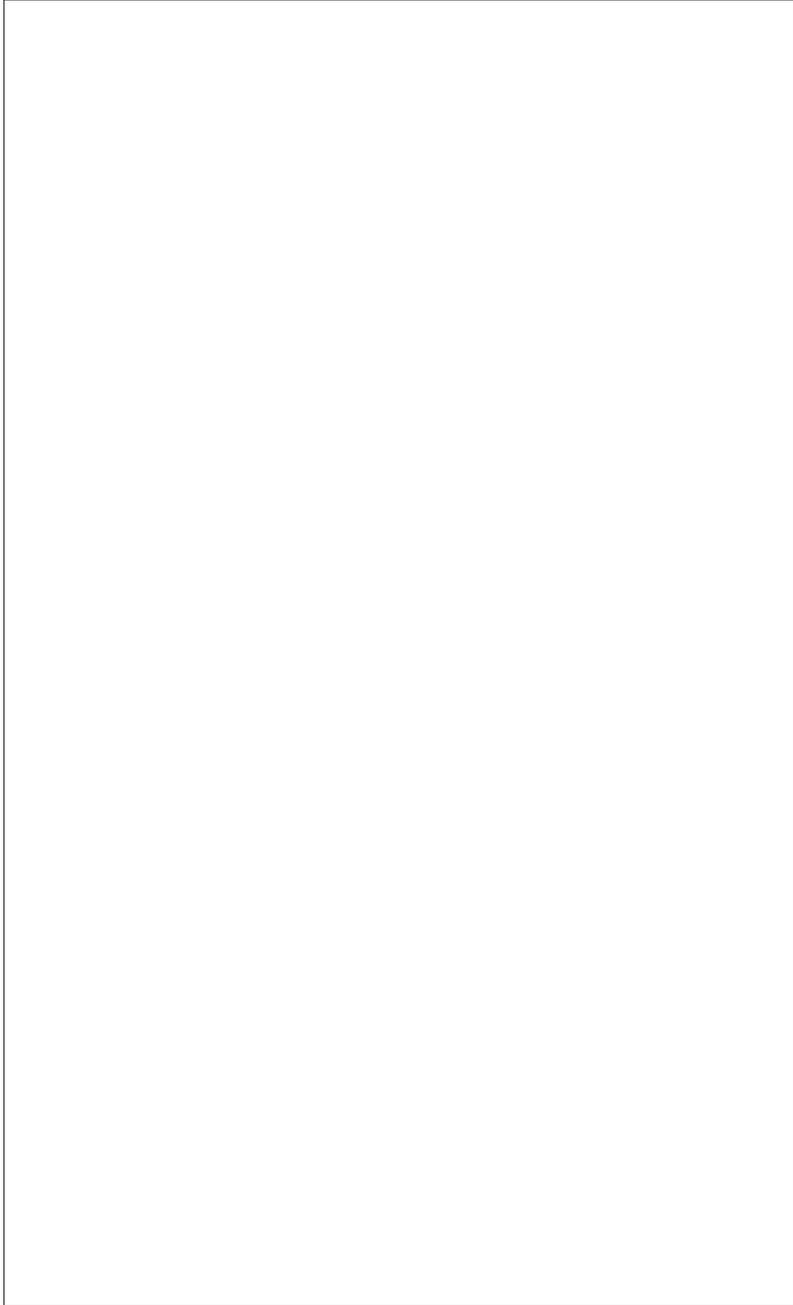
In this novel we can observe that, after distancing herself from herself from her family, Saru realizes that one has to grow up to know that the dark holds no terror. We have to find out our own way of salvation by killing the ghost that haunts us. Saru also accepts her isolation and tries to surpass it, "All right, so I am alone. But so is everyone else. Human beings - they're going to fail you. But because there is just us, because there's no one else, we have to go on trying. If we can't believe in ourselves, we're sunk."

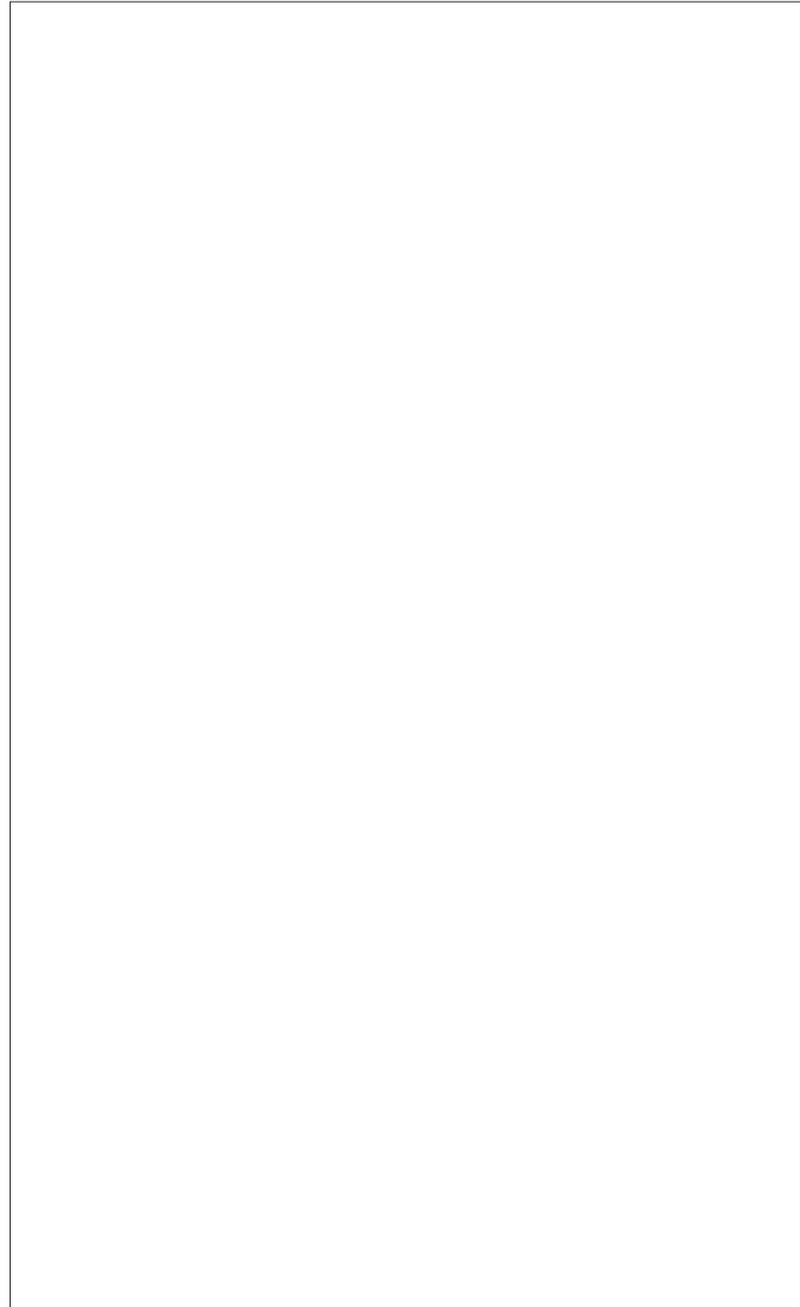
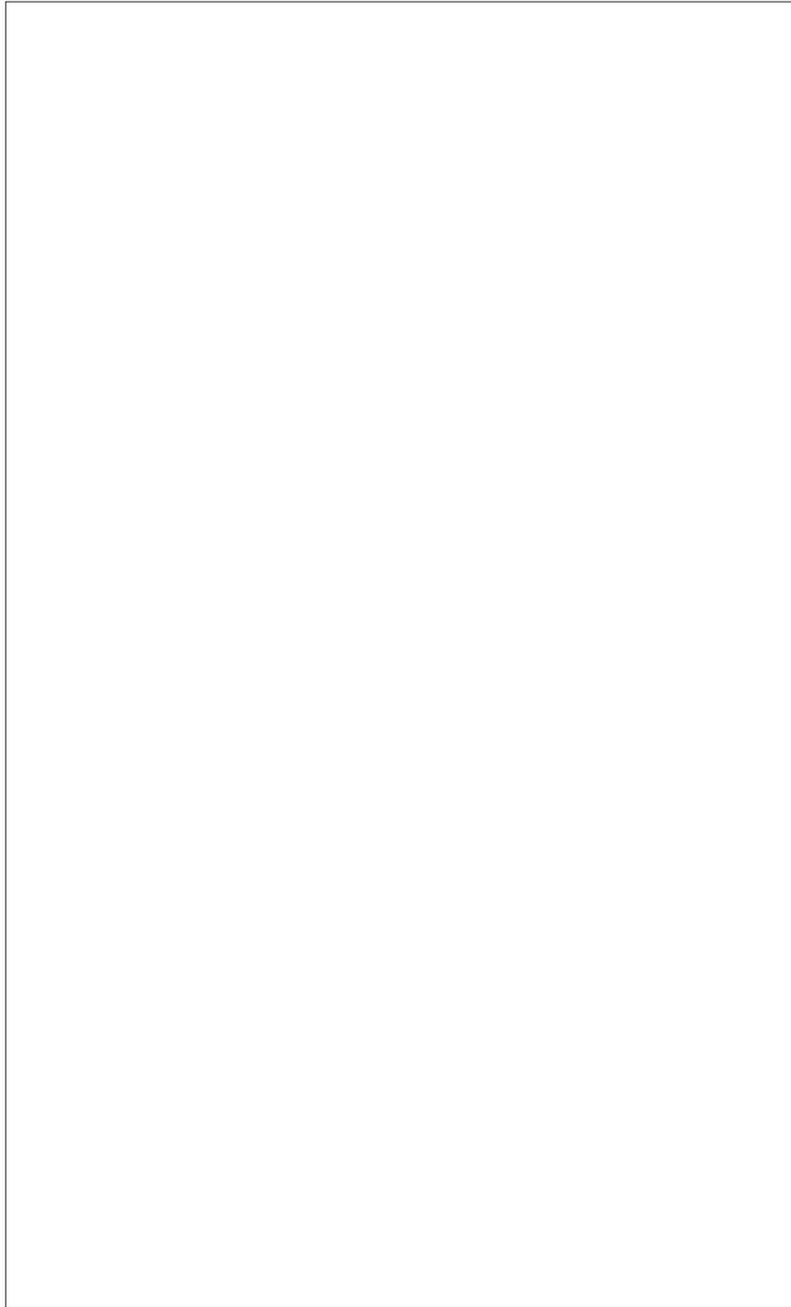
She ultimately determines to face her husband and assert her own independent individuality. This confidence imparts a casual touch to her behaviour towards the end of the novel. The conclusion of *The Dark Holds No Terror* tells us that a woman should not only be independent but she should also believe in her strength. A woman has to put these experiences into a proper perspective and maintain her individuality, only then she can discover her true identity. Thus this novel has a particular significance for today's Indian Society.

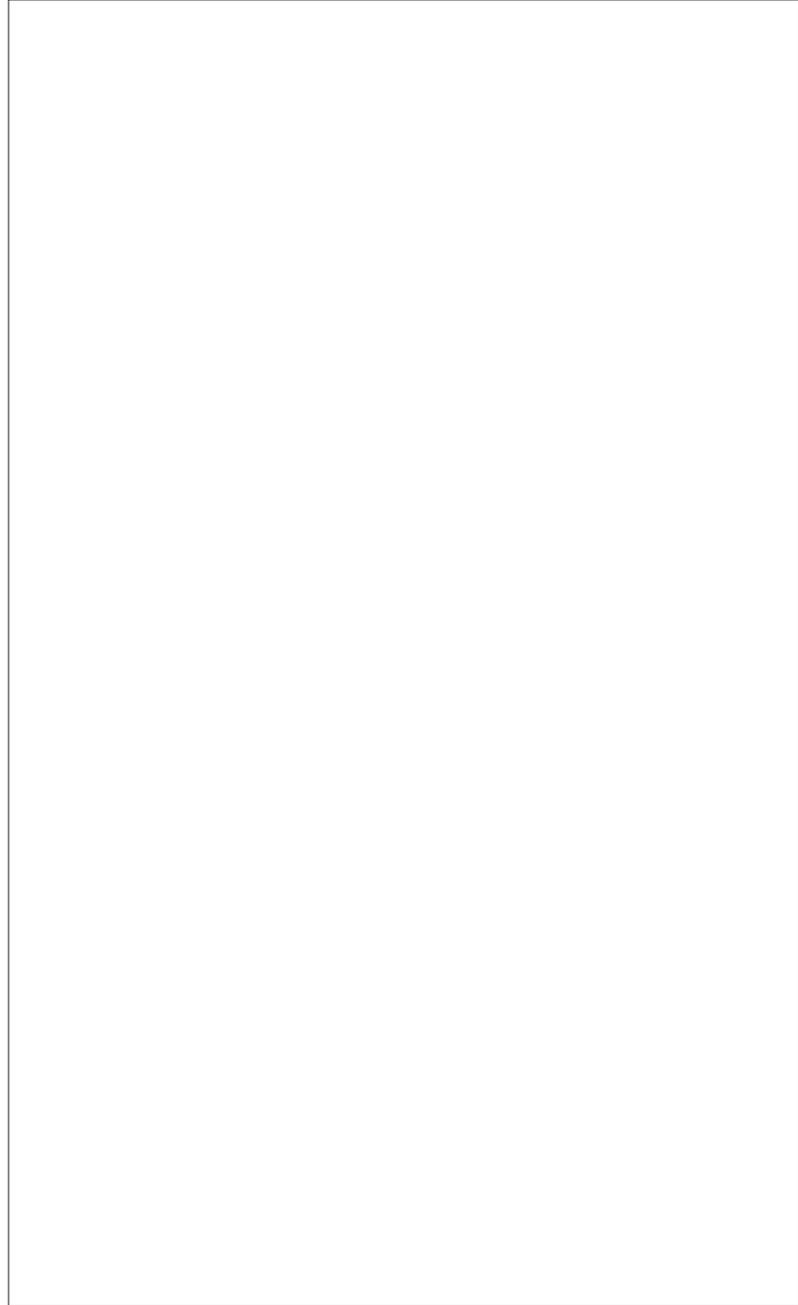
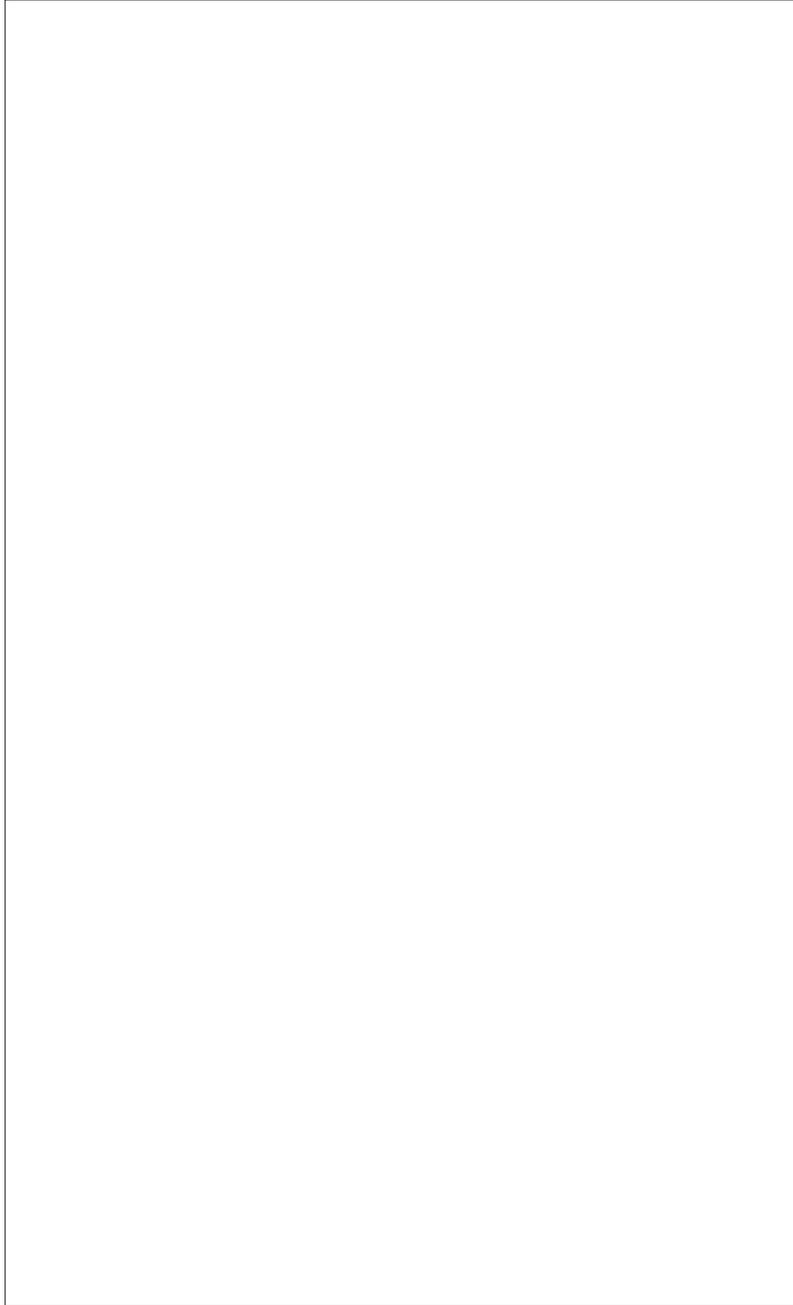
References:

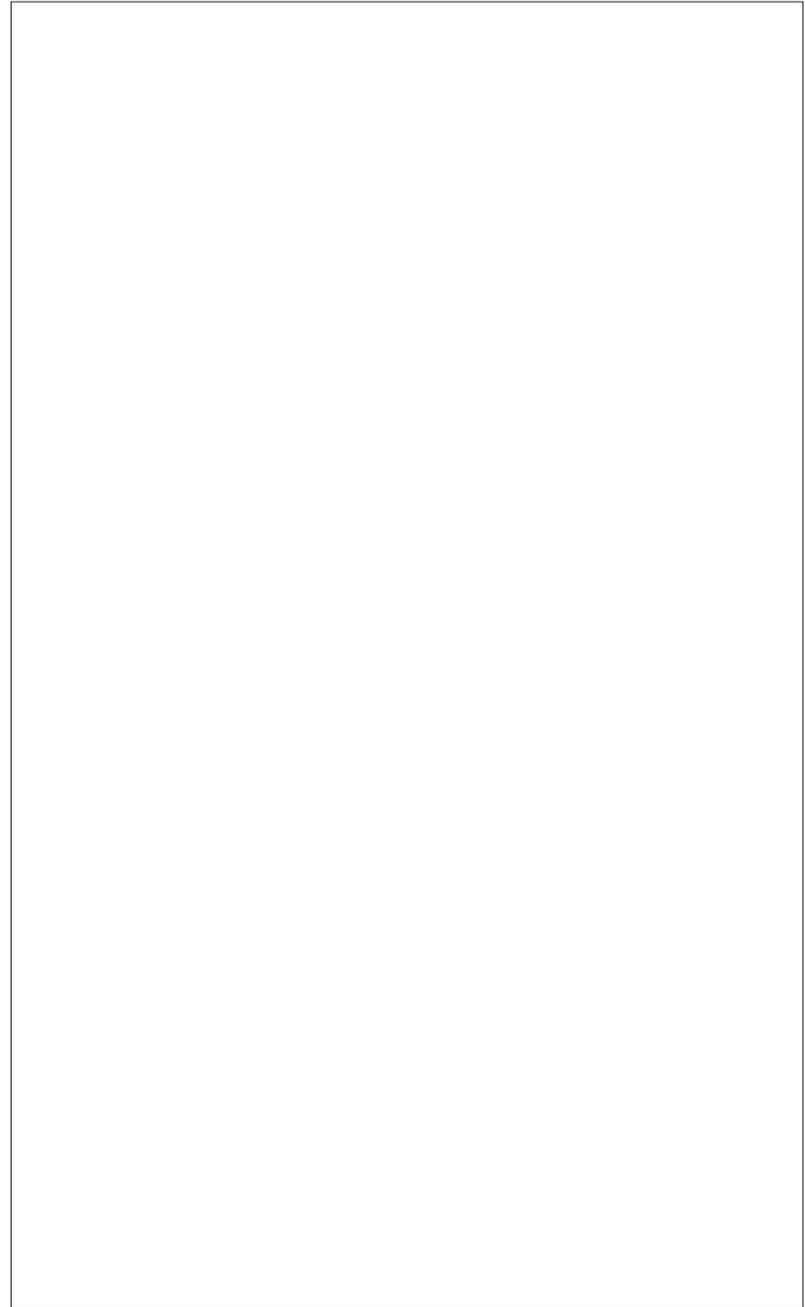
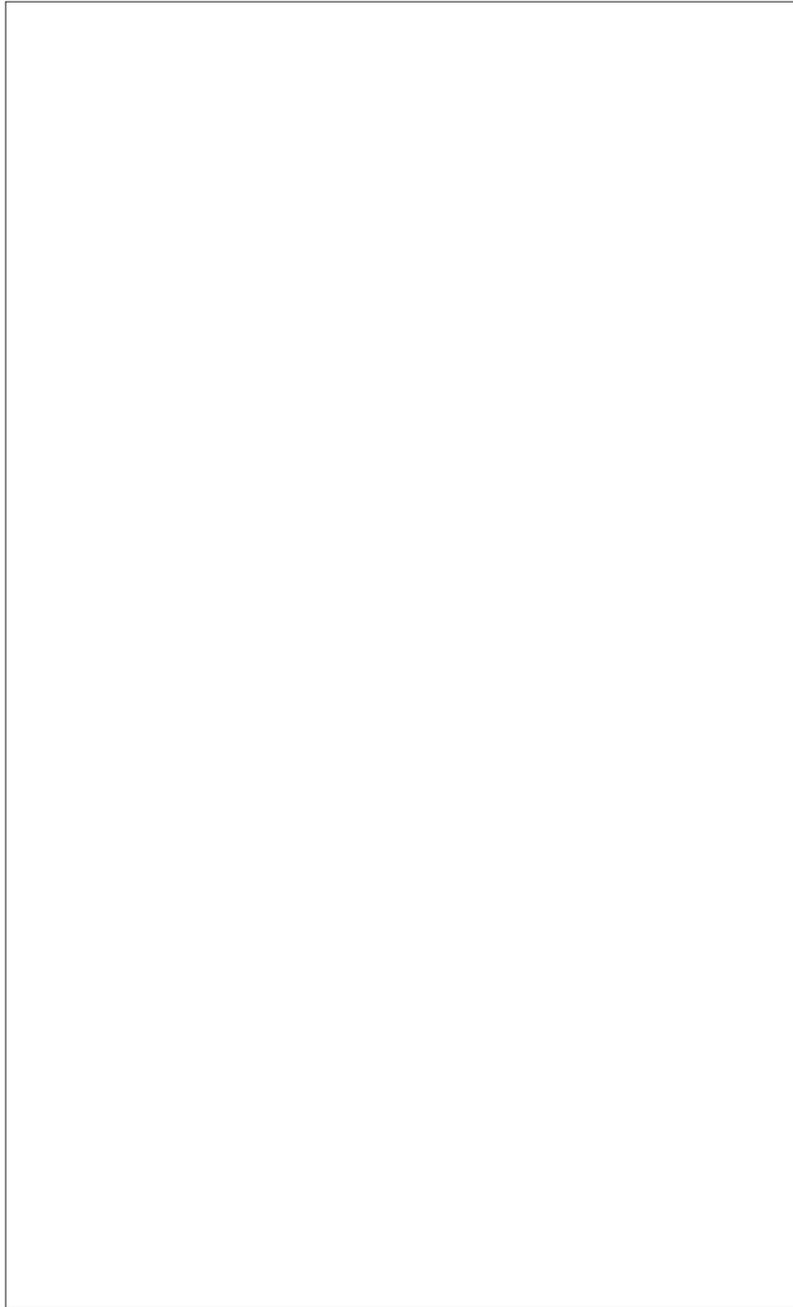
1. "'Women without men, I realized then, are totally different creatures.'" Goodreads. 07 Oct. 2013 <<http://www.goodreads.com/quotes/731767-women-without-men-i-realized-then-are-totally-different-creatures>>.
2. Deshpande, Shashi: *The Dark Holds No Terror*, Penguin Books Ltd., 1990.
3. R. S. Pathak (ed): *The Fiction of Shashi Deshpande*. New Delhi: Prestige Books, 1998.

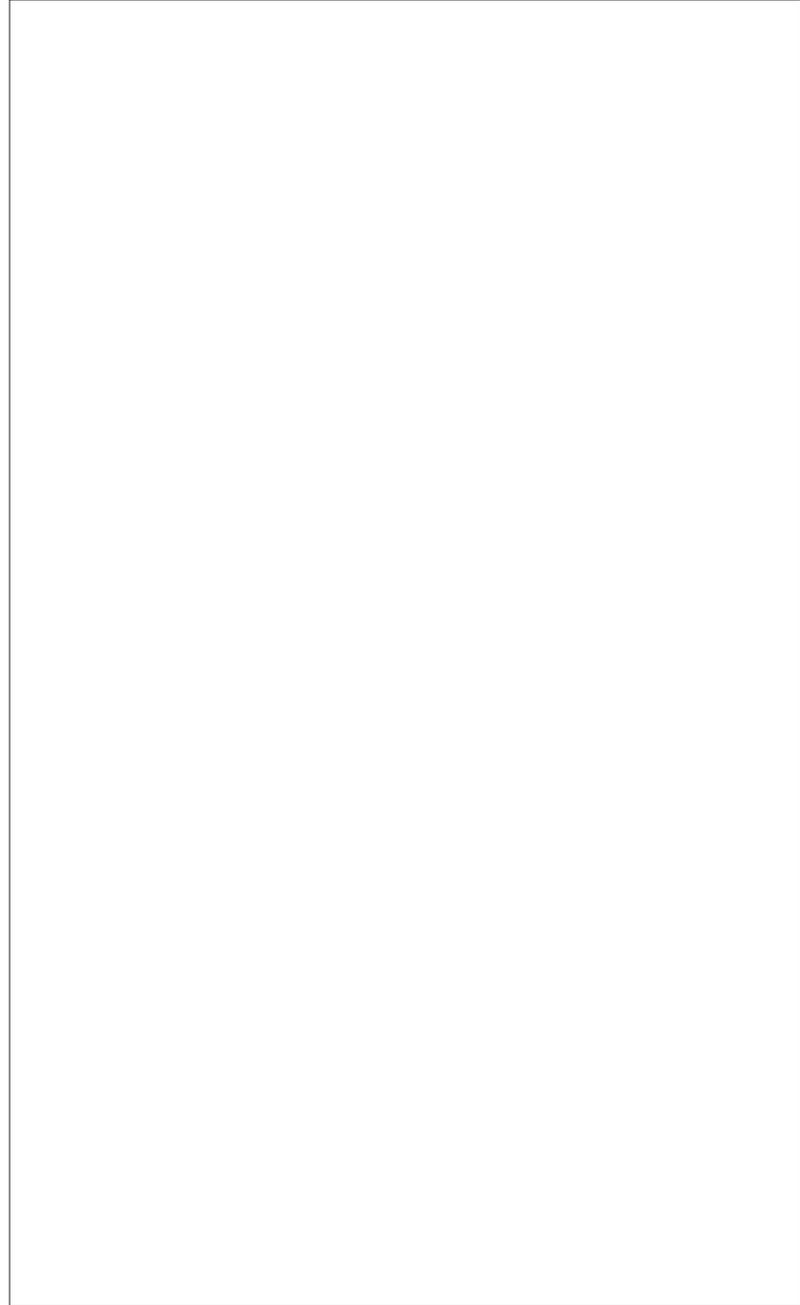
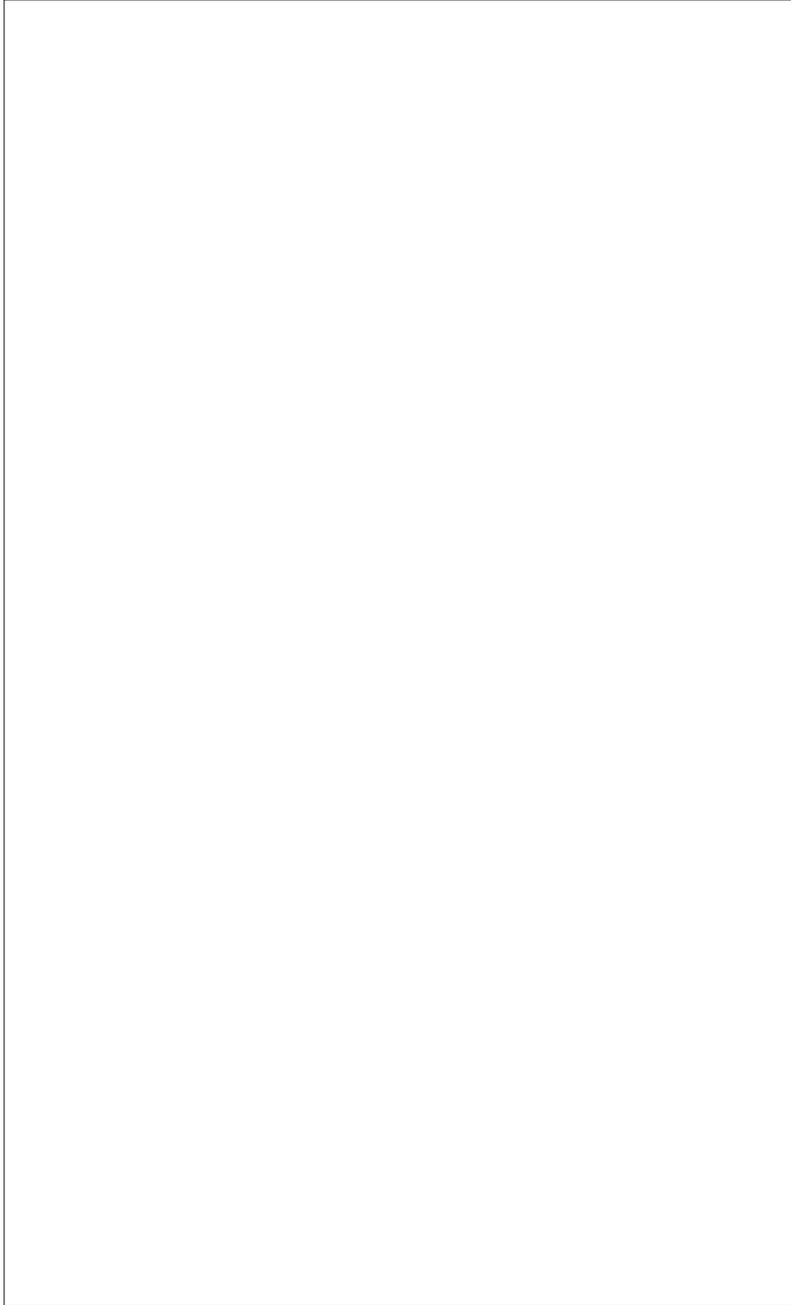

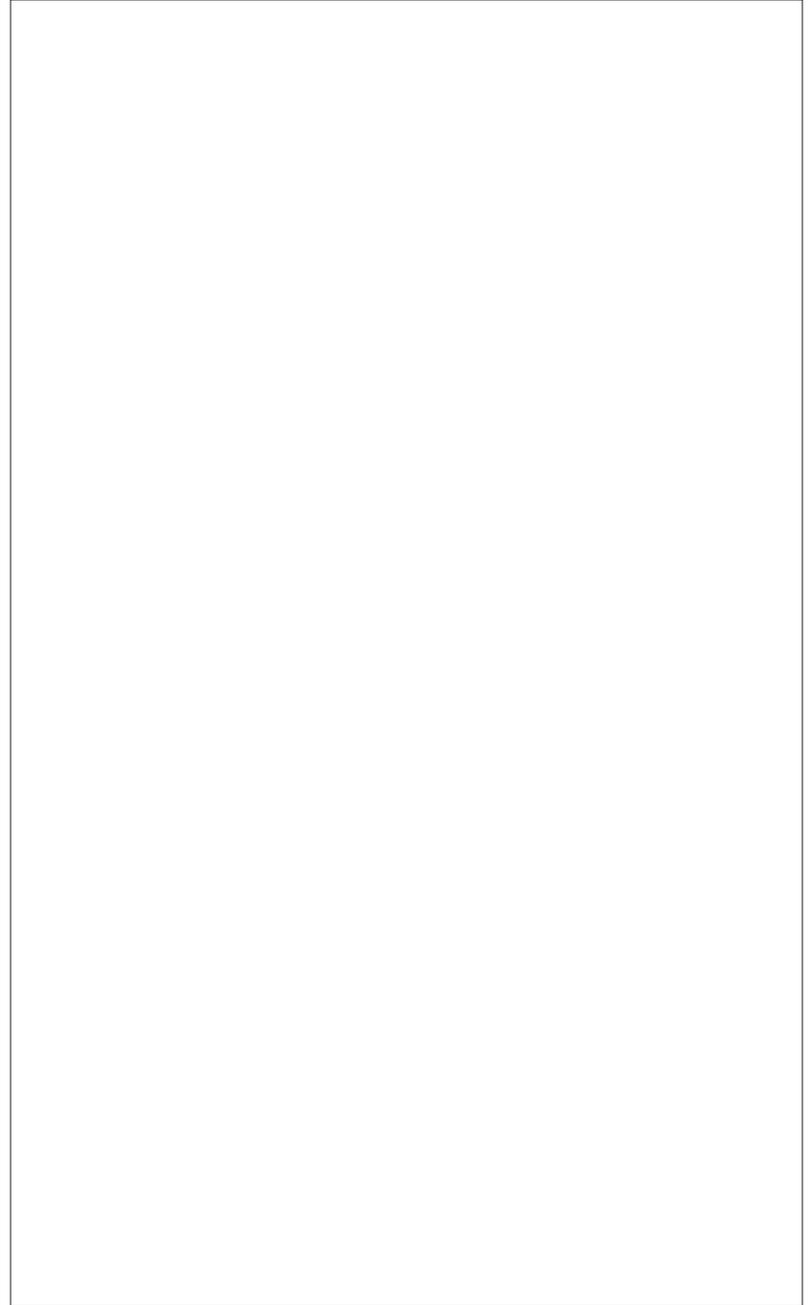
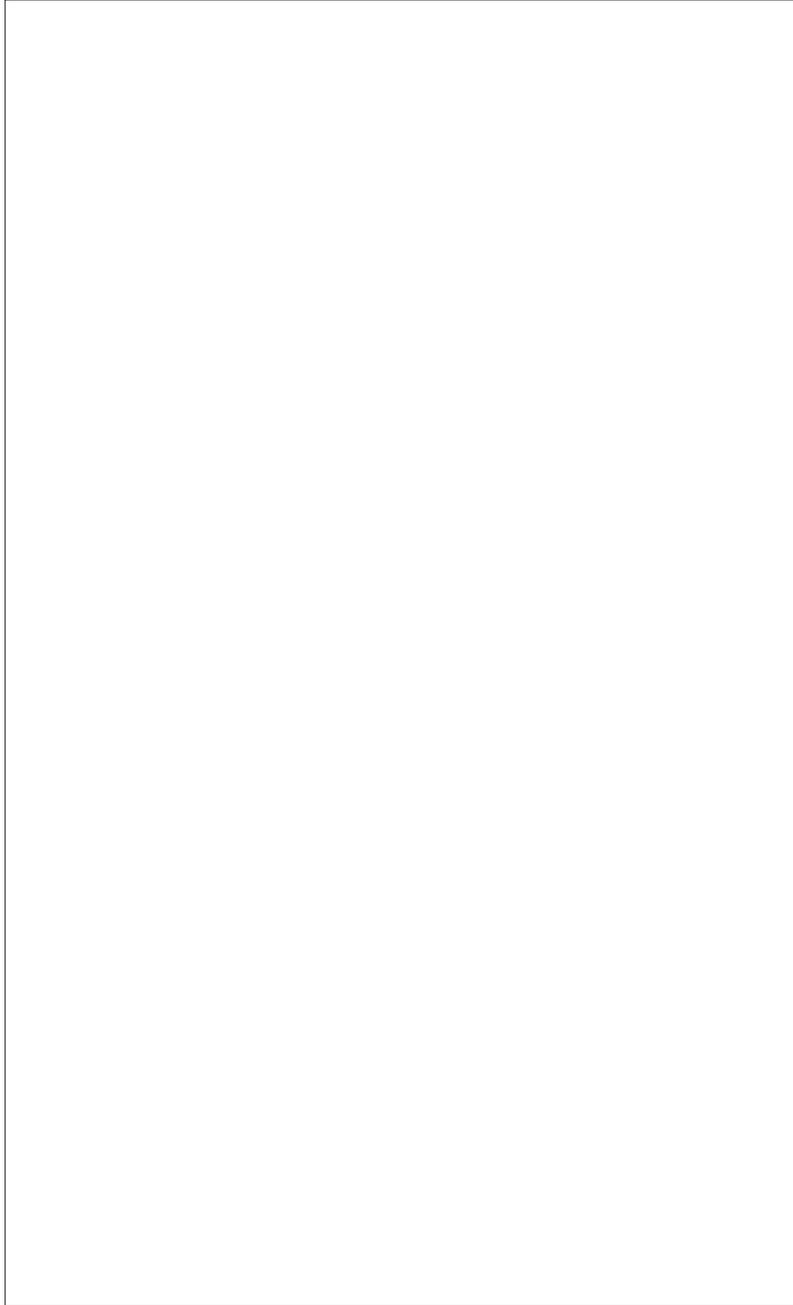

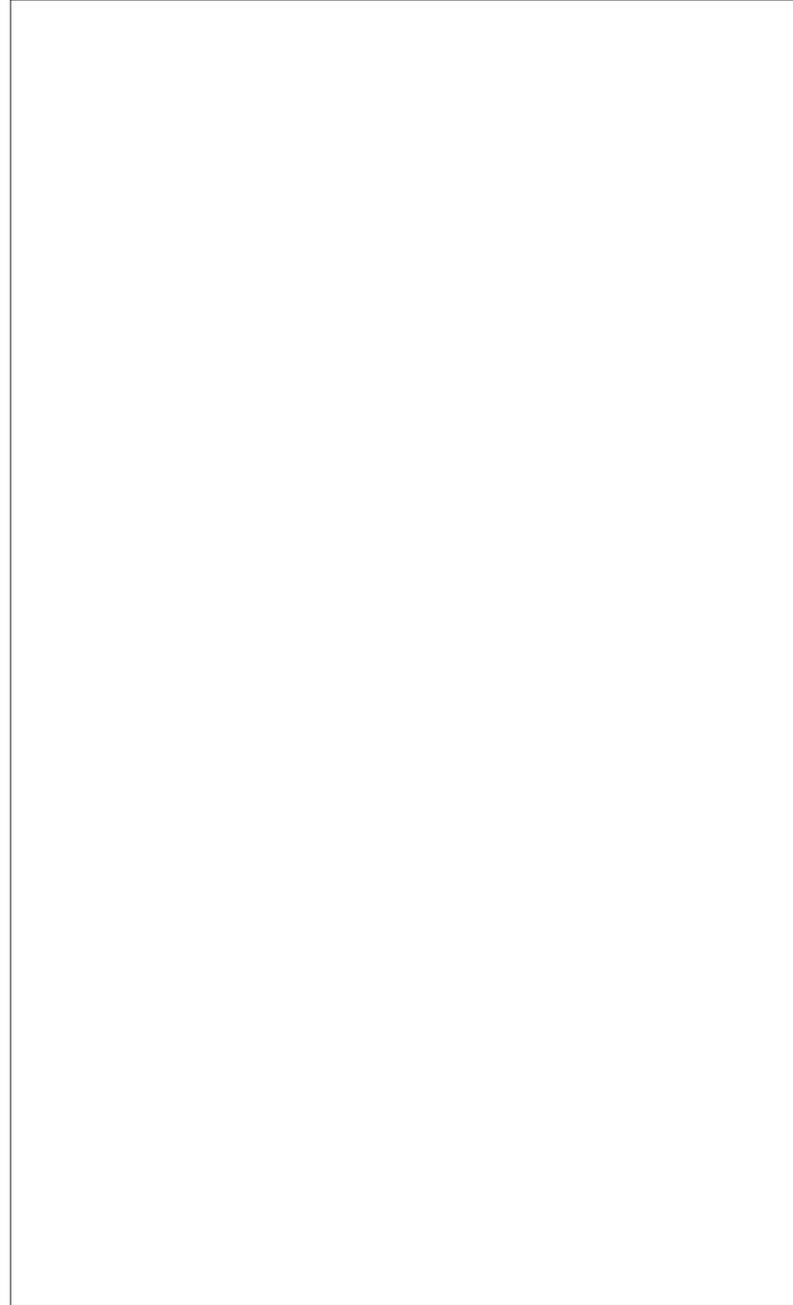
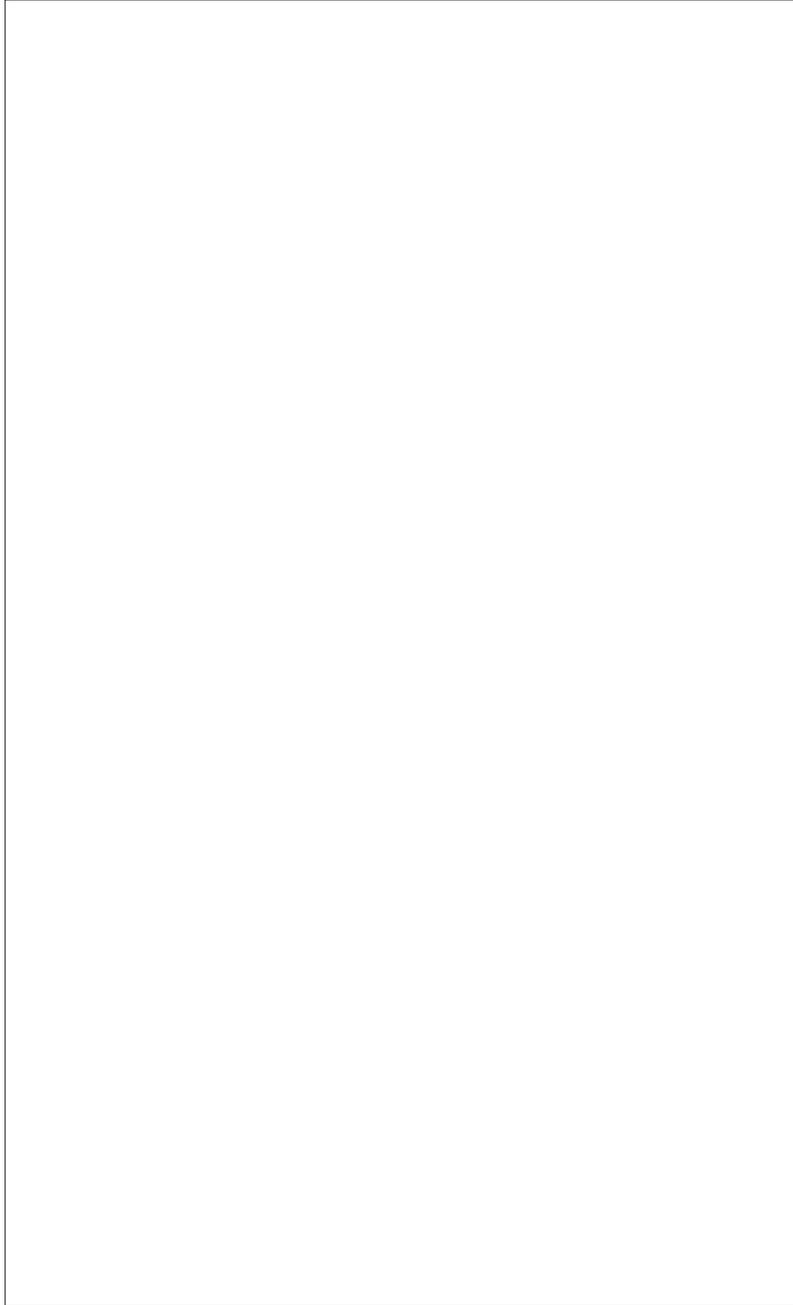

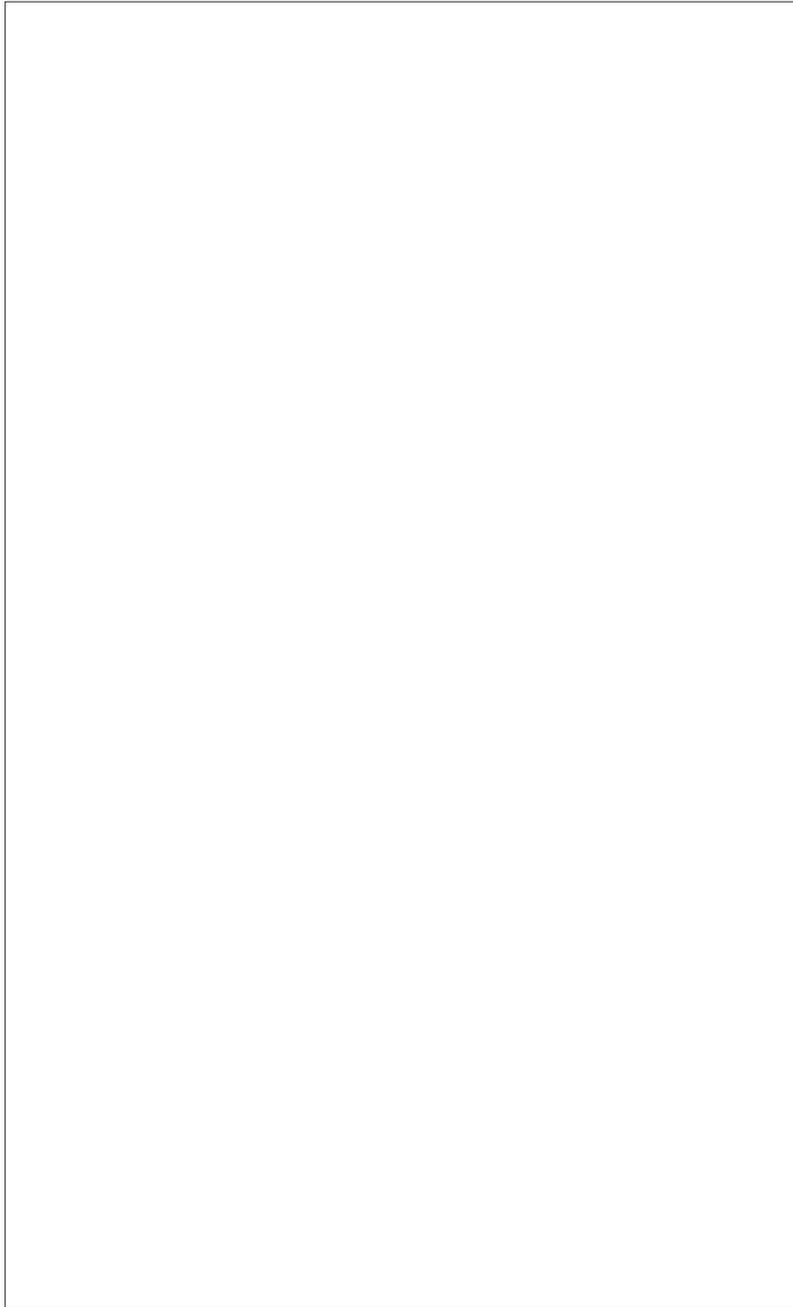

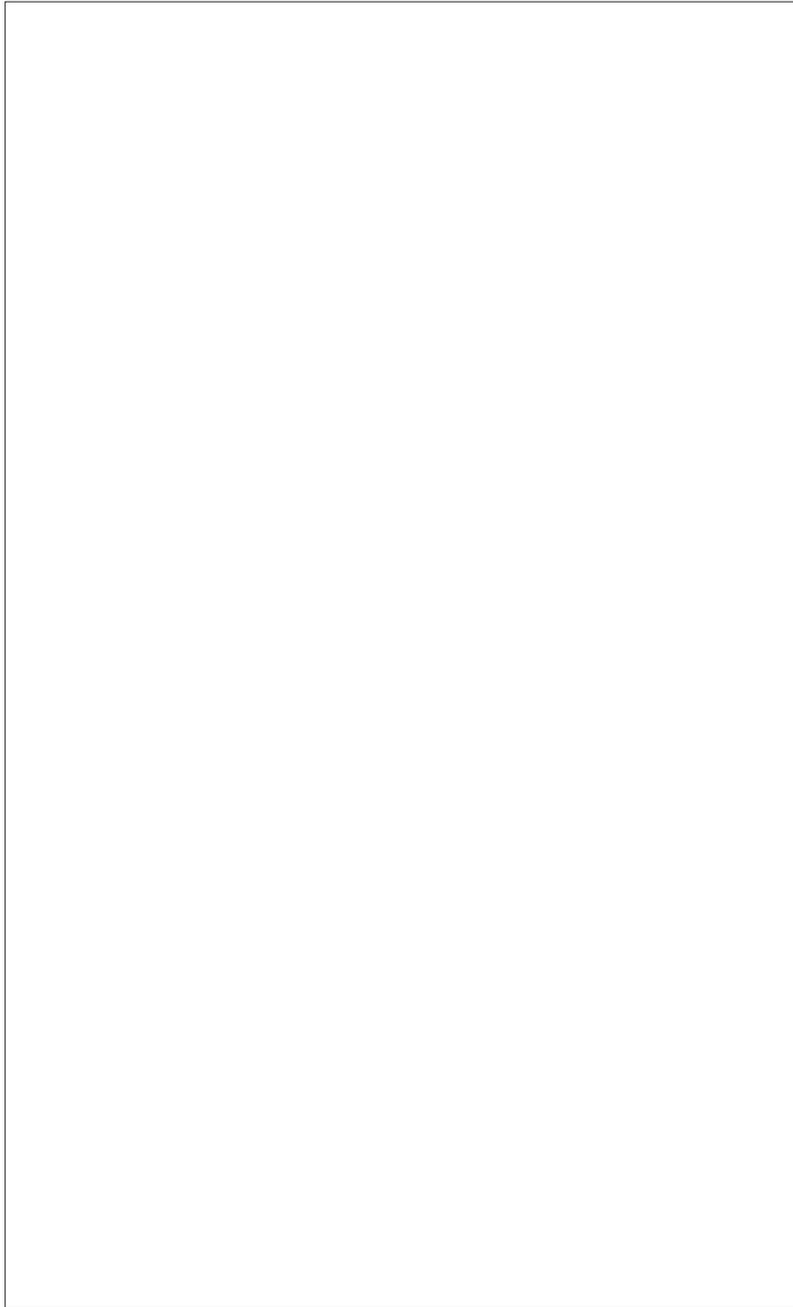

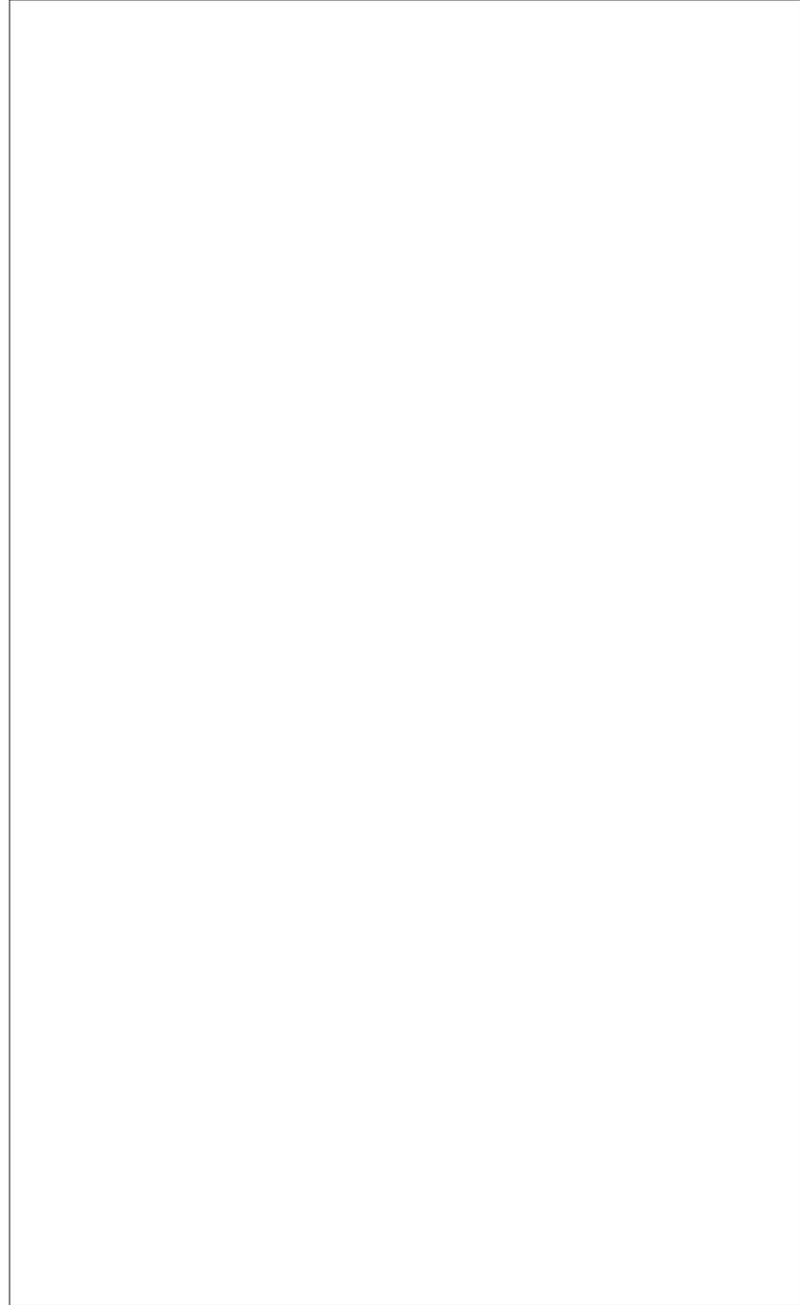
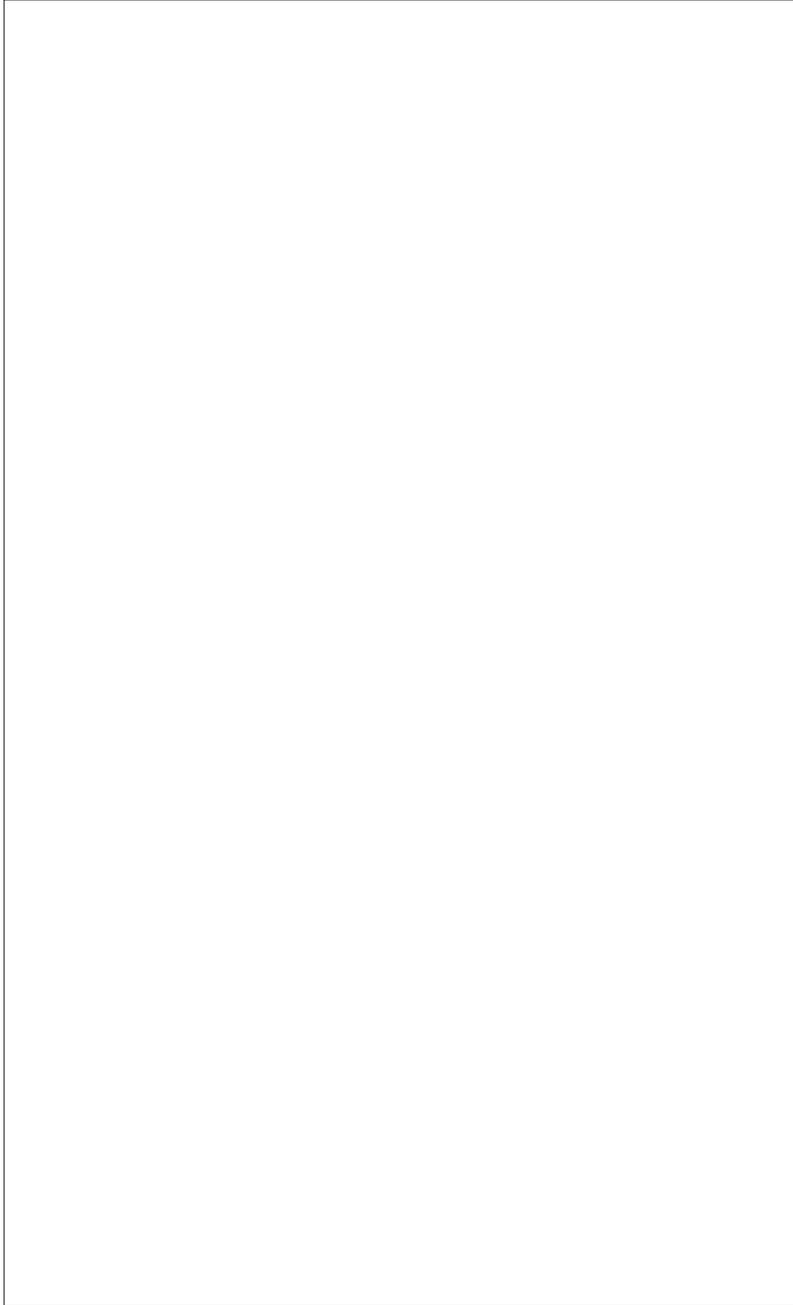

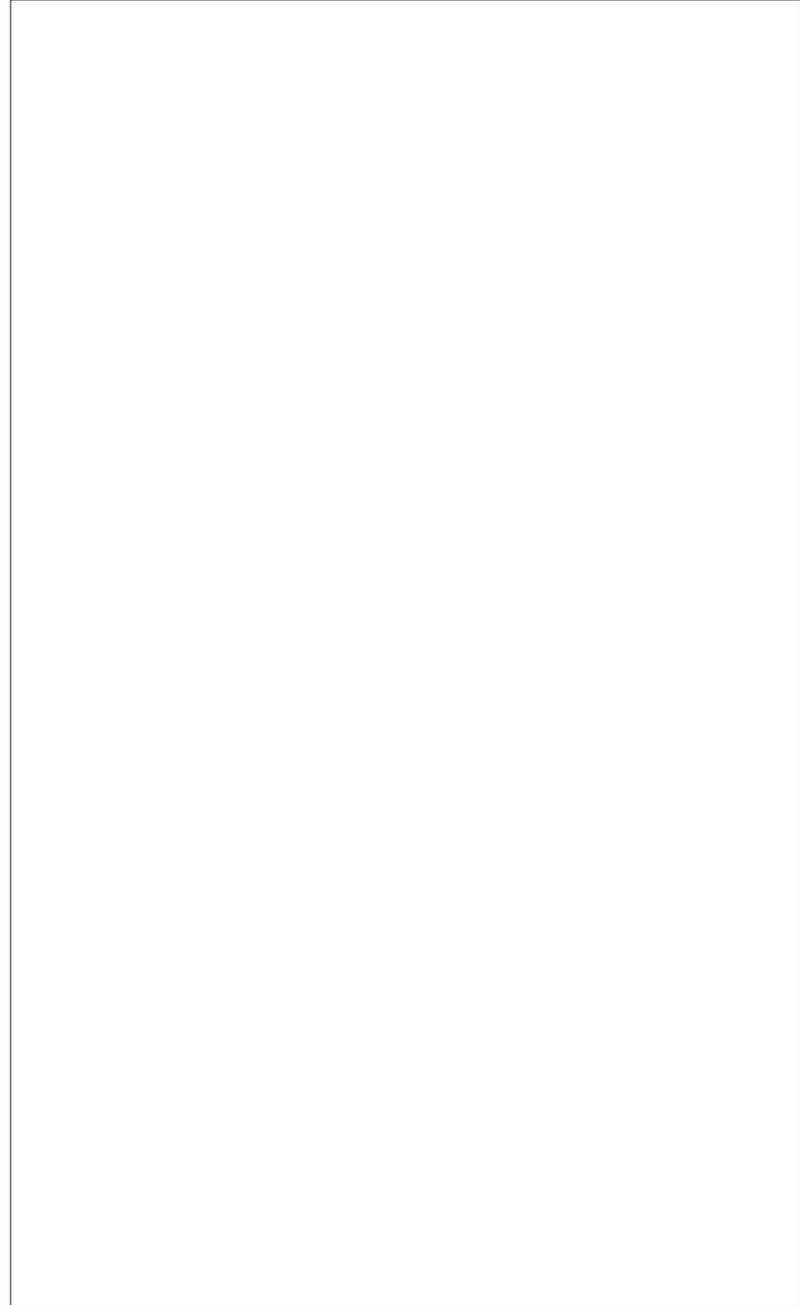
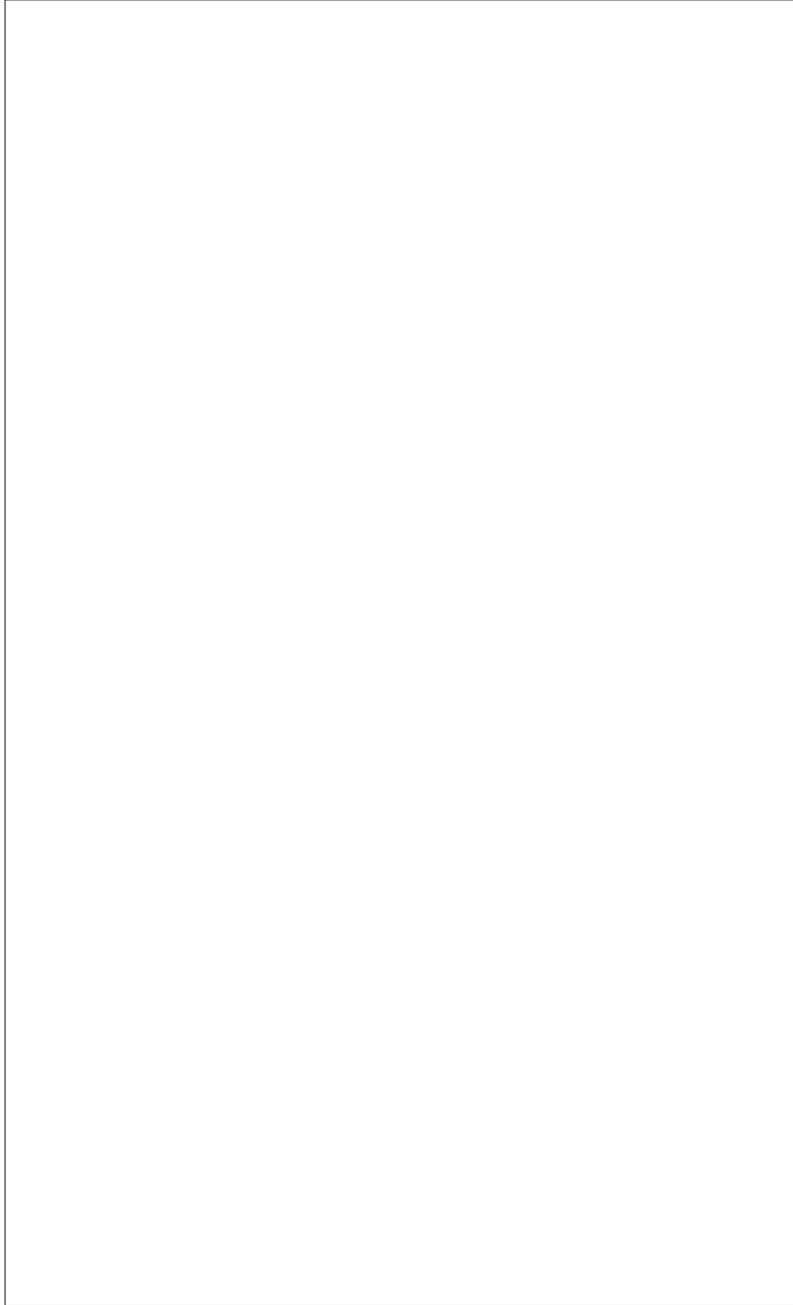

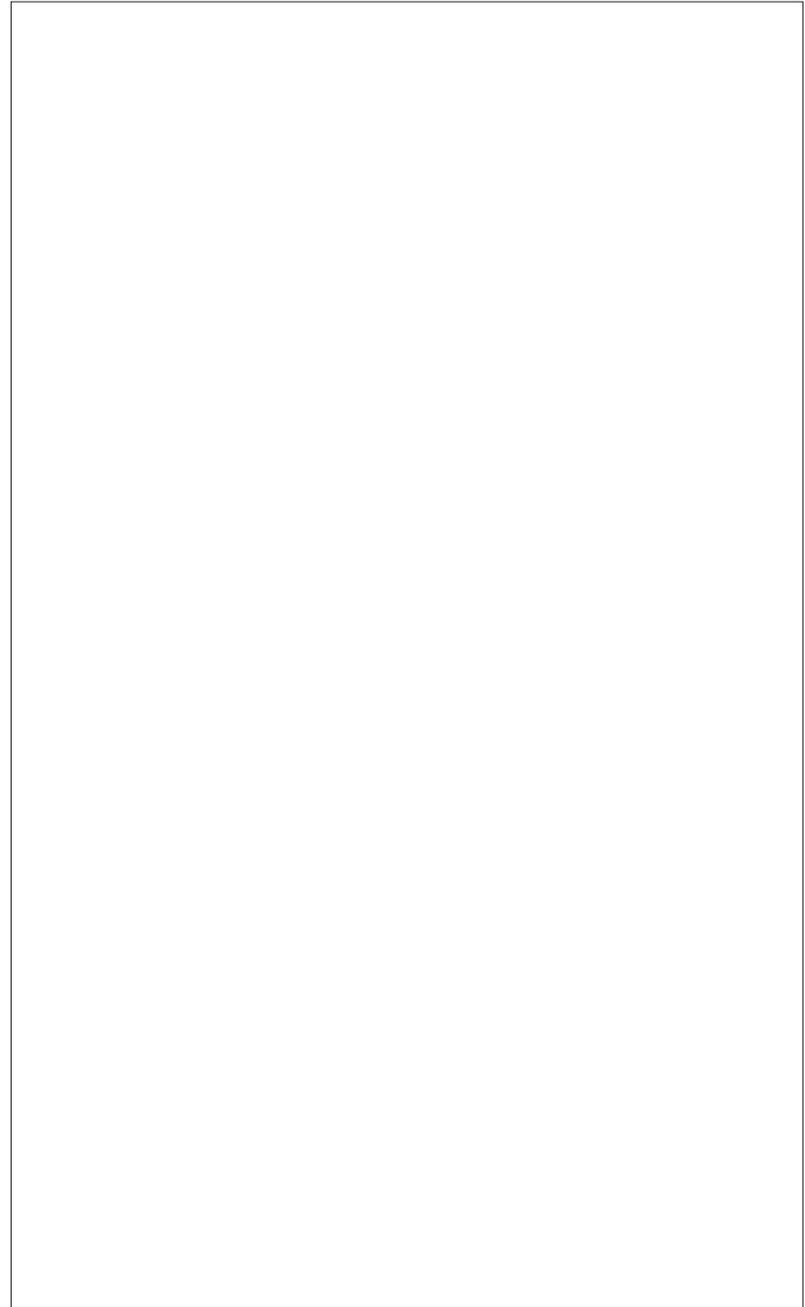
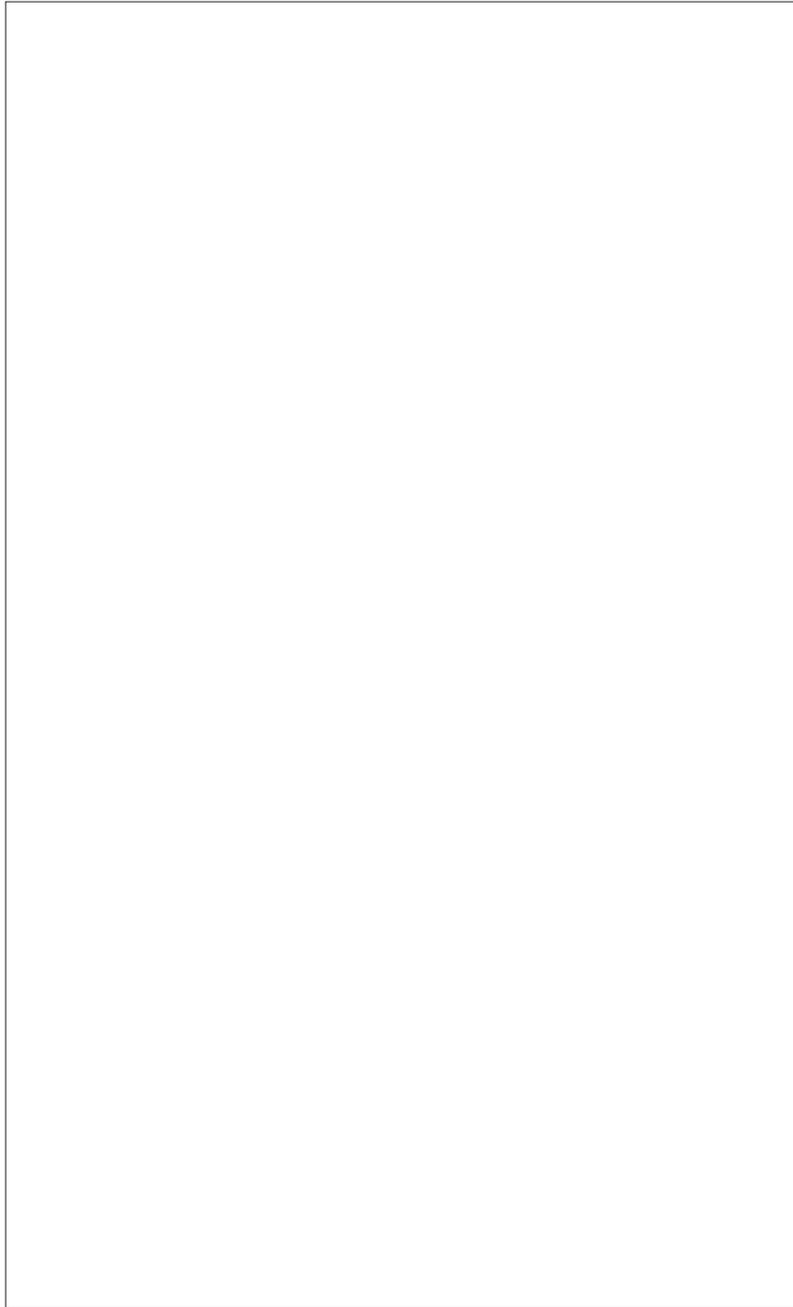

महात्मा ज्योतिबा फूले और स्त्री शिक्षा

डॉ. एम. एन. वाघेला

समाज और राष्ट्र के निर्माण में नारी का योगदान उतना ही महत्वपूर्ण है, जितना पुरुष का। नारी समाज का अभिन्न अंग है किन्तु वह अपनी स्थिति से काफी कुछ असन्तुष्ट है। केवल नारी के दृष्टिकोण से ही नहीं, बल्कि सारे समाज की दृष्टि से भी नारी की वर्तमान स्थिति पर विचार किया जाना चाहिए। यह कैसी सामाजिक व्यवस्था है, जो नारी को देवी के रूप में पूजना चाहती है, लेकिन नारी को एक इन्सान के रूप में नहीं देखना चाहती? बाबा साहब ने कहा है कि - “मनुष्य को जीने के लिये रोटी ही नहीं चाहिये, उसके पास दिमाग है, जिसे विचारों के भोजन की आवश्यकता है।” स्त्रियों के मूल्य को लेकर जबरदस्त अज्ञान व्याप्त है। केवल पुरुष वर्ग में ही नहीं अपितु स्त्रियों में भी। स्त्रियों के क्या-क्या कर्तव्य है, उनका क्या योगदान है? समानताएँ और विभिन्नताएँ क्या है? इन सबका हिसाब लगाया जाना चाहिए? घर में, आसपास पड़ोस में, गाँव में, खेत में, बाजार में, हमारे समाज में कोई अधिक हताश हुआ है तो वे स्त्रियाँ ही हैं और इस वजह से हमारा अधःपतन भी हुआ है। यदि स्त्री खेतों में, जंगलों में, खदानों में, चुनावों के कामों में, घरों में, गारे मिट्टी में मजदूरी कर रही है तो अधिक से अधिक उसे रोजी ही चुकाई जाएगी। इससे अधिक उसका कोई अधिकार नहीं है?

पुरुषों के समकक्ष स्त्रियों की राजनीतिक, सामाजिक और शैक्षिक समानता का आन्दोलन, जिसे कुछ वर्ष पहले तक ‘नारीवाद’ कहा जाता था। अंग्रेजी में इसके लिए ‘Feminism’ शब्द प्रचलित है। यह आन्दोलन मुख्यतः ग्रेट ब्रिटेन और संयुक्त राज्य अमेरिका में शुरू हुआ। इसकी जड़ें १८वीं सदी के मानवतावाद और औद्योगिक क्रांति में थीं। फ्रांसीसी क्रांति के दौरान महिला रिपब्लिकन क्लबों ने माँग की थी कि आजादी, समानता और भातृत्व का व्यवहार बिना किसी लिंगभेद के लागू होना चाहिए। समाज और राष्ट्र के निर्माण में नारी का योगदान उतना ही महत्वपूर्ण है, जितना पुरुष का। आज के समय में सबसे बड़ी यदि कोई विमर्श चलती है तो वह स्त्री और दलित विमर्श

है। हमारे समाज सुधारकोंने समय-समय पर नारी व समाज उत्थान की भावना से समाजिक, धार्मिक संस्थाओंकी स्थापनाएँ की। राजाराम मोहनराय ने समाज की स्थापना सन् १८२८ मेंकी। स्वामी दयानन्दसरस्वती ने 'आर्यसमाज' सन् १८७५ मेंस्थापित किया और डॉ. आत्माराम तर्खडकर द्वारा सन् १८६७ मेंस्थापित 'प्रार्थना समाज' के लिये महादेव गोविन्द रानाडे ने कार्य किया। महात्मा ज्योतिबा फूले ने सन् १८७३ में 'सत्यशोधक समाज' की स्थापना की। महात्मा ज्योतिबा फूले के चरित्रकार धनंजय कीर 'सत्यशोधक समाज' के बारे मेंलिखते हैंकि "वह एक ऐसी सामाजिक सुधारवादी संस्था थी, जो आधुनिक भारत के निर्माण मेंएक स्थायी और महत्वपूर्ण जिम्मेदारी अदा करना चाहती थी। सामाजिक दास्ता के खिलाफ आवाज बुलन्द करनेवाली, लोगोंको सामाजिक न्याय का मतलब समझाने वाली तथा समाजसुधार का सपना वास्तव मेंलाने वाली वह एक जन आन्दोलन की संस्था थी। सदियोंसे जो सामाजिक बुराईयाँ, जुल्म आदि सहन करते आये थे -ऐसे लोगोंकी यह संस्था एक बुलन्द आवाज थी।"

भारतीय समाज जीवन को नया आयाम देने का तथा उसमेंमूलतः नयापन लाने का प्रयास जिन महानुभावोंने भारत में किया, उसमेंमहात्मा फूले (१८२७-१८९०) का स्थान बहुत ऊँचे दर्जे का माना जाता है। आपका पूरा नाम जोतिराव गोविंदराव फूले है। सन् १८३० से ही सयाजीराव गायकवाड महाराज आपके कार्य के प्रति आदरभाव रखते हुए आपको 'महात्मा' उपाधि से संबोधित करते थे। मजदूरोंके प्रति सद्भावना तथा प्रत्यक्ष कार्य के कारण ही उन्हें 'भारत का कार्लमार्क्स' सम्बोधित किया जाता है। ज्योतिबा फूले का जन्म महाराष्ट्र मेंशूद्र मानी जाने वाली माली जाति में१८२७ इ. मेंहुआ था। उनके पिता का नाम गोविन्दराव फूले तथा माताजी का नाम चिमणाबाई था। जोतिराव फूले की माताजी चिमणाबाई का निधन जोतिराव की केवल एक साल की उम्रमें ही हो गया था। जोतिराव फूले की माताजी के देहावसान के बाद उनकी विधवा मौसेरी बहिन सगुणाबाई क्षीरसागर, जो जोतिराव से उम्र मेंकुछ बड़ी थी, उस पर जोतिराव के लालन-पालन की जिम्मेदारी थी। सगुणाबाई क्षीरसागर ही जोतिराव फूले की सच्ची प्रेरक शक्ति थी। जिसे जोतिराव ने एक देवी की तरह याद किया है। पिता ने जोतिराव को स्कूल भेजना शुरू किया लेकिन तब उन्हेंबहुत धक्का लगा जब ब्राह्मणोंने दबाव देकर उन्हेंस्कूल से निकाल दिया। उनकी शिक्षा बाधित हो गई। लेकिन तब तक जोतिराव फूले की आँखें खुल चुकी थीं। उन्होंने अपना अध्ययन जारी रखा। तीन वर्षों बाद जब वे मिशन स्कूल मेंदुबारा पढ़ने गये तो उनका रिश्ता आधुनिक शिक्षा से बना। उन्होंने एकनाथ, ज्ञानेश्वर, तुकाराम, महाभारत, गीता, उपनिषद, पुराण आदि स्पेन्सर को भी पढ़ा। शिवाजी और जार्ज वाशिंगटन की जीवनी का भी उनकी सोच-संवेदना पर गहरा असर पड़ा।

महात्मा फूले स्त्री शिक्षा के समर्थक और अगाड़ी माने जाते हैं। उनके समय मेंलडकियोंको स्कूल भेजना अशोभनीय समझा जाता था। महिलाओंको घर के बाहर कदम रखने के बहुत कम अवसर प्राप्त होते थे। उनके बारे मेंयह

सोचा जाता था कि अगर उन्हेंशिक्षा हेतु स्कूलोंमेंदाखिल किया गया तो पुरुषोंसे उसका मेलजोल बढेगा जिससे उसके कदम बहककर उनके पति और परिवार को उलझन मेंडाल सकते हैं। ज्योतिबा फूले तार्किक आधार पर स्त्री शिक्षा का समर्थन करते थे और लडकियोंकी शिक्षा के लिए अभिभावकोंको मानसिक रूप से तैयार करने मेंकाफी कुछ हद तक सफल हुए। यह एक कान्तिकारी समाज परिवर्तन था। इने-गिने इसाई स्कूलेंमौजूद थीं। ऐसे स्कूलोंद्वारा शिक्षा क्षेत्र मेंईसाई धर्म का प्रचार होता था। जन सामान्योंके लिये शिक्षा की सुविधाएँ नहींथी। एक बार ज्योतिबा फूले अहमदनगर मेंईसाई स्कूल देखने गये तो संस्था प्रमुख मिस फरार ने उन्हेंसलाह देते हुए कहा क्यों आप अपने सपनोंकी स्थापित करें? इसाई मिशनरी स्कूल में पढनेवाले अधिकतर विदेशी हुआ करते थे। अर्थात् इसे भारतीय नहींकहा जा सकता। ज्योतिबा फूले ने इन स्कूलोंसे प्रेरणा लेकर स्त्री शिक्षा हेतु खुद के परिश्रमोंसे और दोस्तोंकी सहायता से स्त्री शिक्षालक्षी स्कूलोंकी स्थापना की।

महात्मा फूले का दृढ मानना था कि शिक्षा सामाजिक परिवर्तन का प्रमुख माध्यम है। शिक्षा का सीधा सम्बन्ध जागरूकता से होता है। शिक्षा मनुष्य के अन्दर स्वतन्त्र निर्णय लेने का भाव तथा अपने अधिकारोंके प्रति सजगता की भावना का विकास करती है। वही लोग अधिक सफल और निपुण होते हैं, जिन्होंने अपने दिमाग को ऊँचे दर्जे तक तरक्की दी है। अच्छी तरह सुशिक्षित और प्रविण मन ही दुनिया मेंसबसे अधिक उपयोगी सम्पत्ति है। ज्योतिबा फूले के समय की सामाजिक शैक्षणिक स्थिति बहुत दयनीय थी। सदियोंपिछडे हुए दलितोंऔर स्त्रियोंको उपर ऊठाना हैतो शिक्षा के अलावा दूसरा रास्ता नहींहै। शिक्षा के सहारे ही वे यह जान लेंगे कि वे आज जहाँहैवहाँक्योंहै? उन्होंने १८४८ मेंपुणे के भीडवाडे मेंशूद्रातिशूद्र लडकियोंके लिये विद्यालय आरंभ कर इस शुभकार्य का श्रीगणेश किया। इस क्षेत्र मेंकार्य करने वाले वे पहले भारतीय थे। इस विद्यालय मेंअध्यापन कार्य करने के लिये शिक्षिका मिलना कठिन था। अतएव ज्योतिबा ने स्वयंअपनी पत्नी सावित्रीदेवी को इस कार्य के लिये तैयार किया। सन् १८५१ ई. मेंअछूतोंके लिये पहली पहली पाठशाला खोली। भारत की आरंभिक आन्दोलन कर्ताओंमेंप्रमुख थी पंडिता रमाबाई और सावित्रीबाई फूले। दोनोंही उन्नीसवींसदी के उत्तरार्द्ध मेंसक्रिय रही।

पंडित रमाबाई ने स्त्रियोंके अधिकारोंके लिये संघर्ष किया, हिन्दूधर्म की रूढीवादिता पर आघात किया तथा उन्नीसवींशताब्दी के आठवेंदशक मेंस्त्रियोंकी स्वतन्त्रता की बात की। उन्होंने स्वयंसदा स्वाधीन जीवन बिताया। सावित्रीबाई फूले ने स्त्रियोंकी शिक्षा के लिये महत्वपूर्ण काम किया। एक तरह से हम उन्हें देश की पहली शिक्षिका कह सकते हैं। निरक्षरता के अभिशाप से समाज को बचाने के लिये स्त्रि बहुत कुछ कर सकती है। हमेंयह नहींभूलना चाहिए कि महात्मा फूले और बाबा साहब ने अपने समाज की चेतना को जगाने के लिये शिक्षा पर अधिकाधिक जोर दिया। समाज के तीव्रविरोध के बावजूद भी बाबा फूले ने अपनी पत्नी को पढाया। अपने महिला शिक्षा

विद्यालय में शिक्षा बनाया। बाह्यणों ने उनके पिता पर स्कूल बंद करने के लिये भारी दबाव डाला। उन्होंने विवश होकर ज्योति बा फूले के सामने यह कठिन प्रस्ताव रखा कि स्कूल बंद नहीं करने की स्थिति में उन्हें घर छोड़ना पड़ेगा। उन्हें अपने पिता को फिर गहरे मर्माहत करना पड़ा। जिस पिता ने ज्योति बा फूले के जीवन निर्माण में अपने को होम कर दिया था उसी पिता का घर छोड़ना पड़ा। वैसे विकट समय में बाह्यण सहपाठी सदाशिव गोविन्दे ने अपने घर में स्कूल खुलवाया।

सरस्वती बाई भी इस काम में सक्रिय थी। “ज्योति बा फूले धार्मिक होकर भी संत परम्पराओं के भंजक महात्माओं में थे। उनमें कबीर वाला विद्रोही तेवर था। वे धर्म से समाज तक सीमित रहने वाले नहीं, बल्कि उसे राजनीतिक सीमा तक ले जाने वाले क्रांतिकारी नायक थे। वे पहले ऐसे महात्मा थे जो जाति-व्यवस्था के विरुद्ध जीवन भर संघर्षरत रहे। वे जाति व्यवस्था पर आघात से शुरू होकर उस पर प्रहार तक जाते थे। अगर उनकी कोई निजी आध्यात्मिक भूख होगी भी तो भक्तिकाल के संतों वाली विनम्र वाणी अपनाई और न ही अपने आगे आने वाले संत नारायण गुरु का रास्ता अपनाया। उन्होंने अपने संघर्ष की अलग राह बनाई और ऐसा करने में उनका जीवन होम हुआ।” बाबा साहब ने सच ही कहा है कि - “हम तभी अपना उत्थान कर सकते हैं जब अपनी मदद करना स्वयंसीखे, अपना खोया हुआ आत्मसम्मान फिर से प्राप्त करे और भरपूर ज्ञान हांसिल करे।”

स्त्री शक्ति ही ज्योति बा फूले की सच्ची प्रेरक शक्ति थी। मिस फरार तथा सगुणा बाई क्षीर सागर से प्रेरणा पाकर ही उनके मन में अपनी पत्नी सावित्री बाई को पढ़ाने की अभिलाषा जागृत हुई। उन्होंने स्वयंसगुणा बाई को भी मराठी भाषा के प्राथमिक पाठ पढाये। सगुणा बाई और सावित्री बाई साथ-साथ पढती थी। हर विपदा में फूले दम्पति को सगुणा बाई से सहयोग मिला। शिक्षा प्रसार तथा अध्यापन के कार्य में सावित्री बाई ने अपने तरह-तरह के अपमान को नजर अंदाज करते हुए जान डाल दी। फूले दम्पति द्वारा पूना में स्थापित शालाओं की पहले चार सालों में प्रगति निम्न प्रकार की थी -

१ जनवरी १८४८ - तात्यासाहब भिडे के बुधवार पेठ के मकान के प्रांगण में लडकियों की प्रथम स्कूल स्थापित की गई।

३ जुलाई १८५१ - बुधवार पेठ में अण्णासाहब चिपलूणकर के मकान के पडोस में लडकियों के लिये स्कूल चालू किया गया।

१८५१ - गंजपेठ में सदाशिवराव गोवंडे द्वारा उपलब्ध कराये गये जगह पर पिछडी जातियों की लडकियों के लिये स्कूल खोला गया।

१७ सितम्बर १८५१ - रास्ता पेठ में लडकियों के लिये स्कूल खोला गया।

१५ मार्च १८५२ - वेताल पेठ में लडकियों के लिये स्कूल खोला गया।

सावित्री बाई फूले के प्रयत्नों से सातारा और नगर जिले में भी

लडकियों की स्कूले खोली गई। यहां तक कि शूद्र और अतिशूद्र जातियों द्वारा चलाई गई संस्थाएँ भी ऐसी स्कूल खोलने में दिलचस्पी लेने लगी। इससे आप समझ सकते हैं कि स्वयंज्योति बा फूले के कार्यभार में उनकी पत्नी सावित्री बाई का योगदान कितना बड़ा रहा था।

स्त्रियों पर अत्याचार उनकी चिन्ता का दूसरा पक्ष था। जब राष्ट्र की मुक्ति के लिये १८५७ का क्रांति विद्रोह शुरू हो रहा था तो ३ जुलाई १८५७ को स्त्रियों की मुक्ति के लिये ज्योति बा फूले बालिका स्कूल खोल रहे थे। समाज में वर्ण व्यवस्था की कैद में स्त्रियों की पीड़ा ज्यादा मार्मिक थी। बाल-विवाह के चलन और विधवा-विवाह पर रोक के कारण स्त्रियों की हालत गंभीर थी। इसका अनुमान उनके ‘बालहत्या प्रतिबंध गृह’ की योजना से चलता है कि वे समस्याओं के मर्मस्थल को किस तरह उधेड़ते थे। इसके पीछे वर्ण व्यवस्था की चरम अमानवीयता और विकृतियों को उन्होंने बड़ी गहराई से परखा था। विधवाएं निम्न जातियों में ब्याह दी जाती थी लेकिन ऊंच जातियों में? उनकी विधवाओं के अनचाहे बच्चों का पालन गृह ज्योति बा फूले ने घोषणा कर दी थी, पोस्टर सटवा दिए थे -

“विधवाओं यहां अनाम रहकर निर्विघ्न जचगी कीजिए। अपना बच्चा साथ ले जाएं या यहीं रखे यह आपकी मर्जी पर निर्भर रहेगा।” स्त्रियों को लेकर विवाह पद्धति में सुधार करना उस समय की मांग थी। स्वयंज्योति बा फूले का विवाह बिलकुल छोटी उम्र में हुआ था। केवल पांच-छः साल की उम्र में ही शादी हो जाती थी। यही कारण है कि ज्योति बा फूले ने अपने सामाजिक सुधार के कार्य में विवाह पद्धति सुधार को प्राथमिकता दी। एक विधवा को समाज द्वारा बदनसीब समजा जाता था। उसे न तो पति के घर से सहारा मिलता था और न अपने ही मां-बाप के घर से। ऐसी स्थिति में उसका जीवन अत्यधिक कष्टप्रद बन जाता था। उसी समय दूसरी ओर असंतुलित विवाह भी बड़ी मात्रा में हो रहे थे। पति और पत्नी की उम्र में काफी अन्तर पाया जाता था। ख्यातनाम सामाजिक उपन्यासकार मुंशी प्रेमचंद ने भी अपने उपन्यासों में विधवा विवाह और अनमेल विवाह की समस्याओं को बड़े पैमाने पर उजागर किया है। तत्कालीन दहेज प्रथा के कारण भी बालविवाह और अनमेल विवाह समाज में अधिक प्रचलित थे। अतएव उम्र से अधिक व्यक्ति न तो अधिक दहेज की अपेक्षा रखते थे या तो कुछ भी दहेज नहीं लेते थे। इसके अलावा बहुपत्नी विवाह का प्रमाण भी ज्योति बा फूले के समय में कुछ कम नहीं था। आपको स्मरण रहे कि ज्योति बा फूले को सावित्री बाई से पुत्र प्राप्ति नहीं हुई फिर भी उन्होंने दूसरी शादी नहीं की। ऐसे विवाहों के खिलाफ ज्योति बा ने आवाज उठाई। समाज से उपेक्षित और तिरस्कृत स्त्रियों को शिक्षित करने का बिडा उठाया। बाह्यणों ने इसके विरुद्ध तीखी प्रतिक्रिया की लेकिन स्कूल बंद करवाने वाली स्थिति की पुनरावृत्ति संभव नहीं थी। ज्योति बा फूले एक बड़ी सामाजिक हैसियत हो चुके थे। यह ‘गृह’ चला और कई वर्षों तक चला - जिस तरह उनके स्थापित स्कूल, बालिका स्कूल चलते रहे। ज्योति बा फूले का हर कार्य एक आन्दोलन जैसा प्रभाव डालता था। ज्योति बा

फूले ने स्त्री शिक्षा के लिये भरसक कोशिश की, यह जितना सत्य है उतना सत्य यह भी है कि उन्होंने शिक्षा के सार्वत्रिकरण और अनिवार्य शिक्षा की नींव तैयार की। इतिहास इसके लिये साक्षी है कि भारत में लड़कियों की शिक्षा की नींव डालनेवाले वे बड़े प्रभावी व्यक्तित्व के व्यक्ति थे। आज के भारतीय नव समाज में शिक्षा के कई क्षेत्रों में प्रगति दिखाई देती है, लेकिन क्या यह प्रगति आसमान से आ गिरी है? कदापि नहीं, अगर ज्योतिबा फूले जैसे महानुभाव स्त्री-शिक्षा, सार्वत्रिक मुफ्त अनिवार्य शिक्षा में प्रत्यक्ष या अप्रत्यक्ष रूप से सम्मिलित न हुए होते तो भारतीय समाज में विचारों का आमूल परिवर्तन संभव नहीं था। क्या भारत की स्त्री-शिक्षा का इतिहास ज्योतिबा फूले को लेकर लिखा जा सकता था? समाज में महिलाओं को शिक्षा के द्वारा प्रतिष्ठा देकर सामाजिक ढाँचे को सुधारने का उनका प्रयास क्या भूला पाना संभव हो सकता है?

नारी सशक्तिकरण को लेकर कुछ सुझाव :-

- महिलाएँ और शिक्षा से बहुत सालों से वंचित लोगों को अगस्त्यान देकर शिक्षा सहूलियतें मिलनी चाहिए जिससे सामाजिक न्याय स्थापित किया जा सके।
- स्त्रियों को उनके हकों-अधिकारों के प्रति जागृत करना। स्त्रियों में अस्मिता बोध जगाकर उनमें स्वाभिमान से जीने की ललक पैदा करना।
- नारी के प्रति हो रहे अन्याय, अत्याचार, अपमान, शोषण के पीछे निहित मूल कारणों की तह तक जाना होगा।
- मात्र नियम-कानून में परिवर्तन करने या सरकारी कार्यकर्मों द्वारा स्त्रियों की दयनीय स्थिति में कोई बदलाव नहीं होगा, वरन पितृसत्तात्मक मूल्यों और ढाँचों में परिवर्तन करना होगा - दोनों मोर्चों पर संघर्ष करना होगा। वैसे भी विमर्श का अर्थ है - जीवन्त बहस। किसी भी समस्याओं या स्थिति को एक कोण से न देखकर भिन्न मानसिकताओं, दृष्टियों, संस्कारों और वैचारिक-प्रतिबद्धताओं का समाहार करते हुए उलट-पुलट कर देखना, उसे समग्रता में समझने की कोशिश करना और फिर मानवीय सन्दर्भों में निष्कर्ष प्राप्ति की चेष्टा करना।
- दलित महिलाओं के खिलाफ हिंसा बढ़ रही है। योजना एवम् बजट आवंटन में दलित महिलाओं के लिये विशेष कार्यक्रम बनने चाहिए। दलित महिलाओं में आर्थिक सशक्तिकरण नहीं है, इसलिए महिलाओं को यातनाएँ दी जा रही हैं। महिलाओं के मामले पर भी ध्यान देना चाहिए।
- हमारे संविधान अधिकार और कानून कितने मजबूत हैं? यह एक विचारणीय सवाल है। अगर उनको कड़ाई से लागू किया गया होता

तो आये दिन महिलाओं पर घिनौने अत्याचार नहीं होते। महिलाओं को नंगा करके घुमाए और उनका बलात्कार करके उनकी हत्या करने के बाद भी कोई कार्यवाही न हो

- दलितों के बच्चों की शिक्षा की दर दिनोदिन घट रही है। महिलाओं में शिक्षा की दर दस प्रतिशत से कम है। आजादी के छान्छट सालों में महिलाओं में शिक्षा की दर गिर रही है।
- स्त्री की सारी लड़ाई समानता और वजूद के लिये है।
- नारीवाद एक विचारधारा भी है और एक आन्दोलन भी।
- समतामूलक शोषणरहित स्वस्थ समाज का निर्माण करना होगा।
- 'स्त्री' रूप से उठाकर 'मानवी' रूप में प्रतिष्ठापित करने का प्रयत्न ही सब समस्याओं का निदान है, उपचार है।

संदर्भ सूची

१. संपादक :- राजकुमार, महिला एवम विकास - पृष्ठ - १. भूमिका
२. पवार एन.जी. - भारतीय समाजकान्ति की विचारधारा और उसके प्रवर्तक पृष्ठ - ९७, ६८, ६९

आझादी के छ दशक-नारी और नारी लेखन (कहानी संदर्भ के विशेष में)

डॉ. संगीता पारेख

नारी सृष्टि चक्र की धुरी है। सृष्टि के संरचना के समय से ही वह अपना अपिप्तम योगदान संसार को देती आयी है। नारी स्वर्गिक सुषमा से मंडित, अपूर्व गौरव से गौरवशील, सुकुमारता, मधुरता, विनमता, दया, माया-ममता, स्नेह की आगार, त्याग एवंसमर्पण की पतिमूर्ति बनकर समाज की सृष्टा रही है। अपने हृदय में सागर सी गहराई, आकाश की ऊँचाई, पर्वत-तुल्य धैर्य क्षमता एवंपृथ्वी के समान क्षमाशील रही है। नारी 'सत्यम' की ठोस पतिमा, 'शिवम' की मंगलचेतना से रंजित और 'सुन्दरम' की दीपशिखा बनकर अपनी आभा बिखेर रही है।

वैदिककाल में नारी की स्थिति उच्च थी। उसे सम्माननीय स्थान प्राप्त था। धार्मिक कार्यों को सम्पन्न करने में उसकी उपस्थिति अनिवार्य मानी जाती थी। शिक्षा के द्वार खुले थे। लक्ष्मी और सरस्वती के रूप मेंपूजनीय थी। धर्मगंधोंतथा महाकाव्योंमेंउसका यशोगान हुआ है।

मध्यकाल में उसकी स्थिति दयनीय हो गई। विलासी राजाओं के विलास का साधन बनकर रह गई।

सन् १९४७ मेंपरतंत्र देश की तकदीर बदली। भारत अंग्रेजों की गुलामी से आझाद हुआ। आधुनिककाल मेंसदियोंसे सुषुप्त नारी ने अंगडाई ली। उन्मुक्त होने के लिए छटपटाने लगी। आधुनिक शिक्षा के पंवार-पंसार तथा पाश्चात्य सभ्यता के फलस्वरूप नारी के दृष्टिकोण मेंपरिवर्तन आया। नवीन जीवनमूल्यों को अपनाने के लिए उत्सुक हो गई। पाँचीनकाल से लेकर आधुनिककाल तक नारी, जीवन के विभिन्न सोपानोंसे गुजरती हुई दृष्टिगोचर होती है। कभी वह देवी के रूप मेंपूजनीय रही, कभी वह चरणों की दासी बनकर जीने के लिए विवश की गई। कभी पुरुष के हृदय की सामांज्ञी बनकर

हृदय पर एकछत्र शासन करती रही तो कभी पुरुषत्व के तले रौंदी जाती रही, उसकी कोमल भावनाएँ कुचली जाती रही।

फिर भी, आधुनिककाल में नारी की सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक स्थिति एवं जीवनमूल्यों में परिवर्तन हुआ है। भारतीय समाजसुधारकों ने नारीजीवन में क्रांतिकारी परिवर्तन हेतु कदम उठाये। जिसके परिणाम स्वरूप बालविधवा पर पतिबंध, सतीपथा का उन्मूलन, वेश्यावृत्ति का बहिष्कार, विधवा विवाह को पौत्साहन, तल्लाक, नारी संपत्ति और नारी शिक्षा के द्वार खोले गये। नारी आंदोलन का पभाव नारी जीवन पर पडा। नवजागृति के पभाव से नारीने अपने माथे से अबलापन का जो कलंक था, वह मिटाने के लिए कटिबद्ध हो गई। धर की चारहदीवारी में कैद नारी ने स्वतंत्र वायु के स्पर्श से उन्मुक्त उडान भरने के लिए पंख फडफडाने लगी। अपनी सशक्ति को पॉप्त करने के लिए आर्थिक स्वायत्तता और स्वनिर्भरता का पंधास करने लगी।

विविध स्थानों को उजागर करनेवाली एवं अविरत गतिशील नारी ने पॉयः सभी क्षेत्रों को छूने का न सिर्फ पंधास किया लेकिन सर्वोत्तम स्थान पॉप्त किया है। इन सभी क्षेत्रों में यदि नारी ने अपना खुलकर रूप पस्तुत किया है तो वह है- साहित्य लेखन और विशेष करके कथासाहित्य में किया है।

सन् १९५० के बाद नारी लेखन का पंधाह साहित्य की विभिन्न विधाओं में पंधाहित हुआ। सन् १९७५ के बाद हिन्दी कथा साहित्य में पश्चिम के फेमिनिज्म का पभाव दिखाई देने लगा। २० वीं सदी को समाप्त करके २१ वीं सदी में नारी लेखन का पंधाह अपनी अलग पहचान के साथ दृढ अस्तित्व की धोषणा करता हुआ पंधंड वेग से पंधाहित हो रहा है। आज्ञादी के छः दशक में महिला हिन्दी लेखन कहीं से कहीं तक पहुँच गया? महिला कहानीकारों की कहानियों में समय के करवटों के साथ बदलते नारी जीवन के आयामों की झलकियाँ झिलमिलती हैं तथा विवशता भी उभरकर सामने आती है।

श्रीमती राजेन्द्र! बाला धोष हिन्दी कहानी के क्षेत्र में महत्वपूर्ण स्थान रखती हैं। उन्होंने बंग महिला नाम से दुलाईवाली कहानी लिखी। यह हिन्दी की आरंभिक मौलिक कहानियों में से एक है। इस कहानी में बंग महिला ने स्त्री अधिकारों को सर्वपथम वाणी दी।

हिन्दी साहित्य के महिला कहानीकारों में निजत्व, अस्तित्व, अधिकार और अस्मिता का बोध है। सामाजिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक आदि क्षेत्रों में वे समान अधिकार की माँग करती हैं। वे लिंगभेद का इन्कार करती हैं, वैचारिक और व्यवहारिक स्वतंत्रता की आवश्यकता महसूस करती हैं। इस पंकार अधिकार, नीजिपन, स्वतंत्रता और आत्मनिर्भरता की पहल करनेवाली कहानीकारों में मैत्रेयी पुष्पा, चित्रा मुदगल, नासीरा शर्मा, कृष्णा सोबती, मृदुला गर्ग आदि कई कहानीकारों के नाम लिए जा सकते हैं।

मन्नुभंडारी की 'रानी माँ का चबूतरा', 'संख्या के पार' जैसी

कहानियों में मातृत्व भावना बहुत ही मार्मिक रूप से पंफ्ट की गई है। साथ ही भारतीय आदर्शों में छंटपटाती नारी की आंकाक्षाओं को वाणी दी गई है। सफल और असफल दाम्पत्य जीवन तथा नौकरी पेशा नारी की व्यथा सूनाई देती है। अमृता पीतम की कहानियों में नारी जीवन के विविध पहलुओं को उभारा गया है। अचला शर्मा के 'बर्दाश्त-बाहर' में नारी स्वतंत्रता की उत्कृष्ट अभिलाषा पतिबिंबित है। डो. उषा यादव ने '२० वीं सदी की विधूता' में नारी की सुषुप्त भावना को जगाया है। उषा पिंधवदा की कहानियों में नारी पात्र परम्परा को छोडकर नवीन जीवनमूल्यों को अपनाते हुए दृष्टिगत होते हैं। कंचनलता सब्बार की कहानियों में यौनचेतना से पंताडित नारियों की अंतर्व्यथा की गूँज सूनाई देती है। कामना चन्दा के 'पेभरोग' में जड मान्यताओं का विरोध तथा विधवाविवाह का समर्थन हुआ है। ममता कालिया की 'जाँच अभी जारी है' कहानी में नौकरी पेशा नारी जीवन की समस्याओं का जीवंत दस्तावेज पस्तुत किया गया है। मालती जोशी ने 'मानिनी', 'कुहासे' तथा 'अस्ताचल' जैसी कहानियों में दाम्पत्यजीवन को तथा 'मध्यान्तर' में नौकरी पेशा नारी के संघर्ष को पस्तुत किया गया है। मंजुल भगत की 'रसपिंधा', 'अकेला', 'गुलमहोर' जैसी कहानियों में दाम्पत्यजीवन, नारी की पीडा, मन में आशा की जयोति एवं स्वतंत्र निर्णय लेकर अपनी समस्या का समाधान करती नारी का चित्रण किया गया है।

मृदुला गर्ग की कहानियों की मूल चेतना नारी स्वतंत्रता की लडाई है। 'ग्लेशियर से' तथा 'खरीददार' में नारी के साहसिक कदमों की थाप सूनाई देती है। मेहरून्सिसा परवेज की 'अयोध्या से वापसी' में अपमानित नारी की व्यथा कथा है। सरला भटनागर की कहानियों में देश के नवजवानों की धर्मपत्नी के अदम्य साहस, त्याग एवं बलिदान का आदर्श पस्तुत किया गया है। शशिपंधा शास्त्री के 'दो कहानियों के बीच में' वैधव्य जीवन की करुण झाँकी पस्तुत की गई है। सुधा अरोडा ने 'बोलो भंष्टाचार की जय', 'महानगर की मैथिली' में महानगरीय जीवन तथा नौकरी पेशा नारी के अन्तर्द्वन्द्व, छंटपटाहट आदि को चित्रित किया गया है। शिवानी ने अपनी कहानियों में नारी जीवन के विविध पहलुओं को उभारा गया है, उसके मर्म को छुआ है। 'दो स्मृति चिन्ह' में मातृत्व वंचित नारी की ललक को पंफ्ट किया गया है। इसके अतिरिक्त नमिता सिंह, मृणाल पांडे, निरूपमा सेवती, अलका सरावगी, जया जादवानी, राजी सेठ, सुधा अरोडा आदि कहानीकारों की कहानियों में स्त्रियों की बदलती छबी का नया आयाम देखने को मिलता है।

युगीन चेतना के कारण नारी और नारी चेतना में परिवर्तन हो रहा है। नारी में नवचेतना का नवोन्मेष हुआ है। महिला कथाकारों का लेखन आम पाठकों तक पहुँच रहा है। पर ये 'आम' कोई सामान्य नहीं बल्कि असामान्य है, विशेष है। पुरुष पंधान समाज में पुरुष लेखकों ने पारंभ में महिला लेखन को कोई अहमियत नहीं दी लेकिन आज स्वीकार किया गया है। आज्ञादी के इन छः दशकों के बाद बहुत कुछ बदलाव आया है। नारी लेखन में विविधता दिखाई देती है। वे पारंपरिक विषयों को छोडकर वर्तमान संदर्भ में लिख रही

है और कुछ विषय तो ऐसे हैं जिसमें नारी की गहरी पैठ है। नारी अपनी स्वतंत्र सत्ता, नीज अस्तित्व एवं अस्मिता के लिए संघर्षरत है। शताब्दियों से सुषुप्त नारी और नारी लेखन में नवजागृति का शंखनाद करने का दृढ संकल्प है।

महिला लेखिकाओं ने अपनी कहानियों में नारी की चेतना को जगाने का प्रयास किया है लेकिन इसके साथ ही इसके लेखन के प्रति अनेक पंक्त उठते हैं।

१. क्या महिला लेखिकाओं के द्वारा चित्रित नारी पात्र और व्यवहारिक जीवन को जीती नारी में कोई संगति है?
२. क्या घर की चारह दिवारी में कैद करोड़ों नारियों का प्रतिनिधित्व लेखिकाओं के द्वारा सृजित नारी पात्र कर पाती है?
३. कहानियों में स्वतंत्रता की सैधांतिक धोषणाओं के बावजूद व्यवहारिक जीवन में नारी कभी उस स्वतंत्रता की झलक देख पाई है?

फिर भी आझादी के छः दशकों में नारी और नारी लेखन की उपलब्धि को नकारा नहीं जा सकता। २१ वीं सदी में पूरा वैश्विक परिदृश्य बदल चुका है। १२ वीं सदी नारी ने अपने नाम कर ली है। नारी के हकारात्मक एवं नकारात्मक दोनों पहलू देखने को मिलते हैं फिर भी आज की नारी सशक्त है, तमाम क्षेत्र में अपनी बुलन्दी के झंडे लहरा रही है। विज्ञान के युग में सबकुछ बदल चुका है- 'सबकुछ'। आज की सशक्त नारी ने नारीशोषण की जिम्मेदारी खुद ही संभाल ली है। आप इसे युग तक की उसकी शोषित मानसिकता का परिणाम समझे या नारी सशक्तिकरण की उपलब्धि। नारी ने अपनी ताकत का कद इतना बढ़ा लिया है कि जन्म से लेकर जीने तक का हक वह स्वयंतय करने लगी है।

बारी बारी सब की बारी
पडेगी भारी आज की नारी

नारी कहानीकारों ने सदियों से सुषुप्त, दमन, शोषित नारी की आत्मा को झकझोरा है, जगाया है। नारी को अपने अस्तित्व एवं अस्मिता की पहचान कराती है ताकि नारी परिस्थिति का मुकाबला करने के लिए अपने व्यक्तित्व का सवाँगी विकास करके स्वयं समर्थ बन सके। नारी शाक्तिकरण का महत्व समझते हुए २००१ को 'महिला सशक्तिकरण वर्ष' या 'महिला अधिकार संपन्नता वर्ष' घोषित किया गया था। अपनी महानता को अक्षुण्ण रखते हुए प्रगति के पथ पर निरंतर अग्रसर हो, यही मंगल कामना है। अंत में-

किन शब्दों में दूँ परिभाषा ?, नारी तुम हो सब की आशा
सरस्वती का रूप हो तुम, लक्ष्मी का स्वरूप हो तुम
बढ़ जाये जब अत्याचारी, दुर्गा काली का रूप हो तुम
किन शब्दों में दूँ परिभाषा ?, नारी तुम हो सब की आशा
खुशियों का संसार हो तुम, प्रेम का आगार हो तुम

घर आँगन को रोशन करती, सूरज की दमकार हो तुम
किन शब्दों में दूँ परिभाषा ?, नारी तुम हो सब की आशा
ममता का सम्मान हो तुम, संस्कारों की जान हो तुम
स्नेह, प्यार और त्याग की इकलौती पहचान हो तुम
किन शब्दों में दूँ परिभाषा ?, नारी तुम हो सब की आशा
कभी कोमल गुलाब सी, कभी शक्ति के अवतार सी
नारी तेरे रूप अनेक, तू ईश्वर के चमत्कार सी
किन शब्दों में दूँ परिभाषा ?, नारी तुम हो सब की आशा।

संदर्भ सूची :

१. नारी संवेदना-कारिया अश्विन-गुर्जर प्रकाशन-अहमदाबाद
२. नारी सशक्तिकरण-कौशिक आशा-पोरबंदर पब्लिकेशन्स - जयपुर
३. महिला एवं विकास-राजकुमार-अर्जुन पब्लिसींग हाऊस नई दिल्ली
४. हिन्दी साहित्य के कतिपय विशिष्ट महिलाएँ - मारिया वेदकृष्ण-शैलेजा प्रकाशन-कानपुर

ગુજરાતી

મહિલા સશક્તિકરણ :- એક સિકકાની બે બાજુઓ

ડો. રેખા એચ.મોઢા

(૧) પ્રાસ્તાવિક:-

સ્ત્રી માનવસમાજનું અર્ધું અંગ છે- અર્ધી આબાદી છે. માનવજીવનનો રથ એક પૈડાં પર ચાલી શકતો નથી. તેને યોગ્ય ગતિ પ્રદાન કરવા માટે બે સમાન પૈડાંહોવાં જરૂરી છે, માનવીનું ગુણસ્થ જીવન નર-નારીનાં સહયોગ અને સદ્ભાવનાને લીધે જ પ્રગતિના પથ પર અવિરત ગતિ કરી શકે છે. સ્ત્રી એ માત્ર પત્ની જ નહિં પરંતુ, યોગ્ય મિત્ર, સલાહકાર, મંત્રી, અને મદદગાર પણ છે. પૂજ્ય મહાત્મા ગાંધીએ પણ જણાવ્યું છે કે, સ્ત્રીમાં પુરુષની મિત્ર, શિક્ષક અને નેતા બનવાની શક્તિ રહેલી છે. પરંતુ, ભારતીય સમાજમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ હંમેશા એક સરખી ન રહેતાં કેટલાયે ચડાવ-ઉતારમાંથી પસાર થઈ છે.

યત્ર નાર્યસ્તુ પૂજયન્તે રમન્તે તત્ર દેવતા: નાંદર્શનમાં વિશ્વાસ રાખનાર ભારત જેવા સંસ્કૃતિસભર દેશમાં ૨૧મી સદીના આધુનિક સમાજમાં માતા, બહેન, પત્ની, પુત્રી તથા સહકર્મચારીના રૂપમાં મહાત્વપૂર્ણ યોગદાન આપ્યા પછી પણ સ્ત્રીઓને જન્મથી (અને હવે તો જન્મ પહેલાંથી પણ) માંડીને મૃત્યુ સુધી જીવનની દરેક અવસ્થામાં-માનસિક, શારીરિક, આર્થિક અને ભાવનાત્મક - હિંસાનો ભોગ બનવું પડે છે. આજે ભારતમાં સ્ત્રીઓએ- ભૂણહત્યા, બાલિકા હત્યા, લૈંગિક ભેદભાવ, ઘરેલું હિંસા, દહેજ માટે સતામણી, કાર્યસ્થળે સતામણી, અપહરણ, બળાત્કાર અને હવે તો એસિડ એટેક વિગેરે જેવી અનેક પ્રકારની હિંસા અને સમસ્યાઓનો ભોગ બનવું પડે છે, - તે એક કડવી વાસ્તવિકતા છે.

(૨) સ્ત્રી સશક્તિકરણ એટલે શું:-

માનવસમાજની શરૂઆતથી જ સ્ત્રી બૌદ્ધિક અને કાર્યક્ષમ છે જ. જો તેને થોડું શિક્ષણ અને તાલીમ આપવામાં આવે તો તે વિશ્વની શ્રેષ્ઠ ઉદ્યોગસાહસિક, રાજકીય નેતા અને વહીવટી અધિકારી બનવાની ક્ષમતા ધરાવે છે જ. ભારતમાં વૈદિક યુગ દરમ્યાન આજ ક્ષમતાઓને કારણે સ્ત્રી- શિક્ષણ, વહીવટ, રાજકારણ, એમ સમાજમાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં ઉચ્ચ સ્થાનો શોભાવતી અને આદરણીય પણ ગણાતી.

પરંતુ, સમયના બદલાતા પ્રવાહની સાથે તે સમાજમાં ક્રમશઃ અપમાનિત થતી ગઈ, કુટુંબમાં અને સમાજમાં તેનું સ્થાન, ઉત્તરોત્તર નિમ્નતમ થતું ગયું. તે બાલિકાહત્યા, બાલવિવાહ સતીપ્રથા, વિધવાપુર્નલગ્ન નિષેધ, પરદાપ્રથા, જેવાં બંધનોમાં જકડાતી ગઈ. તેના શિક્ષિત બનવાના અને આર્થિક સ્વાવલંબન પ્રાપ્ત કરવાના અધિકારો છીનવાઈ ગયા. તે ઘરની ચાર દિવાલોમાં કેદ થઈ ગઈ, સમાજજીવનનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં તેનું યોગદાન બંધ થયું અને ઘરમાં પણ તે દહેજ પ્રથા, ઘરેલું હિંસા જેવા દુર્વ્યવહારોનો ભોગ બની, જો કે, બ્રિટીશ યુગ દરમ્યાન સમાજ સુધારકો અને સરકારે સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સુધારવા અનેક પ્રયાસો કર્યા હતા.

ઈ.સ.૧૮૪૭માં ભારતને સ્વતંત્રતા મળ્યા પછી, ભારતના બંધારણમાં લોકશાહી શાસનપદ્ધતિનો અને તેની સાથે સ્ત્રી-પુરુષ સમાનતાનો સ્વીકાર કરાયો. ત્યાર પછીથી સ્ત્રીઓની વિવિધ સમસ્યાઓનું નિવારણ કરીને તેમનું કલ્યાણ અને વિકાસ કરવાનો, તેમને શિક્ષિત બનાવીને જાગૃત કરવાનો, તેના આરોગ્યની જાળવણીનો અને તેને આર્થિક રીતે સ્વાવલંબી બનાવવાનો, તેઓ તેમના અધિકારો, ભોગવવા અને તેમને મળતી તકનો લાભ લેવા સમર્થ બને તથા વિકાસના માર્ગમાં નડતા અવરોધો પાર કરી શકે તથા તેઓ પણ સમાજના અને રાષ્ટ્રના વિકાસમાં પોતાનું અમૂલ્ય યોગદાન આપી શકે તેવી સ્થિતિનું નિર્માણ કરવાના સરકારી- બિનસરકારી પ્રયાસોને સ્ત્રી સશક્તિકરણ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

(૩) સંશોધન ના હેતુઓ :-

૧. મહિલા સશક્તિકરણ અંગે એક સંશોધન પેપર તૈયાર કરવું.
૨. છેલ્લા ત્રીસેક વર્ષ દરમ્યાન મહિલાઓએ ખૂબ પ્રગતિ સાધી છે. - એવા સતત સમાચારોની વચ્ચે ખરેખર કેટલી પ્રગતિ થઈ છે? તે જાણવાનો પ્રયાસ કરવો.
૩. ભૂતકાળની સરખામણીમાં વર્તમાન યુગમાં સ્ત્રીઓ પ્રત્યેના અત્યાચારોની સંખ્યા અને તીવ્રતામાં પણ વધારો થયો છે. - એવા અહેવાલોની વચ્ચે સ્ત્રી જીવનની વાસ્તવિકતાઓને જોવાનો-સમજવાનો પ્રયાસ કરવો.
૪. સ્ત્રીઓની સમસ્યાઓનું નિવારણ કરીને, તેમને સશક્ત બનાવવા માટેના સરકારી પ્રયાસો કયા પ્રકારના છે? અને તે કેટલે અંશે સફળ થયા છે? તે અંગેની જાણકારી મેળવવી.

(૪) ઉપકલ્પનાઓ :-

૧. શું સ્ત્રીઓએ સમાજજીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં પોતાનું પ્રતિનિધિત્વ નોંધાવ્યું છે?
૨. શું ભારતનો મોટા ભાગનો સ્ત્રી સમુદાય ખરેખર શિક્ષિત અને જાગૃત બન્યો છે?
૩. શું ભારતની સ્ત્રીઓ પોતે વિકાસ સાધવા કટિબદ્ધ છે?
૪. કોઈ પણ સમસ્યાનો ભોગ બનેલી સ્ત્રીઓ પોતાના જીવનમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી સમસ્યાઓને અનિચ્છનીય પરિસ્થિતિ માને છે? આ પરિસ્થિતિ દૂર થવી જ જોઈએ તેવું માને છે?
૫. સમસ્યાનો ભોગ બનેલી સ્ત્રીઓને કાયદાઓ તથા સરકારી યોજનાઓ દ્વારા

ખરેખર મદદ મળે છે?

(૫) માહિતીનું એકત્રીકરણ :-

આ પ્રકારના સંશોધન કાર્યો માટે ક્ષેત્રીય સ્ત્રોતો (Field sources) નો ઉપયોગ કરી શકાય એટલે કે, કોઈ એક જ્ઞાતિ, ધર્મ, ગામડું, શહેર, તાલુકો, જિલ્લાને પસંદ કરીને પણ અભ્યાસ કરી શકાય પરંતુ, પ્રસ્તુત અભ્યાસ માટે દસ્તાવેજી સ્ત્રોતો (Documentary Sources) એટલે કે, સંદર્ભ પુસ્તકો, વર્તમાનપત્રો અને સામયિકોમાં આ અંગે પ્રગટ થતા સમાચારો અને લેખો તથા ઈન્ટરનેટમાંથી પ્રાપ્ત થયેલ માહિતીનો ઉપયોગ કર્યો છે.

(૬) મહિલા સશક્તિકરણ - વિશિષ્ટતાઓ :-

જાણીતા વિદુષી માર્ગરેટ મીડના મત અનુસાર જે સમયે સમાજે સ્ત્રી પાસે જેવી ભૂમિકાઓની અપેક્ષા રાખી, સ્ત્રીઓએ પોતાની જાતને એ રીતે તૈયાર કરીને સમાજની અપેક્ષાઓ પૂર્ણ કરી છે. જ્યારે સમાજે સ્ત્રી પાસે માત્ર ગૃહિણી તરીકેની ભૂમિકાની અપેક્ષા રાખી ત્યારે સ્ત્રીએ પોતાનો પૂર્ણ સમય, બુદ્ધિ, આવડત અને કૌશલ્યને શ્રેષ્ઠ ગૃહિણી બનવા માટે કામે લગાડ્યાં અને પોતાની જાતને શ્રેષ્ઠ પત્ની, શ્રેષ્ઠ માતા અને શ્રેષ્ઠ ગૃહિણી સાબિત કરી આપી. જ્યારે સમાજે સ્ત્રી પાસે ઘર બહારનાં ક્ષેત્રોમાં યોગદાન માટે અપેક્ષા રાખી ત્યારે સ્ત્રીએ ઘરની બહારનાં ક્ષેત્રોમાં માંપણ એટલે કે, સમાજજીવનનાં તમામ ક્ષેત્રો જેવા કે, શિક્ષણ, રાજકારણ, વહીવટ, વ્યાવસાયિક ક્ષેત્ર, સંશોધન, અવકાશ વિગેરેમાં પણ પોતાની શ્રેષ્ઠતા સાબિત કરી આપી અને સાથે જ એ સ્પષ્ટતા પણ કરી આપી કે, રાષ્ટ્ર અને સમાજનો વિકાસ સ્ત્રીઓના સામાજિક, આર્થિક, રાજનૈતિક અને સાંસ્કૃતિક વિકાસ વિના અસંભવ છે.

● શિક્ષણ ક્ષેત્ર :-

ભારતમાં બ્રિટીશ અમલ દરમ્યાન પણ સ્ત્રીઓને શિક્ષિત બનાવવાના અનેક પ્રયાસો થયા હતા અને તેના પરિણામે અનેક સ્ત્રીઓએ ઉચ્ચ શિક્ષણ પણ મેળવ્યું હતું અને સ્વતંત્રતા પછી રાજકીય ક્ષેત્રે ઉચ્ચ હોદ્દાઓ પણ રહીને શ્રેષ્ઠ ભૂમિકા ભજવી હતી. દા.ત. સ્વ. સરોજિની નાયડુ સ્વતંત્ર ભારતમાં ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્યના પ્રથમ ગવર્નર તરીકે નિયુક્ત થયાં હતા. (૨) રાજકુમારી અમૃત ડેર લાંબા સમય સુધી કેન્દ્રીય પ્રધાનમંડળમાં આરોગ્ય મંત્રી તરીકે કાર્યરત હતાં અને (૩) શ્રીમતિ વિજયાલક્ષ્મી પંડિત રશિયા, અમેરિકા અને બ્રિટનમાં ભારતનાં રાજદુત તરીકે તથા રાષ્ટ્રસંઘની મહાસભામાં અધ્યક્ષ તરીકેની મહત્વની ભૂમિકા નિભાવી ચૂક્યા હતા. આમ, સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ પછીના તુરતના સમયગાળાનો ઇતિહાસ પણ શિક્ષિત સ્ત્રીની યોગ્યતાનો આધાર પુરો પાડે છે.

સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ પછીના તમામ વસ્તીગણતરીના અહેવાલોમાં સ્ત્રી શિક્ષણની ટકાવારી વધતી જતી જોઈ શકાય છે. ભારતમાં આજ સુધીમાં અનેક સ્ત્રીઓએ શિક્ષણ ક્ષેત્રે નામના મેળવી છે. દેશની અનેક યુનિવર્સિટીઓમાં વિવિધ વિદ્યાશાખાઓ અને વિષયોમાં Head of Department તરીકે કુશળતાપૂર્વક પોતાની ભૂમિકા ભજવી રહી છે. ગુજરાતમાં શ્રીમતિ જયંતિ રવિ ઉચ્ચ શિક્ષણ કમિશનર તરીકેનું સ્થાન

શોભાવી ચૂક્યા છે તથા ડો. આમ્રપાલી મરચન્ટ (ડો.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી-કાર્યકાળ-ડો. હેમીશ રાવ (શ્રી હેમચંદ્રાર્યા ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી, પ્રભાસ પાટણ- (કાર્યકાળ સપ્ટેમ્બર-૨૦૧૦ થી સપ્ટેમ્બર-૨૦૧૩) યુનિવર્સિટીઓના ઉપકુલપતિ પદે રહી ચૂક્યા છે.

● રાજકારણ ક્ષેત્ર :-

ભારતના ઈતિહાસમ રાજકારણના ક્ષેત્રે પણ રાણી લક્ષ્મીબાઈ, રઝિયા સુલતાના, છત્રપતિ શિવાજીના માતૃશ્રી મહારાણી જીજાબાઈ (પુના) તથા મહારાણા પ્રતાપનાં માતૃશ્રી મહારાણી જયવંતાબાઈ (મેવાડ)નું રાજકીય દુરદેશીપણું મશહૂર છે.

સ્વાતંત્રતા પછી શ્રીમતિ ઈદિરા ગાંધીને વડાપ્રધાન પદ સોંપીને ભારતે એ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે, ભારતે નારીશક્તિને પિછાણી છે. આજે પણ ભારતનાં રાજકારણમાં શ્રીમતિ સોનિયા ગાંધી, મીરા કુમાર, માયાવતી, મમતા બેનરજી કાર્યરત છે. શ્રીમતિ પ્રતિભા પાટીલ, રાષ્ટ્રપ્રમુખ પદે રહી ચૂક્યા છે. ગુજરાતમાં શ્રીમતિ આનંદીબહેન પટેલ, શ્રીમતિ વસુબહેન ત્રિવેદી તો કાર્યરત છે જ. અને તેની સાથે રાજ્યમાં ડિસેમ્બર-૨૦૧૧ માં યોજાયેલ ગ્રામ પંચાયતોની ચૂંટણીમાં ૨૫૦ ગ્રામ પંચાયતો મહિલા સમરસ તરીકે જાહેર કરવામાં આવી છે અને ૬૨૪ જેટલી ગ્રામ પંચાયતોમાં મહિલા સરપંચ કાર્ય કરી રહી છે.

● વ્યવસાય:-

વ્યાપાર વાણિજ્યના ક્ષેત્રે શ્રીમતિ ઈન્દ્રા નુયી, શ્રીમતિ ચંદા કોચર તથા શ્રીમતિ કિરણ મજુમદાર શોએ વિશ્વભરમાં ભારતને પ્રતિષ્ઠા અપાવી છે અને વિશ્વની પ્રતિભાશાળી મહિલાઓની યાદીમાં પોતાનું નામ માંકન કરાવ્યું છે. સ્વાતંત્રતા પછી ભારત સરકાર અને ગુજરાત સરકાર દ્વારા આયોજિત અનેક સ્વાવલંબન યોજનાઓ અંતર્ગત મોટી સંખ્યામાં મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકોએ ઉદ્યોગોના ક્ષેત્રમાં ઝુકાવીને સફળતા હાંસલ કરી છે.

ઉપરાંત શિક્ષણ ક્ષેત્રે, બેંકોમાં કલાર્ક, ઓફીસર, કેશિયર તરીકે, અને પોસ્ટ ઓફીસમાં પણ અનેક સ્ત્રીઓ કાર્યરત છે. આજે તો ટેક્ષી ડ્રાઈવર, બસ કંડક્ટર, પાયલટ પણ છે અને બોમ્બેની લોકલ ટ્રેનમાં એન્જિન ડ્રાઈવર તરીકે તથા એન્જિન ડ્રાઈવરોને ટ્રેનિંગ કરી આપવાનું કાર્ય પણ એક મહિલા કરી રહી છે.

● અવકાશ ક્ષેત્ર:-

અવકાશ સંશોધનના ક્ષેત્રે કલ્પના યાવલા અને સુનિતા વિલિયમ્સન (નાસા)નાં નામો જગપ્રસિદ્ધ છે. ભાતીય અવકાશ સંશોધન સંસ્થા (ઈસરો) માં પણ અનેક મહિલાઓએ પોતાની કારકીર્દી બનાવી છે.

● સંશોધન ક્ષેત્ર:-

ભૈતિક વિજ્ઞાનોના ક્ષેત્રે દક્ષિણ ભારતનાં મહિલા વૈજ્ઞાનિક શ્રીમતિ ટેસી થોમસએ મિસાઈલ અગ્નિ-૫ નું નિર્માણ કરી, ભારતીય લશ્કરની તાકાતને અભૂતપૂર્વ રીતે મજબૂત બનાવી છે. સાહિત્ય ક્ષેત્રે શ્રીમતિ વર્ષા અડાલજા અને અમૃતા પ્રીતમ

જાણીતા છે અને સામાજિક સંશોધનનાં ક્ષેત્રે ડો. ઈરાવતી કર્વે અને ડો.નીરા દેસાઈને ભૂલી શકાય તેમ નથી આ યાદી પણ ઘણી લાંબી બનાવી શકાય તેમ છે.

● Decision Maker - Woman:-

આજે ભારતની સ્ત્રીઓએ ઘર બહારનાં ક્ષેત્રો માં તો નામના મેળવી જ છે. પરંતુ, ભારતની લાખો શિક્ષિત સ્ત્રીઓએ માત્ર ગૃહિણી બની રહેવાનું નકકી કર્યું છે. અને આ સ્ત્રીઓ પોતાના ઘરનો વહીવટ સુવ્યવસ્થિત રીતે ચલાવી રહી છે. પતિની ભાવિ કારકીર્દિના ઘડતર માટે તેને ઘરની જવાબદારીમાંથી મુક્ત રાખી રહી છે. સંતાનોનાં ઉચ્ચ શિક્ષણ અને કારકીર્દિ ઘડતર તથા કુટુંબની આર્થિક બાબતો સાથે સંબંધિત અત્યંત અગત્યનાં નિર્ણયો પોતે લઈ રહી છે તથા પરિવારના વિકાસમાં અત્યંત ઉપયોગી બની રહી છે. ભાવિ ભારતનો સામાજિક પાયો મજબૂત બનાવવામાં આવી સ્ત્રીઓનો ફાળો પણ અત્યંત અગત્યનો પુરવાર થઈ રહ્યો છે.

(૭) મહિલા સશક્તિકરણ:- સિક્કાની બીજી બાજુ

સ્ત્રીને લક્ષ્મી અને દેવી કહીને પુજનારા ભારત (અને વિશ્વના અન્ય દેશોમાં પણ) માં સ્ત્રી તરફના દ્રષ્ટિકોણ ની એક બીજી બાજુ પણ છે અને તે ચિંતા કરાવે તેવી છે. આ બાબતની સામે જો લાંબા સમય સુધી આંખ મિચામણાં કરવામાં આવે તો ભવિષ્યમાં વધુ ગંભીર સ્થિતિ ઉભી થઈ શકે તેમ છે. સ્ત્રીજીવન સાથે સંબંધિત વિશિષ્ટતાઓ (Plus Point)નું પાસું આનંદિત કરે છે, પરંતુ તેની સાથે ખૂબ ઓછી સ્ત્રીઓને સંબંધ છે. વિશાળ સંખ્યાનું નારી વિશ્વ તો આ પુરૂષ પ્રધાન સમાજમાં દબાયેલું- કચડાયેલું જ છે. નથી તેને શિક્ષણનો અધિકાર કે નથી કમાવાનો કે નથી કોઈ બાબતમાંના બોલવાનો અધિકાર - No Right to say "No" - ના બોલતાં તે પતિના મારનો ભોગ બને છે, ત્યકતા બને છે, તેનું ખૂન થાય છે અથવા તે એસિડ એટેકનો ભોગ બને છે. આ છે નારી જીવનની બીજી બાજુની વરવી વાસ્તવિકતા.

● સ્ત્રી પુરૂષ અસમાનતા :-

ભારતની દરેક વસ્તી ગણતરીના આંકડાઓમાંથી પ્રાપ્ત થતી માહિતી અનુસાર ભારતમાં સ્ત્રીઓની વસ્તીની ટકાવારી 50% કરતાં ઓછી છે અને પુરૂષોમાં વસતીની ટકાવારી 50% કરતાં વધુ છે.

ઈ.સ. ૨૦૧૧ ની વસ્તી ગણતરીના અહેવાલો અનુસાર, ભારતની કુલ વસ્તી 01, 21, 01, 93, 422 (એક અબજ, એક વીસ કરોડ, એક લાખ, ત્રણ હજાર, ચારસો બાવીસ) છે. જેમાં સ્ત્રીઓની વસ્તી 58, 64, 69, 174 (અઠાવન કરોડ, ચોસઠ લાખ, આગણસિતેર હજાર, એકસો યુમોતેર) છે. જે ભારતની કુલ વસ્તીના 47.93% થાય છે. (એટલે કે 50% થી ઓછી), અને પુરૂષોની વસ્તી 62, 37, 24, 248 (બાસઠ કરોડ, સાડત્રીસ લાખ, ચોવીસ હજાર, બસો અડતાલીસ) છે. જે ભારતની કુલ વસ્તીના 52.07% થાય છે. (એટલે કે 50% થી વધુ

ટુંકમાં, ભારતમાં કુલ વસ્તીની દ્રષ્ટિએ પુરૂષોની સરખામણીમાં સ્ત્રીઓની

સંખ્યા (03,72,55,074 - ત્રણ કરોડ, બોતેર લાખ પંચાવન હજાર ચુમોતેર જેટલી) ઓછી છે.

એ જ રીતે ગુજરાત રાજ્યની કુલ વસ્તી 6,03,83,628 (છ કરોડ, ત્રણ લાખ, ત્યાંસી હજાર, છસો અઠાવીસ) છે. જેમાંસ્ત્રીઓની 2,89,01,346 (બે કરોડ, નેવ્યાસી લાખ, એક હજાર, ત્રણસો છેતાલીસ) છે. જે ગુજરાતની કુલ વસ્તીના 47.92% થાય છે. (એટલે કે, 50% થી ઓછી) અને પુરૂષોની વસ્તી 3,14,82,282 (ત્રણ કરોડ, ચૌદ લાખ, બ્યાંસી હજાર, બસો બ્યાંસી) છે. જે રાજ્યની કુલ વસ્તીના 52.08% થાય છે. (એટલે કે 50% થી વધુ) અને રાજ્યમાંકુલ વસ્તીની દૃષ્ટિએ પુરૂષોની સરખામણીમાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા 25,80,936 (પચીસ લાખ, એસી હજાર, નવસો છત્રીસ) જેટલી ઓછી છે. આ બાબત સ્ત્રીઓનો નીચો દરજજો સૂચવે છે

• સ્ત્રી પુરૂષ પ્રમાણ - Sex Ratio

વસ્તીની દૃષ્ટિએ દર ૧,૦૦૦ પુરૂષો દીઠ સ્ત્રીઓની વસ્તીને સ્ત્રી પુરૂષ પ્રમાણ (Sex Ratio) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. દરેક વસ્તી ગણતરીના અહેવાલો મુજબ, ભારતમાં ૧,૦૦૦ પુરૂષોની સરખામણીમાંસ્ત્રીઓની સંખ્યા ઓછી જોવા મળે છે.

ઈ.સ. ૧૯૯૧ - ૯૨૭

ઈ.સ. ૨૦૦૧ - ૯૩૩

ઈ.સ. ૨૦૧૧ - ૯૪૦

ઈ.સ.૨૦૧૧ ની વસ્તી ગણતરી અનુસાર ભારતમાંમાત્ર બે રાજ્યો (કેરાલા અને પોંડીચેરીમાં)અનુક્રમે સ્ત્રીઓની સંખ્યા ૧,૦૮૪ અને ૧,૦૩૭) માંદર ૧,૦૦૦ પુરૂષો દીઠ સ્ત્રીઓ ૧,૦૦૦ થી વધુ જોવા મળે છે. એ સિવાય ભારતનાં ૨૪ રાજ્યોમાંદર ૧,૦૦૦ પુરૂષો દીઠ -સ્ત્રીઓ ૯૦૦ થી વધુ પરંતુ ૧,૦૦૦ થી ઓછી જોવા મળે છે, ૦૭ રાજ્યોમાં ૮૦૦ થી વધુ પરંતુ ૯૦૦ થી ઓછી, ૦૧ રાજ્યમાં૭૦૦ થી વધુ ૮૦૦ થી ઓછી છે.એક રાજ્યમાં ૬૦૦થી વધુ અને ૭૦૦થી ઓછી છે. - દાદરા નગર હવેલીમાં Sex Ratio ની દૃષ્ટિએ સ્ત્રીઓનુંપ્રમાણ ૭૭૪ અને દીવદમણમાંમાત્ર ૬૧૮ છે.

ગુજરાતમાંઈ.સ. ૨૦૦૧ વસ્તી ગણતરી અનુસાર ૯૨૧ અને ૨૦૧૧ની વસ્તી ગણતરી અનુસાર ૯૧૮ છે

• સ્ત્રીભૃણહત્યા:-

સ્ત્રી ભૃણહત્યા એ બાલિકા હત્યાનું જ એક સ્વરૂપ છે. નવી ટેકનોલોજીના દુરુપયોગને કારણે સ્ત્રીભૃણહત્યાની સમસ્યા ઉદભવી છે. જેમાંગર્ભમાંનું શિશુ માત્ર સ્ત્રી હોવાના કારણસર જ તેનો જન્મ લેવાનો અધિકાર છીનવી લેવાય છે. સમાજના

પુત્રી પ્રત્યેના નકાર ને કારણે છેલ્લાં૨૦ વર્ષોમાંમાત્ર આ જ કારણસર ૦૨ કરોડ બાળકીઓ પૃથ્વી પર જન્મ લઈ શકી નથી. જેનાંગંભીર પરિણામો આજે સમાજની સમક્ષ આવવા લાગ્યા છે અને તેથી જ સરકારને ગર્ભ જાતિ પરીક્ષણ તથા તેના પગલે સ્ત્રીભૃણહત્યાને અટકાવવા કાનુની પ્રતિબંધ લાદવાની ફરજ પડી છે અને છતાંયે આ પ્રવૃત્તિ સંપૂર્ણપણે અટકી શકી નથી. તે સૌ જાણે છે.

• શિક્ષણ:-

ભારતમાંસાત વર્ષથી મોટી વયની વ્યક્તિ જો કોઈ પણ એક ભાષા વાંચી લખી શકતી હોય તો તેને શિક્ષિત ગણવામાંઆવે છે. અને જે વ્યક્તિ અક્ષરજ્ઞાન ન ધરાવતી હોય લખી વાંચી ન શકતી હોય અને સામાન્ય હિસાબ - કિતાબ ન કરી શકતી હોય તેને નિરક્ષર ગણવામાંઆવે છે.

ભારતમાંસાક્ષરતા દર

વર્ષ	પુરૂષો	સ્ત્રીઓ	કુલ
૧૯૫૧	૨૭	૯	૧૮
૨૦૦૧	૭૫	૫૪	૬૫
૨૦૧૧	૮૨	૬૨	૭૪.૦૪

૨૦૧૧ ની વસ્તીગણતરી અનુસાર, ગુજરાતમાંસાક્ષરતા દર ૭૯ છે. જેમાંપુરૂષોમાં સાક્ષરતા દર ૮૭ અને સ્ત્રીઓનો ૭૦ છે.

સૌથી ઉંચો સાક્ષરતા દર કેરાલામાં- ૯૩ છે અને સૌથી ઓછો સાક્ષરતા દર બિહારમાં- ૬૩.૮ છે.

દરેક રાજ્યમાં પુરૂષોનો સાક્ષરતા દર ઉંચો અને સ્ત્રીઓનો સાક્ષરતા દર નીચો છે. કન્યાઓનો Drop out Ratio શિક્ષણના દરેક તબક્કે, દરેક રાજ્યમાં, જિલ્લામાં, તાલુકામાંઅને ગ્રામ - શહેર વિસ્તારમાં- છોકરાઓની સરખામણીમાંઉંચો છે. જેના માટે વિવિધ કારણો જવાબદાર છે. પરંતુ અંતે કન્યાઓનો - સ્ત્રીઓનો શિક્ષિત બનવાનો અધિકાર ઝુંટવાઈ જાય છે.

• આર્થિક પરાવલંબન:-

છેલ્લા ૪૦-૫૦ વર્ષો દરમ્યાન સમાજજીવનનાંતમામ ક્ષેત્રોમાંવિકાસ ની પૃષ્ઠિયાએ વેગ પકડ્યો છે તેમાંસહભાગી બનીને સ્ત્રીઓએ પોતાનો ફાળો નોંધાવ્યો છે.પરંતુ હજુ વિકાસની પ્રક્રિયામાંઆર્થિક સ્વાવલંબનના ક્ષેત્રે બધી સ્ત્રીઓ સહભાગી બની શકી નથી. આજે ભારતની કુલ સ્ત્રીઓના ૨૫ ટકા કરતાં પણ ઓછી સ્ત્રીઓ આર્થિક પ્રવૃત્તિઓની સાથે સંકળાયેલી છે. બાકીની સ્ત્રીઓ માત્ર ગૃહિણી તરીકે ભૂમિકા ભજવે છે. સ્ત્રીઓનાંગૃહકાર્યને બિન ઉત્પાદક શ્રમ ગણવામાંઆવે છે. અને વહેલી સવારથી મોટી રાત્રી સુધી ઘરનાંઅનેક કાર્ય કરતી સ્ત્રીને તેનાંઆ કાર્યના બદલામાંએક રૂપિયાનુંપણ વેતન ચુકવાતુંનથી. અને તેથી માત્ર ગૃહિણી હોય તેવી સ્ત્રીઓ પોતાની આર્થિક જરૂરિયાતોની પરિપૂર્તિ માટે પુરૂષ વર્ગ (મોટા ભાગે પતિ

અને કેટલાક કિસ્સાઓમાં પિતા, ભાઈ, પુત્ર) પર આધારીત રહે છે. જો આ સ્ત્રીઓને તેમનાં ગૃહકાર્ય બદલ આર્થિક વળતર ચુકવવામાં આવે તો, સ્ત્રીની આ ભૂમિકા એટલે કે, પત્ની, માતા અને ગૃહિણી તરીકેની ભૂમિકાનું મૂલ્ય પુરૂષની આર્થિક કમાણી જેટલું જ અને કેટલીક વખત તો તેનાથી પણ વધુ છે. આ હકીકત હવે વિશ્વ સમાજમાં સ્વીકૃત બનવા લાગી છે. સમગ્ર વિશ્વમાં સ્ત્રીઓ જે અવેતનીય કામગીરી કરે છે. તેનું મૂલ્ય ૧૧ ટ્રિલિયન ડોલર (એટલે કે, એક અબજ દસ કરોડ ડોલર) જેટલું છે. જે વિશ્વની કુલ આવકના અર્ધા ભાગ સમાન ગણી શકાય - પુનમ શર્મા. પરંતુ સ્ત્રીઓને તેમનાં ગૃહકાર્ય બદલ વેતન ચુકવાતું નથી. એ જ રીતે કૌટુંબિક વ્યવસાયો જેવા કે, ખેતી, પશુપાલન કુંભાર કામ, દરજીકામ, ધોબીકામ, વિગેરેમાં પણ સ્ત્રી પતિના મદદગાર તરીકે કાર્ય કરે છે. પરંતુ સ્ત્રીને તેનું પણ આર્થિક વળતર ચુકવાતું નથી અને પોતાની નાની મોટી આર્થિક જરૂરિયાતો માટે સ્ત્રીએ પતિ કે કુટુંબના વડા પાસે હાથ લાંબો કરવો પડે છે. જે સમયે ઘણી વખતે તેને પૈસા આપવાની ના પાડવામાં આવે છે, ઓછા અપાય છે અથવા તો હિસાબ માંગવામાં આવે છે. જે સ્ત્રીઓ ઘર બહારની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ કરે છે. તેમાં પણ ખાસ કરીને મજૂરીના ક્ષેત્રમાં પુરૂષ મજૂરોની સરખામણીમાં સ્ત્રી મજૂરોના વેતનદર ઓછા હોય છે. ક્યારેક કામદારોને છૂટા કરવાના સંજોગો હોય તો સ્ત્રી કામદારોને પ્રથમ છૂટા કરાય છે. બાળમજૂરીના ક્ષેત્રમાં પણ બાલિકા શ્રમિકોની સ્થિતિ દયનીય છે. ઉદાહરણ જોઈએ તો.

ઉદ્યોગનું નામ	સ્થળ	કામના કલાકો	વેતન (રૂપિયામાં)
(૧) ચૂડી ઉદ્યોગ	ફિરોઝાબાદ	૧૩	૨૦ થી ૪૦
(૨) ફટાકડા અને માચીસ	શિવાકાશી	૧૨	૦૫ રૂપિયા
(૩) બીડી ઉદ્યોગ	ભાગલપુર	૧૨	૧૦
(૪) કાજુ પ્રોસેસિંગ	તામિલનાડુ	૧૧	૦૫
	મહારાષ્ટ્ર	૧૧	૦૫
(૫) ચાના બગીચા	આસામ	૦૮	૧૦

ઉપરાંત મધ્યમ આર્થિક સ્થિતિની ઘણી શિક્ષિત સ્ત્રીઓ શિક્ષિકા, નર્સ, કલાર્ક, ઓફિસર તરીકે ભૂમિકા ભજવતી હોય છે. તેમણે પોતાનાં જીવનમાં ગૃહિણી અને કર્મચારી તરીકે બેવડી ભૂમિકા ભજવાની રહે છે અને પોતાના પગારની રકમ પતિ અથવા કુટુંબના વડાના હાથમાં સોંપવાની રહે છે. આ એના એક અભ્યાસમાં જાણવા મળ્યું છે કે, અભ્યાસ હેઠળની માત્ર ૧૭ સ્ત્રીઓ પોતાની કમાણીનો પોતાની મરજી મુજબ ઉપયોગ કરી શકતી હતી. એ સિવાયની ૮૭ સ્ત્રીઓએ પોતાની કમાણી ઘરના પુરૂષ વર્ગના હાથમાં સોંપી દેવી પડતી હતી આમ, મોટી સંખ્યાની સ્ત્રીઓની હાલત અત્યંત દયનીય છે. મિલકતના વારસા અધિકારથી પણ મોટા ભાગની સ્ત્રીઓ વંચિત છે.

● ઘરેલું હિંસા :-

ઘરેલું હિંસા એટલે ઘરમાંથી હિંસા. સામાન્ય રીતે કુટુંબના કોઈ સભ્ય દ્વારા,

કુટુંબના જ અન્ય સભ્ય સાથે હિંસાત્મક આચરણ કરવામાં આવે તેને ઘરેલું હિંસા કહેવાય. મોટાભાગે ઘરેલું હિંસાનો ભોગ પૂરૂષો દ્વારા સ્ત્રીઓ બનતી હોય છે. The Protection of women from Domestic Violence Act - 2005 ની જોગવાઈઓને અનુલક્ષીને જોઈએ તો કુટુંબના કોઈ પણ પ્રુપ્તવયના સભ્ય દ્વારા, કુટુંબની સ્ત્રીના સ્વાસ્થ્ય, સલામતી, જીવન કે સુખાકારીને કોઈ પણ રીતે અન્યાય કરવામાં આવે, પીડા કે ઈજા પહોંચાડવામાં આવે તો તેને ઘરેલું હિંસા કહેવાય.

ભારતીમાં આ કાનુન અમલમાં આવ્યો તે પહેલાં અને પછી પણ સ્ત્રીઓ - દહેજની માગણીના અનુસંધાને, બાલિકા ગર્ભપાત માટે ફરજ પાડવાના મુદ્દે, વિધવાઓના આર્થિક અધિકારો ખૂંચવી લેવા કે તેનો ગેરલાભ કરવાના મુદ્દે, અવારનવાર પતિ કે તેના કુટુંબીજનો દ્વારા અત્યાચારનો ભોગ બનતી રહે છે. આ સિવાય પણ પતિ દ્વારા પત્નીને મારકુટ, મહેણાં-ટોણાં મારવા, તેને નોકરી કરવા ન જવા દેવી, તેની કમાણીની રકમ ધીનવી લેવી, ચારિત્ર્ય પર શંકા, વિગેરે જેવી પરિસ્થિતિઓનો ભોગ બનતી રહે છે. તેના માટે અનેક કારણો જવાબદાર હોવાનું માનવામાં આવે છે. પરંતુ તેમાં પાયાનું પરિબળ સ્ત્રીઓની આર્થિક પરાધીનતા છે. - એવો વિદ્વાનોનો મત છે.

● ઘર બહારનાં ક્ષેત્રોમાં હિંસા :-

ઘરની બહારનાં ક્ષેત્રોમાં પણ અપહરણ, બળાત્કાર, રસ્તા પર આવતાં જતાં કે લોકલ બસ, ટ્રેનમાં અને કાર્યસ્થળે સ્ત્રીઓની જાતીય સતામણીના બનાવો વધતા જાય છે. આ અંગેના દરેક સંશોધનના અંતે અગાઉની સરખામણીમાં સ્ત્રીઓ પર થયેલા અત્યાચારોનો વધુ મોટો આંકડો સામે આવતો જાય છે.

દિલ્હી (ડિસેમ્બર-૨૦૧૨) અને મુંબઈ (સપ્ટેમ્બર-૨૦૧૩) માં સામાજિક અત્યાચારનો ભોગ બનેલી યુવતીઓના કિસ્સાઓએ સમગ્ર ભારતને સ્તબ્ધ કર્યું છે. પરંતુ આવા બનાવો બનતા અટક્યા નથી, દિલ્હીના ઉપરોક્ત બનાવ પછીના આઠ મહિનાના સમયગાળા દરમ્યાન એકલા દિલ્હીમાં જ ૩,૦૦૦ થી વધુ બળાત્કારના કિસ્સાઓ પોલીસ દફતરે નોંધાયાના અહેવાલો વર્તમાન પત્રોમાં પ્રસિદ્ધ થયા હતા. સાથે જ એસિડ એટેકનો ભોગ બનતી યુવતીઓ તથા તેમની નર્કથી પણ બદતર બનતી - બનાવ પછીની જિંદગીના પણ અહેવાલો ગભરાવી મુકે તેવા છે. એસિડના ખરીદી વેંચાણ પર નિયંત્રણ મુકતો કાયદો પસાર થયાના ત્રણ દિવસમાં જ એસિડ એટેક ના પાંચથી વધુ કિસ્સાઓ બન્યાના અહેવાલો તમામ વર્તમાન પત્રોમાં પ્રસિદ્ધ થયા હતા. ઉપરાંત, ઈચ્છા વિરૂદ્ધ વેશ્યાવ્યવસાયમાં ધેકેલાઈ જતી બાલિકાઓ અને યુવતીઓની સંખ્યા પણ ઘણી મોટી છે. આ બાબતનો ઈન્કાર કરનાર બાલિકા-યુવતી ઢોરમાર અને બીજા અનેક અત્યાચારોનો ભોગ બને છે. આ વિગતોના આધારે એ બાબત સ્પષ્ટ થાય છે કે, સ્ત્રીઓને ગુલામ બનાવીને રાખવા માવતો સમાજનો એક વર્ગ, સ્ત્રીઓ પાસે પોતાની મરજી અનુસાર વર્તન કરાવવાની બાબતમાં ના સાંભળવા તૈયાર નથી. - No Right to say 'No'

• આરોગ્ય :-

આરોગ્ય સંભાળ એટલે કોઈ પણ વ્યક્તિ બિમાર પડે કે અકસ્માતનો ભોગ બને ત્યારે તેના ઉપચાર અને સારવાર માટેની તબીબી સુવિધાઓ અને સેવાઓ પુરી પાડવી અને તેમનાંસ્વાસ્થ્યની જાળવણી થાય, તેવી પરિસ્થિતિનુંસર્જન કરવું. જેમાંપીવાનુંશુદ્ધ પાણી, પોષણયુક્ત આહાર, ગંદકી નાબૂદી અને સ્વચ્છતા પ્રબંધ તથા ચેપી રોગો સામે રક્ષણ પુરું પાડવાનો પ્રયાસ કરવો-એવો અર્થ કરી શકાય.

ભારતમાંપુરૂષોની સરખામણીમાંસ્ત્રીઓનુંઆરોગ્યસ્તર નબળુંછે. કારણ કે, સ્ત્રીઓના જન્મ અને ઉછેરની અવગણના કરાય છે. તેને પોષક આહાર મળતો નથી. નાની ઉંમરનાંલગ્ન, નાની વયે પ્રસૂતિ, પુત્રીના જન્મ સમયે સાંભળવા પડતા મહેણાં, બાલિકા ગર્ભપાત માટે જોહુકમી, સખત શારીરિક શ્રમ, બેવડી ભૂમિકા, કુટુંબની નબળી આર્થિક સ્થિતિ વિગેરે જેવાં અનેક પરિબળોને કારણે ભારતમાંસ્ત્રીઓનુંઆરોગ્ય નબળુંઅને મૃત્યુદર ઊંચો રહે છે. પોતાનાંઆરોગ્ય પ્રત્યેની પુરતી જાગૃતિનો અભાવ પણ સ્ત્રીઓના આરોગ્યસ્તરને નીચો બનાવે છે.

• રાજકારણનુંક્ષેત્ર:-

ભારતનાંસંવિધાનની કલમ-૧૫ અનુસાર, હવેથી ભારતમાંસ્ત્રી અને પુરૂષની વચ્ચે કોઈપણ બાબતમાંભેદભાવ ચલાવી નહિં લેવાય. અમેરિકા, બ્રિટન, જાપાન, ફ્રાંસ, અને સ્વિટ્ઝરલેન્ડમાંસ્ત્રીઓએ માત્ર મતાધિકાર મેળવવા માટે વર્ષો સુધી સંઘર્ષ કરવો પડ્યો હતો, પરંતુ ભારતમાં તો આઝાદી મળ્યાની પ્રથમ ક્ષણથી જ સ્ત્રીઓને માતૃધિકાર પ્રાપ્ત થયો છે એટલુંજ નહીં, પરંતુ, રાજકીય ક્ષેત્રના દરેક તબક્કે - જેવા કે, વિધાનસભા, સંસદ, ગ્રામ પંચાયત, તાલુકા અને જિલ્લા પંચાયત તથા વડાપ્રધાન પદ સુધી- સ્ત્રીઓને ચુંટણીમાંઉમેદવારી નોંધાવવાનો, વિજય પ્રાપ્ત કરવાનો તથા હોદાઓ સંભાળવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો છે. પરંતુ આ અધિકાર માત્ર ૩૩ મહિલા અનામતનો નિર્દેશ કરે છે. વાસ્તવમાં, ભારતમાંમહિલાઓની વસ્તીની ટકાવારી ૫૦ ની નજીક છે અને આ ૩૩ પણ માત્ર કાગળ પર જ છે. વાસ્તવમાં૩૩ અનામત બેઠકો પણ સ્ત્રીઓના કબજામાંનથી.

બર્નાર્ડ શોનુંએક કથન છે કે, - મહત્વપૂર્ણ સ્થાનો પર એક પુરૂષ અને એક સ્ત્રી - એમ બન્નેની નિયુક્તિ થવી જોઈએ. તે બંને દ્વારા લેવાયેલા નિર્ણયો ઉચિત અને દીર્ઘકાલીન પરિણામો આપનારા સાબિત થાય તેવી અનેક શક્યતાઓ છે.

પરંતુ, વાસ્તવમાંઆ વાત વ્યવહારમાંશક્ય બની નથી. સ્ત્રીઓને પ્રાપ્ત થયેલા મોટા ભાગના અધિકારો અને સમાનતા માત્ર કાગળ ઉપર જ શક્ય બન્યા છે. રાજકીય અને કાનુની અધિકારોનો ઉપયોગ તો દુર રહ્યો, મોટા ભાગની સ્ત્રીઓને આ અંગેની જાણકારી પણ નથી. ભવિષ્યમાં પણ રાષ્ટ્રીય આયોજનો અને કાર્યક્રમોમાંસ્ત્રીને સાચા અર્થમાંસામેલ કરવામાંઆવશે ત્યારે જ સાચી લોકશાહી સ્થાપિત થઈ શકશે.

(૮) સ્ત્રીઓને મદદરૂપ થવાના પ્રયાસો:-

સ્ત્રીઓની સમસ્યાઓના નિવારણ માટે ભારત સરકારે ઈ.સ.૨૦૦૧થી સ્ત્રી સશક્તિકરણની નીતિ અપનાવી છે. રાષ્ટ્રના વિકાસના મુખ્ય પ્રવાહમાં સ્ત્રીઓ પણ જોડાઈને પોતાનુંયોગદાન આપી શકે તે હેતુથી, વિશાળ પાયા પર જાગૃતિનુંસર્જન કરવા માટે ઈ.સ. ૨૦૦૧નાંવર્ષને સ્ત્રી સશક્તિકરણ વર્ષ તરીકે ઘોષિત કરવામાંઅને ઉજવવામાં આવ્યું. વર્ષ દરમ્યાન સ્ત્રીઓનાં સશક્તિકરણ માટેની રાષ્ટ્રીય નીતિનુંઘડતર કરીને તે અપનાવવામાંઆવી.

• સ્ત્રી સશક્તિકરણની રાષ્ટ્રીય નીતિ:-

ધ્યેયો:-

- (૧) સ્ત્રીઓ સામેના બધા જ પ્રકારના ભેદભાવોની નાબૂદી કરવી.
- (૨) સ્ત્રીઓનો વિકાસ અને સશક્તિકરણ કરવું.
- (૩) સમાજજીવનનાંબધાંજ ક્ષેત્રો અને પ્રવૃત્તિઓમાંસ્ત્રીઓની સક્રિય ભાગીદારીને સુરક્ષિત કરવી.

• સ્ત્રી સશક્તિકરણ અને પંચવર્ષીય યોજનાઓ:-

ઈ.સ. ૧૯૫૧ થી ઈ.સ.૨૦૧૨ સુધીની કુલ ૧૧ પંચવર્ષીય યોજનાઓમાંસ્ત્રીઓને શિક્ષિત અને સ્વાવલંબી બનાવવા માટે, ઉદ્યોગસાહસિક બનાવવા માટે, રાજકીય ક્ષેત્રે સક્રિય ભાગીદારી નોંધાવી શકે તે માટે અને સમાજજીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રે પુરૂષોની સમકક્ષ ભાગીદારી નોંધાવી શકે તે માટે અનેક યોજનાઓ બનાવીને અમલમાંમુકવામાંઆવી.

• National Commission for Women:-

ઈ.સ.૧૯૯૨માંઆ સ્ત્રીઓ માટેનાંરાષ્ટ્રીય પંચ ની રચના કરવામાંઆવી. આ પંચ સ્ત્રીઓને અપાયેલી બંધારણીય અને કાનુની સુરક્ષાઓનો અમલ બરાબર થાય છે કે કેમ? તે બાબત તપાસીને સરકારને અહેવાલ રજૂ કરે છે તથા સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સુધારવા માટેના પગલાંઓ સૂચવવાનું કાર્ય પણ કરે છે.

• કાનુની પગલાં:-

- (૧) બ્રિટીશ અમલ દરમ્યાન સ્થપાયેલો બાળલગ્ન પ્રતિબંધક કાનૂન - જે ઈ.સ. ૨૦૦૬માં સુધારવામાં આવ્યો.
- (૨) હિંદુ વારસા ધારો - ૧૯૫૬ - જેમાંસ્ત્રીઓના મિલકત અધિકારો સ્પષ્ટ થયા.
- (૩) અનૈતિક વ્યાપાર અટકાયત કાનૂન - ૧૯૫૬ - જે ઈ.સ. ૧૯૮૬માંસુધારવામાંઆવ્યો.
- (૪) દહેજ પ્રતિબંધક કાનૂન - ૧૯૬૧ - જે પાછળથી ઈ.સ. ૧૯૮૪ માંસુધારવામાંઆવ્યો.
- (૫) સતીપ્રથા પ્રતિબંધક કાનૂન - જે ઈ.સ. ૧૯૮૭માંસુધારવામાંઆવ્યો.

- (૬) ઘરેલુ હિંસા સામે રક્ષણ આપતો કાયદો - ઈ.સ. ૨૦૦૫માં ઘડાઈને ઈ.સ. ૨૦૦૬ થી અમલમાં મૂકાયો.
- (૭) સમાન કામ બદલ સમાન વેતનધારો - ઈ.સ. ૧૯૭૬ - સમાન વેતનની જોગવાઈ કરી આપે છે.

ઉપરાંત, દરેક રાજ્યમાં કુટુંબ સલાહ કેન્દ્રો, કાનુની શિક્ષણ કાર્યક્રમ અને કુટુંબ અદાલતની સ્થાપના કરવામાં આવી.

● સ્ત્રી શિક્ષણ વિકાસના કાર્યક્રમો:-

સ્ત્રી શિક્ષણના વિકાસ માટે સર્વશિક્ષા અભિયાન, કસ્તુરબા ગાંધી બાલિકા વિદ્યાલય યોજના, મધ્યાહન ભોજન યોજના શરૂ કરવામાં આવી, મફત કન્યા કેળવણીની તથા શિષ્યવૃત્તિની યોજનાઓ બનાવાઈ. દરેક રાજ્યમાં પ્રૌઢ શિક્ષણ માટેના વર્ગો શરૂ કરાયા અને ગર્લ્સ હોસ્ટેલની સુવિધા ઉભી કરાઈ છે. ઈ.સ. ૧૯૮૮ થી મહિલા સામખ્ય યોજના શરૂ કરાઈ છે. જે સ્ત્રીઓને શિક્ષિત અને જાગૃત બનાવવામાં અનેક રીતે ઉપયોગી બની રહી છે તથા ઈ.સ. ૨૦૦૧ થી કિશોરી શિક્ષિત યોજના અમલમાં મૂકાઈ છે. જે ૧૧ થી ૧૮ વર્ષ વચ્ચેની કિશોરી અને યુવતીઓના સર્વાંગી વિકાસને આવરી લેતી યોજના છે.

● આર્થિક વિકાસના કાર્યક્રમો:-

સ્ત્રીઓને આર્થિક રીતે સ્વાવલંબી બનાવવા માટે સ્વયંસિદ્ધા યોજના ઈ.સ. ૨૦૦૧ થી અમલમાં મૂકાઈ છે. જે આજે ભારતનાં ૧૦ રાજ્યોના, પર જિલ્લાઓમાં ૧,૦૦૦ ગામડાંઓની સ્ત્રીઓને ઉપયોગી બની રહી છે. સ્વાધાર યોજના મુશ્કેલીમાં મુકાયેલી સ્ત્રીઓને ટેકો આપવા માટેની યોજના છે. જેમાં સ્ત્રીઓને ખોરાક, પોશાક, આશ્રય, માર્ગદર્શન કાનુની સહાય તથા પુનર્વસન પૂરું પાડવામાં આવે છે. ઉપરાંત, working women Hostel ની યોજના પણ અમલમાં છે. જે એકલી રહેતી સ્ત્રીઓ અને યુવતીઓને રહેવા - જમવાની સુવિધા પુરી પાડે છે.

● આરોગ્ય વિકાસના કાર્યક્રમો:-

સ્ત્રીઓનાં આરોગ્યની જાળવણી માટે ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રો, પૂરક આહાર યોજના, કુટુંબ કલ્યાણ કાર્યક્રમ, પલ્સ પોલીયો કાર્યક્રમ, જનની સુરક્ષા યોજના, કુટુંબ કલ્યાણ, આરોગ્ય વિમા યોજના - વિગેરે અમલમાં મુકવામાં આવી છે.

ઉપરાંત તબીબી ગર્ભપાત કાનુન - ૧૯૭૧ અમલમાં છે. જે અનેક સ્ત્રીઓને ઉપયોગી બને છે સાથે જ ગર્ભ જાતિ પરિક્ષણ અને સ્ત્રીભૂણહત્યા પર નિયંત્રણ મૂકવા માટેનો કાયદો તથા બેટી બચાવો તથા હવે તો બેટી વધાવો કાર્યક્રમ પણ અમલમાં છે.

(૯) તારણો :-

૧. સ્ત્રીઓએ સમાજજીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં એટલે કે, શિક્ષણ, આરોગ્ય, વ્યાપાર-વાણિજ્ય, વાહન- સંદેશા વ્યવહાર, જાહેર જીવન, રાજકારણ,

સંશોધન વિગેરે દરેક ક્ષેત્રે પોતાનું પ્રતિનિધિત્વ નોંધાવ્યું છે. ટૂંકના ટાયર બનાવતા ઔદ્યોગિક એકમમાં તથા બોમ્બેની લોકલ ટ્રેનમાં ડ્રાઈવર તરીકેની તથા ડ્રાઈવરોને ટ્રેનિંગ આપવાની ભૂમિકા ભજવતી સ્ત્રીઓનાં ઉદાહરણો ઉપલબ્ધ છે.

૨. ભારતનો મોટા ભાગનો સ્ત્રી સમુદાય ખરેખર શિક્ષિત અને જાગૃત બન્યો હોવાનું પ્રથમ દષ્ટિએ જણાય છે. પરંતુ શાળામાંનામ નોંધાવ્યા પછી મોટા ભાગની બાળકીઓ ભણવા જઈ શકતી નથી તેથી વાસ્તવમાં અક્ષરજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હોય કે બૌદ્ધિકતા પ્રાપ્ત થઈ હોય તેવું મોટા ભાગના કિસ્સાઓમાં બનતુ નથી. જાગૃતિની બાબતમાં પણ મોટા ભાગની સ્ત્રીઓ અસહાય અથવા તો નસીબવાદી વલણ ધરાવતી હોય તેવું જોવા મળે છે.
૩. આજે ભારતીય સ્ત્રીઓની યુવાપેઢી વિકાસ સાધવા કટિબદ્ધ બની છે. તે પોતે કંઈક કરવા તત્પર છે.
૪. કોઈ પણ સમસ્યાનો ભોગ બનેલી સ્ત્રીઓ પોતાની સ્થિતિને અનિચ્છનીય પરિસ્થિતિ માને છે. તે દૂર થવી જોઈએ તેવું પણ માને છે. પરંતુ મોટા ભાગની સ્ત્રીઓ કોર્ટ કચેરીથી દૂર રહેવા માર્ગ છે. આ બાબતને કુટુંબની પ્રતિષ્ઠા સાથે જોડે છે. અને સામાજિક સમાધાન ઈચ્છે છે.
૫. સ્ત્રી ભૂણહત્યા, દહેજપ્રથા, જાતિય સતામણી, ઘરેલુ હિંસા વિગેરે સમસ્યાનો ભોગ ખરેખર કેટલી સ્ત્રીઓ બને છે? તેના સાચા આંકડાઓ ક્યારેય મળી શકતા નથી.
૬. દરેક કિસ્સાની ફરિયાદ નોંધાતી નથી અને ફરિયાદ નોંધાયાના દરેક કિસ્સામાં ખરેખર ન્યાય મળ્યો છે કે નહિ? તે જાણી શકાતું નથી.
૭. છેલ્લા એકાદ દાયકા દરમ્યાન સ્ત્રીઓને મદદરૂપ થવા માટેની અનેક યોજનાઓ અમલમાં આવી છે. અને તેનો લાભ મેળવનારી સ્ત્રીઓની સંખ્યા ઉતરોતર વધતી જાય છે. તે પણ હકીકત છે.

(૧૦) સમાપન:-

આમ, ભારતીય સમાજમાં વર્તમાન સમયમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ કયાંક વિકસિત તો કયાંક પરાધીન દષ્ટિમાન થઈ રહી છે. તેની પ્રગતિના અહેવાલો આનંદિત કરી મૂકે છે તો સાથે જ, એકવીસમી સદીના બીજા દાયકામાં પણ દબાયેલી - કચડાયેલી અને અત્યાચારનો ભોગ બનતી નારીની દશા નિરાશ કરી જાય છે, ક્યારેક ડર પણ લાગે છે કે, - પોતાની સલામતી ઈચ્છતી નારી (જો કે, આજે તો તે પોતાનાં ઘરમાં પણ સુરક્ષિત નથી અને માતાના ગર્ભમાં પણ નહિ) અસલામતી અને અત્યાચારના ભયથી કયાંક ફરીથી પોતાની જાતને ઘરની ચાર દિવાલોમાં કેદ તો નહિં કરી લે ને?

પરંતુ, સાથે જ આશાનું કિરણ પણ છે કે, - કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકાર સ્ત્રીઓને શિક્ષિત, જાગૃત અને સ્વાવલંબી બનાવવા કટિબદ્ધ છે. આના માટે તે વિવિધ યોજનાઓ પણ અમલમાં મૂકી રહી છે અને કાયદાઓ પણ ઘડી રહી છે. -

હવે જરૂર છે માત્ર સરકાર દ્વારા કાયદાના કડક અમલની અને સમાજ દ્વારા સ્ત્રીઓને સમાનતાનો અધિકાર વાસ્તવમાં પ્રાપ્ત થાય તે માટે કટિબદ્ધ થવાની - જો આ બાબત શક્ય બનશે તો સાચા અર્થમાં સ્ત્રી સશક્તિકરણ થયું કહેવાશે અને તો સ્વસ્થ, શિક્ષિત, જાગૃત અને સશક્ત સ્ત્રીઓનું ભવિષ્ય પણ ઉજ્જવલ છે અને તેની સાથે જ ભારતનું ભવિષ્ય પણ ઉજ્જવળ છે જ - તે બાબતનો ઈન્કાર કરી શકાય તેમ નથી.

સંદર્ભસૂચિ :-

૧. મહિલા વિકાસ કાર્યક્રમ - લેખિકા રિયા ભુનેશ્વરી - રીતુ પબ્લિકેશન્સ - જયપુર - પ્રકરણ-૧ - પાના નં. ૧, પાના નં. ૩
૨. લૈંગિક હિંસા એવં મહિલા સશક્તિકરણ - લેખકો :- રવિપ્રકાશ યાદવ, રાગિનીદીપ, પુજારાય. - અધિકાર પબ્લિકેશન્સ - જયપુર પશ્ચાદભૂમિકા- પાના નં. ૧૫ - પ્રકરણ નં. ૨- પાના નં. ૧૫૦-૧૫૨, પ્રકરણ નં. ૩- પાના નં. ૧૫૬-૧૫૭,
૩. મહિલા વિકાસ - લેખકો - રમા શર્મા -એમ.કે. મિશ્રા - અર્જુન પબ્લિશિંગ હાઉસ- નવી દિલ્હી-પ્રકરણ-૮-પાના નં.-૨૨૬
૪. ભારતીય રાજનીતિ મેં મહિલાઓ કા યોગદાન - લેખિકા-શ્રીમતિ મંજુ શર્મા- રાજ પબ્લિશિંગ હાઉસ-જયપુર-પ્રકરણ-૧,-પાના નં.-૧.
૫. ગુજરાત અંક-૬- તા.૧૬ ૩ ૨૦૧૨.
૬. સ્ત્રીઓની સમસ્યાઓ -જે.કે.દવે.-અનડા પ્રકાશન -પ્રકરણ -નં.૩, પાના નં.-૫૨-૫૩, પ્રકરણ-૪-પાના નં-૬૬, પ્રકરણ-૬- પાના નં-૧૦૮ થી ૧૨૮.
૭. ભારતની સામાજિક સમસ્યાઓ ભાગ-૨ જે.કે. દવે-અનડા પ્રકાશન-પ્રકરણ-૩-પાના નં-૫૦,૫૬,૫૭,૬૦.
૮. www.census.2011.co.in
૯. www.updateox.com/india/state-wise/population

ગુજરાતમાં સ્ત્રી સશક્તિકરણ વર્તમાન અને ભવિષ્ય

ડો. ગીતા એ. ઉનડકટ

યુગ યુગથી હુંટાય તો પણ શણગારવતી
સૈકે સૈકે ઘવાય તો પણ સંજીવની

ભારતીય સંસ્કૃતિનું ઉડાણ અને પુણ્યબળનો મહિમા નારી છે. વિશ્વમાં નારીનું સર્જન મહાન છે આ ભાવનાથી મહિલાઓનું સન્માન, આદર કરવા એ ભારતીય સંસ્કૃતિ માટે નવી વાત નથી. જ્યાં સ્ત્રીનું કન્યા, ગૃહિણી, માતા બધા જ સ્વરૂપો સન્માનને પાત્ર ગણાય છે નારીની ચેતનાને અનુભવવવી હોય તો નારીની ભૂમિકાએ ઉભા રહીને જ તેને પામી શકાય. નારીની શક્તિ જેટલી દૃશ્ય સ્વરૂપે નથી તેટલી સુક્ષ્મ સ્વરૂપે છે. કહેવાય છે કે કોઈ પણ પુરૂષની સફળતામાં નારીનો હાથ હોય છે. તે હાથ કેટલી સ્ટ છે. ઉદીપક છે - પ્રેરક છે. આ કેટલી સ્ટ-પ્રેરક-ઉદીપક શું છે? વિજ્ઞાન જેને Energy (એનર્જી) કહે છે. દેવી ભાગવત જેને શક્તિ કહે છે. એ શક્તિનું સ્થૂલરૂપ છે નારી. નારીમાં સતત ચેતનાનો એક અદૃશ્ય પ્રવાહ વહેતો હોય છે. પંડિત જવાહરલાલ નહેરૂના શબ્દોમાં કહીએ તો કોઈ પણ સમાજની પ્રગતિની પારાશીશી એ સમાજમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન કેવું છે તેના પરથી માપી શકાય .

આપણો ઈતિહાસ દર્શાવે છે કે સમાજ અને રાષ્ટ્રના ઉત્થાનમાં અનેક નારીઓએ યોગદાન આપેલ છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં નારી દેવીના રૂપમાં પૂજનીય છે. વંદનીય છે. મનુસ્મૃતિ અધ્યાય-૩ માં કહ્યું છે કે,

યત્ર નાર્યસ્તૂ પૂજયન્તે રમન્તે તત્ર દેવતાઃ ।

યત્રૈતાસ્તુ ન પૂજયન્તે સર્વાસ્તત્રાફલાઃ ક્રિયાઃ ॥

પ્રેમ, કરુણા, ધર્મનીષ્ઠા, સહનશીલતા, ત્યાગ, ધીરજ જેવા અનેક ગુણો નારીમાં હોવાથી સમાજ અને કુટુંબમાં તે મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે.

વૈદિક કાળમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સંતોષકારક હતી. તે સમયમાં કોઈ પણ પ્રકારના લિંગભેદ વગર ભારતમાં સ્ત્રી-પુરૂષો સમાન ભાવે વૈદિક શિક્ષણ મેળવી શકતા. ગવેદના કેટલાક સૂકતો સ્ત્રીઓએ રચ્યા હોવાના પ્રમાણ મળી આવે છે.

વિશ્વવારા, સિકતા, નીવાવરી ઘોષા, અપાલા, લોપામુદ્રા, મૈત્રેયી, ગાર્ગી જેવી સ્ત્રીઓએ સૂક્તો રચવામાં પોતાનો અમૂલ્ય ફાળો આપ્યો હતો.

ઉપનિષદકાળમાંવેદ વિજ્ઞાનના શિક્ષણને પરિણામે દર્શન, તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ શિક્ષણમાં લોક પ્રિય બન્યો હતો. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં ષિ યાજ્ઞવલ્ક્યની પત્ની મૈત્રેયીએ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉડો અભ્યાસ કરીને યાજ્ઞવલ્ક્યને પ્રશ્ન પૂછ્યો -

येनाहंनामृतास्या कितेनाहंकूर्वामिति ?

એજ ષિના બીજા પત્ની ગાર્ગીએ પણ તત્ત્વજ્ઞાન સુક્ષ્મ પ્રશ્નોની છણાવટ જનકરાજાના યજ્ઞસત્રમાંકરી હતી. સંસ્કૃત કવિ ભવભૂતિના ઉત્તરરામચરિતની આત્રેયી પણ વાલ્મિકી અને અગત્ય ષિની નિશ્રામાંવેદાંતનો અભ્યાસ કરતી હતી. આમ એ સમયમાંનારીની સ્થિતિ મહત્વની હતી.

૨૦૦૧ના વર્ષને મહિલા સશક્તિકરણ (Women Empowerment) વર્ષ તરીકે ઉજવવામાં આવ્યું હતું. તેમજ પ્રતિ વર્ષ ૮ માર્ચને દુનિયાભરના દેશોમાં આંતરરાષ્ટ્રીય મહિલા દિન તરીકે ઉજવવામાં આવે છે. ત્યારે પ્રશ્ન થાય કે આજે જ્યારે સમગ્ર વિશ્વ એકવીસમી સદીના પ્રથમ પગથિયા પર ઉભું છે. તથા જીવવના દરેક ક્ષેત્રે વિશ્વ પ્રગતિ કરી રહ્યું છે ત્યારે નારીનુંસ્થાન સમાજમાં શું? ક્યાં? અને કેવું છે? એના અધિકારો પરત્વે વિશ્વ, સમાજ સભાન અને સજાગ છે ખરો? વર્તમાન સમયની વિષમ પરિસ્થિતિમાંનારી પોતાના ગૌરવવંતા સ્થાનથી પતનના માર્ગે પહોંચી ગયેલ છે. શોષણ, અપમાન, અત્યાચાર, કામવાસનાની તે શિકાર બની ગયેલ છે. પરંપરાગત મૂલ્યો, માન્યતાઓ, રીત-રીવાજો રૂઢિઓ હજુ પણ નાબુદ થયા નથી અને આ બધીજ બાબતો સ્ત્રીને તેના સર્વાંગી વિકાસથી વંચિત રાખે છે.

સ્ત્રીસશક્તિકરણમાંચાર બાબતો ખૂબજ મહત્વની છે. સામાજિક ક્ષેત્ર, આર્થિક ક્ષેત્ર, રાજકીય ક્ષેત્ર, શૈક્ષણિક ક્ષેત્ર.

સામાજિક ક્ષેત્રે સશક્તિકરણ :

દરેક સ્ત્રીનુંસમાજકરણ એક વ્યક્તિ તરીકે સક્ષમ બને આરોગ્ય, પોષણ યુક્ત ખોરાક પ્રાપ્ત કરે તેમજ નીડર અને આત્મવિશ્વાસથી સમર્થ બને.

આર્થિક ક્ષેત્રે સશક્તિકરણ :

કુટુંબની માલ-મિલકતમાંતેનો સમાન હિસ્સો હોય, આર્થિક ઉપાર્જન કરતી થાય ત્યારે સ્ત્રી આર્થિક રીતે સ્વાવલંબી બને આથી તેને યોગ્ય સતા, પદ મળતા તે સામર્થ્યવાન બને.

રાજકીય ક્ષેત્રે સશક્તિકરણ :

લોકશાહીમાંસમાન મતાધિકાર મળ્યો છે. સ્ત્રીઓ રાજકારણમાંનીતિ ઘડતર કરતી કમિટીઓ કે સમિતિઓમાંપ્રવેશે ત્યારે જ તેઓની સમસ્યાઓને અગ્રિમતા મળે.

શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે સશક્તિકરણ :

શિક્ષણ દ્વારા જ્યારે કુશળતા પ્રાપ્ત કરે ત્યારે તેનામાંઆત્મવિશ્વાસ આવે અને કુટુંબ તેમજ કુટુંબ બહારના ક્ષેત્રોમાંતે અર્થપૂર્ણ પ્રદાન આપી શકે.

નારી સશક્તિકરણ એ સમાજના સર્વાંગી વિકાસ માટે અતિઆવશ્યક પ્રક્રિયા છે. સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેનો સમાન અને સર્વાંગી વિકાસ દેશ અને રાજ્યના માનવ વિકાસમાંઘણો અગત્યનો ફાળો આપે છે. છેલ્લા એક દશકામાંગુજરાતમાં નારી શક્તિનો મહિમા પ્રસ્થાપિત થયો છે. સ્ત્રીસશક્તિકરણની આગવી મીશાલ વર્તમાન રાજ્ય સરકારે પ્રગટાવી છે. સ્વામી વિવેકાનંદ કહે છે કે, કોઈપણ રાષ્ટ્રની પ્રગતિની સારામાંસારી પારાશીશી તે રાજ્ય કે દેશની સ્ત્રીઓ પ્રત્યેની તેની વર્તણૂકમાંરહેલી છે. આ વાક્યમાં સ્વામીજીએ ખૂબ મોટી ફીલોસોફી અને સરચાર્દને દુનિયા સમક્ષ મુકી દીધી છે. કોઈપણ રાજ્ય કે રાષ્ટ્રની નારી શક્તિની અવગણના કરીને ક્યારેય પણ નકકર વિકાસ સાધી શકે જ નહિં. કોઈપણ રાષ્ટ્રમાંસ્ત્રીઓ સાથે કેવો વર્તાવ, વ્યવહાર કરવામાં આવે છે. તેના આધાર પણ જે તે દેશનો વિકાસ પ્રગતિ અને ભાવ નિર્ભર હોય છે.

છેલ્લા એક દશકામાંગુજરાતમાંનારી શક્તિનો મહિમા પ્રસ્થાપિત થયો છે. અને મહિલા સશક્તિકરણની આગવી મીશાલ વર્તમાન રાજ્ય સરકારે પ્રગટાવી છે. ગુજરાત સરકારે રાજ્યમાંતમામ ગ્રામ્ય તેમજ શહેરી સ્ત્રીઓના ગૌરવ માટે તેમના સમગ્રત્યા વિકાસ અને આર્થિક સ્વાવલંબન માટે આર્થિક પ્રયત્નો કર્યા છે. જેના પરિણામ રૂપે મહિલાઓના હિતોની રક્ષા માટે ૨૦૦૧ માંઅલાયદા એવા મહિલા બાળ વિકાસ વિભાગની રચના ગુજરાતમાંકરવામાંઆવી. જે મહિલા સશક્તિકરણની દિશામાંએક નવતર કદમ ગુજરાત સરકારે ઉઠાવ્યું.

માનવ વિકાસના લક્ષ્યો મહિલાઓના વિકાસ અને સશક્તિકરણ સાથે ઘનિષ્ઠ રીતે જોડાયેલ છે. આ લક્ષ્યની પૂર્તિ માટે મહિલાઓના સામાજિક, માનવીય તેમજ સર્વાંગી વિકાસ માટે સરકાર વિવિધ પગલાઓ લઈ રહી છે. ગુજરાતમાંમહિલાઓનો સાક્ષરતા દર વર્ષ : ૨૦૦૧ માં૫૭.૮૮ હતો જે વધીને વર્ષ : ૨૦૧૧-૧૨ માં૭૦.૭૩ થયો. વર્ષ : ૨૦૦૩ પહેલા રાજ્ય સરકાર દ્વારા વિધવા ત્યકતા અને છુટાછેડા લીધેલ મહિલાઓને આર્થિક (પેન્શન) સહાય આપવામાંઆવતી હતી. આ સહાય મનીઓર્ડર દ્વારા અપાતી જેના કારણે મહિલાઓ જ્યારે જરૂર હોય ત્યારે નાણાનો ઉપયોગ કરી શકતી ન હતી. ગુજરાત સરકારશ્રીની દીર્ઘ દ્રષ્ટિપૂર્ણ વિચારધારા ના પરિણામે માનવીય સંવેદના સભર નીર્ણય લઈને વર્ષ ૨૦૦૩ બાદ સહાય લાભાર્થીના પોસ્ટ ખાતામાંરૂપિયા સીધા જમા કરવાનો મહત્વનો નિર્ણય લેવામાં આવ્યો તેમજ ૧૮ થી ૪૦ વર્ષની વિધવા મહિલાઓને આર્થિક રીતે સ્વાવલંબી બનાવવા રાજ્ય સરકાર દ્વારા તેઓને વ્યાવસાયિક વિકાસની તાલીમ આપવાની શરૂઆત કરવામાંઆવી તેમજ આર્થિક રીતે સ્વાવલંબી બનાવવા માટે રૂ. ૫,૦૦૦ - ની મર્યાદામાંસાધન સહાય આપવામાંઆવી. આ સહાય દ્વારા મહિલા શક્તિને આત્મનિર્ભરતાના માર્ગે વાળવામાંઆવી.

આ ઉપરાંત વર્ષ : ૨૦૦૫ માંમહિલાઓના બંધારણીય અને કાનુની હક્કોના રક્ષણના ઉદ્દેશથી ગુજરાત રાજ્ય મહિલા આયોગ ની રચના કરવામાંઆવી.

આ આયોગ દ્વારા વિવિધ વર્ગની મહિલાઓને અધિકારોથી વંચિત રાખવા સંબંધે કે મહિલાઓને રક્ષણ પુરૂ પાડતા કાયદાઓના અમલીકરણને લગતી ફરિયાદોની તપાસ કરી ન્યાય આપવાની કામગીરી કરવામાંઆવી. રાજ્યના છેલ્લા વિસ્તારમાંવસતી મહિલાઓ પણ પોતાના સંવેદનિક અધિકારથી જાણકાર થાય તેમજ તેમને જરૂરી માર્ગદર્શન મળી રહે તે માટે આયોગ દ્વારા હેલ્પ લાઈન શરૂ કરવામાંઆવી.

વર્ષ : ૨૦૦૬માંગુજરાત સરકારે નારી ગૌરવ નીતિ નુંઘડતર અને અમલીકરણ શરૂ કર્યું. સામાજિક કૌટુંબિક કે હિંસાના પ્રશ્નોથી અસરગ્રસ્ત મહિલાઓને ઓછા ખર્ચે ઓછા સમયમાંસ્થાનિક સ્તરે તેમની લાગણીને સમજી ન્યાય મળે તેવા હેતુથી રાજ્યમાંસ્વૈચ્છીક ધોરણે નારી અદાલતોનીસ્થાપના કરવામાંઆવી. નારીઓને સ્વરોજગાર દ્વારા આર્થિક રીતે પગભર બનાવવા માટે રાજ્ય સરકારે મીશન મંગલમ નામનુંઅભિયાન હાથ ધર્યું. વર્તમાન સરકારે નારીશક્તિને આર્થિક વિકાસમાંજોડાવા દરેક ગામમાંસખી મંડળો શરૂ કર્યાં. જેનાથી ગ્રામ અર્થતંત્રમાંગરીબીની રેખા નીચે જીવતી બહેનો પોતાની શક્તિથી જ આર્થિક સ્વાવલંબનની નવી તાકાત ઉભી કરશે. મીશન મંગલમ ને કારણે વર્તમાન સમયમાં (બે) લાખ જેટલા સખી મંડળો કાર્યરત છે.

મહિલા સશક્તિકરણ એ સમાજના સર્વાંગી વિકાસ માટે અતિ આવશ્યક પ્રક્રિયા છે. સ્ત્રી અને પુરૂષ બંનેનો સમાન અને સર્વાંગી વિકાસ રાષ્ટ્રના માનવ વિકાસમાંઘણો મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. વર્તમાન સરકારે મહિલા સશક્તિકરણની જે નવી કેડી કંડારી છે રક્ષા શક્તિ ક્ષેત્રે પણ નારી ગૌરવનો પ્રશસ્ત માર્ગ જાળવ્યો છે. રાજ્યના પોલીસદળમાંપ્રથમવાર એસ. આર. પી. ની મહિલા બટાલિયન ગ્રૂપ રચવામાંઆવ્યું. એટલુંજ નહિતાજેતરમાંરાજ્યના પોલીસ દળમાંજોડાયેલા પી. એસ. આઈ. માં૩૦ થી વધુ મહિલાઓ છે. સ્વામી વિવેકાનંદે કહ્યુંછે કે, સ્ત્રીઓની સ્થિતિમાંમાથુંમારવાનો આપણો અધિકાર ફક્ત તેમને શિક્ષણ આપવા પુરતો જ છે. સ્ત્રીઓને એવી કક્ષાએ લાવી મુકવી જોઈએ કે તેઓ પોતાના પ્રશ્નો જાતે જ ઉકેલી શકે તેમના માટેનો આ ઉકેલ બીજા કોઈ લાવી શકે નહીંકે લાવવો જોઈએ નહિં આપણી ભારતીય સ્ત્રીઓ પણ એ કરવાની શક્તિ દુનિયાની અન્ય સ્ત્રીઓ જેટલી જ ધરાવે છે. નારી ગૌરવ નીતિનો અભિગમ એ છે કે રાજ્યના વિકાસના મુખ્ય પ્રવાહમાંનારી ગૌરવ અને સમાનતાને અગ્રિમતા મળે.

ગુજરાતમાંમહિલા સશક્તિકરણ માટે ૨૦૧૨-૧૩ના વાર્ષિક અંદાજપત્રમાંખાસ કરીને સેલ્ફ હેલ્પ ગ્રૂપ સખી મંડળો દ્વારા શ્રમજીવી મહિલાઓને આપવામાંઆવતી ધીરાણની રકમમાંરાહત આપવામાંઆવી છે. લોન ધીરણ અંગેના રૂા. ૧,૦૦,૦૦૦ - સુધીના દસ્તાવેજોમાંસ્ટેમ્પ ડ્યુટીમાંથી જે મુકિત આપવામાંઆવી હતી તે મુકિત વધારીને રૂા. ૨,૦૦,૦૦૦ - સુધીના દસ્તાવેજોમાંમુકિત આપવાનુંકકી કરાયુંછે. આ બાબતને મહિલા સશક્તિકરણની દિશામાંગુજરાતનુંકકર કદમ કહી શકાય તેમજ રાજકીય રીતે નારી સશક્તિકરણની વાત કરીએ તો આપણે ત્યાં લોકશાહી ગણતંત્રમાંમહિલાઓ માટે એક તૃતિયાંશ બેઠક અનામત રાખવાની જોગવાઈ પણ એ દિશામાંએક મહત્વનુંકદમ છે.

વર્તમાન રાજ્ય સરકારના હેયે રાજ્યની દરેક મહિલાઓનુંહિત વસેલું છે. મહિલાઓના સર્વાંગી વિકાસ અને ઉત્થાન માટે સરકાર સંકલ્પબદ્ધ અને કટિબદ્ધ છે. ગુજરાત સરકારે નારી સશક્તિકરણની પહેલને અભીવ્યક્ત કરતા જણાવ્યુંછે કે ગુજરાતે વિવિધ ક્ષેત્રોમાં જે વિકાસની યાત્રા શરૂ કરી છે તે વિકાસયાત્રા નારી શક્તિના બળ થકી જ ટકાઉ અને ચીરંજીવ બનશે. ગુજરાતની આ વિકાસયાત્રા મહિલા-માતૃશક્તિનો મહિમા મંડિત કરવા સાથે ગુજરાતને નારી સશક્તિકરણ ક્ષેત્રે ભારતનુંઅવ્વલ રાજ્ય બનાવશે. કારણ કે ગુજરાતની વર્તમાન શાસન વ્યવસ્થાએ નારી શક્તિનો મહિમા કરતો ધ્યેય મંત્ર રાખ્યો છે કે,

એક ડગલુંઆપીએ એને એ આભને આંબી બતાવશે

આમ, રાજ્યની મહિલાઓનુંસામાજિક, આર્થિક, આરોગ્ય લક્ષી, શૈક્ષણિક સશક્તિકરણ કરીને રાજ્યના સર્વાંગી વિકાસમાંમહિલા શક્તિને જોડવાનુંરાજ્ય સરકારનુંધ્યેય છે. છેલ્લા એક દાયકામાંરાજ્ય સરકારે અમલમાંમુકેલી અનેક યોજનાઓના સુદઢ અમલીકરણને કારણે આવનારા દિવસોમાં રાજ્યની મહિલાઓ શ્રેષ્ઠ પ્રદાન કરી શકશે. સાથો સાથ સૌથી મહત્વની બાબત એ છે કે સ્ત્રી પોતે પોતાની શક્તિથી સજાગ બને અન્યાય, અત્યાચારો સહન ન કરવાની દઢતા કેળવે તથા માનસિક તેમજ શારીરિક બળ કેળવે તેમજ સાક્ષર બને તો જ સ્ત્રી સામર્થ્યવાન બની શકે. અંતમાંકહીએ તો,

“હે નારી ઠઠાકર કાગજ કલમ બનો તુમ સાક્ષર
ફિર કરો અપને અધિકારો ઔર સમાનતા પર હસ્તાક્ષર ॥”

સંદર્ભ ગ્રન્થો :

૧. ભારતીય સમાજમાંસ્ત્રીઓનો દરજ્જો, ગુર્જર પ્રકાશન, અમદાવાદ.
૨. સ્ત્રી સંસ્કૃતિની આધાર શિલા, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ.
૩. મનુસ્મૃતિ, સરસ્વતી પ્રકાશન, અમદાવાદ.
૪. બૃહદાયણ્યક ઉપનિષદ, સરસ્વતી પ્રકાશન, અમદાવાદ.
૫. સ્ત્રી સશક્તિકરણ, ગુજરાત મેગેઝિન અંક, અમદાવાદ. અંક-૬, વર્ષ : ૨૦૧૩.

આધુનિક યુગમાંનારી - નારીસશક્તિકરણ

વર્ષ બી. જોષી

આધુનિક નારીના અંતરનો આ અવાજ છે. આજનો યુગ નવનિર્માણનો યુગ છે જે નારીનાંસહયોગ વિના શક્ય નથી. છીપના બંધનમાંથી મોતીનુંબહાર આવવુંતે કુદરતી છે તેવી જ રીતે સ્ત્રીઓમાં રહેલ અમાપ શક્તિને એ જાહેર જીવનમાંલાવે એ સહજ છે.

સ્ત્રી સશક્તિકરણ શબ્દ આજકાલ દરેક જગ્યાએ ચર્ચાતો હોઈ મહિલા કલ્યાણ કે મહિલા ઉત્કર્ષ જેવા શબ્દોને સ્થાને મહિલા સશક્તિકરણને મહત્વ મળતુંજાય છે. અહીંસવાલ એ છે કે સ્ત્રીઓનુંસશક્તિકરણ કરવા માટે વૈચારિક રીતે આપણી પાસે એવુંકયુંભાથુંછે, જે નવી પેઢીને આપી શકાય. આ વાત એટલા માટે કહેવી પડે છે કે સ્ત્રીને સશક્ત કરવાની જરૂર નથી એ સશક્ત જ છે પરંતુ, સમાજની માનસિકતા બદલવાની જરૂર છે.

ગાંધીજીના શબ્દોમાંઆપણી સ્ત્રીઓ કદી અબળા નહોતી અને નથી. સ્ત્રીને અબળા કહેવી એ એની બદનક્ષી છે. સ્વાતંત્ર્યની લડતમાંકેટલીય સ્ત્રીઓએ ભોગ આપ્યો, પરંતુ આઝાદીની લડતમાંશહિદી વહોવનાર કે કઠોર કારાવાસ ભોગવનારાઓમાંકયારેય આપણી ક્રાંતિકારી યુવતિઓને યાદ કરીએ છીએ ? ના, નથી જ કરતા પરંતુ આપણે માત્ર પુરૂષોની શહીદીને જ યાદ કરી સ્વાતંત્ર્યદિનની ઉજવણી કરીએ છીએ - સ્ત્રીઓને યાદ કરતા નથી એ કુરુણતા નથી ?

સ્ત્રીઓની ધાર્મિક, સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય સેવાથી તો ઇતિહાસ પણ ધબકે છે. નેતૃત્વ કરવા સમર્થ તે નારી નારીની વિશિષ્ટ શક્તિઓનો ખ્યાલ વૈદિકસમયથી આપણને સાંપડે છે. દરેક ક્ષેત્રે નારીનું વિશિષ્ટ પ્રદાન રહ્યુંછે, જેમકે વેદકાળમાંવિશ્વરા અને ઘોષા, ઉપનિષદમાંગાર્ગી અને મૈત્રેયી, રામાયણ-મહાભારતમાં સીતા અને દ્રૌપદી, મરાઠા શાસનમાં જીજામાતા અને ઝાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈ, બ્રિટીશ શાસનમાંકસ્તૂરબા અને સરોજિની નાયડુ..... આમ, પ્રાચીન અર્વાચીન કાળ સુધીમાંભારતને કેટકેટલા નારી રત્નો પ્રાપ્ત થયા છે.

આધુનિક સમયમાંપણ નારીએ પોતાનો આ દરજ્જો કાયમ રાખ્યો છે.

આજે વિવિધ ક્ષેત્રોમાંનારી પોતાના આત્મબળ અને જ્ઞાનબળથી પહોંચી ગઈ છે. પછી તે સાહિત્ય ક્ષેત્ર હોય, સામાજિક ક્ષેત્ર હોય, રાજકીય ક્ષેત્ર હોય, આર્થિક ક્ષેત્ર હોય કે પછી અંતરિક્ષણ ક્ષેત્ર હોય દરેક-દરેક ક્ષેત્રમાંનારીશક્તિનું પ્રદાન બહુમૂલ્ય રહ્યું છે. આજે નારીનું ક્ષેત્ર ગૃહસ્વામિની પુરુષ સીમિત રહ્યું નથી. પુરુષના ખભે-ખભા મિલાવતી નારી આકાશની ઉચાઈને આંબી ગઈ છે અને સ્પેશલોક જેવા સિદ્ધિના શિખરો સુધી પહોંચી ગઈ છે.

ગુજરાતીમાં એક કહેવત છે કે બહુરત્ન વસુંધરા ભારત દેશની પુણ્યસીલા ભૂમિમાં ઘણા સ્ત્રી રત્નો પાક્યા છે. અનેક ક્ષેત્રોમાં ભારતની સન્નારીઓએ પોતાનું હીર પ્રગટાવ્યું છે. આધુનિક ભારતમાં અનેક સ્ત્રીઓએ પોતાના ક્ષેત્રમાંના મના મેળવી છે. પુરુષ પ્રધાન સમાજમાં તેમનું કાર્ય અને જીવન ઊંડીને આંખે વળગે તેવું છે. પછી તે રાજકારણમાં ઈન્દિરા ગાંધી હોય, વિજ્ઞાનમાં કલ્પના ચાવલા હોય કે ઉદ્યોગક્ષેત્રે સુમતિ મોરારજી દેસાઈ હોય કે પછી દેશના પ્રથમ મહિલા આઈ. પી. એસ. અધિકારી કિરણ બેદી હોય. પુરુષો માટે જ અનામત મનાતા રહેતા કાર્યક્ષેત્રમાં સવાયુ કૌવત દાખવીને આ મહિલાઓએ આગવો ઈતિહાસ સર્જ્યો છે. આમ, સ્ત્રીમાં અમાપ શકિત છે. દરેક ક્ષેત્રમાં સ્ત્રીઓ વિકાસપંથે આગેકૂચ કરી રહી છે અને સિતારા સમાન ચમકી રહી છે. ફક્ત ભારતમાં જ એટલા નારી રત્નો છે કે જેના ફક્ત નામ જ લખીએ તો એક લેખ બની જાય. આજની નારીએ અન્યાય, અત્યાચાર, અજ્ઞાન, અસમાનતા, અપમાન અને અનીતિની સઘળી જંજીરો તોડી નાખી છે.

સ્ત્રીશક્તિ વિજયતે, એક તરફ મહિલાઓની બોલબાલા છે તો બીજી બાજુ સ્ત્રી ભૂણ હત્યાનો ધંધો પૂરબહારમાં ચાલી રહ્યો છે. ભારતીય સમાજની એ કમનસીબી છે કે બાળકોને જન્મતા પહેલા જ તેને મારી નાખવાની પ્રથા ચાલે છે અને જો કોઈ સ્ત્રી બાળકોને જન્મ આપે તો તેની અવગણના થાય, તેના પર અત્યાચાર થાય. ભારતમાં મૃત્યુદર પ્રસૂતિકાળ દરમ્યાન વિશેષ જોવા મળે છે. મહિલાઓ પ્રત્યે થતા અપરાધમાં સૌથી દુઃખદ ઘરેલુ હિંસા છે. સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘના અહેવાલ મુજબ ૪૦ થી ૬૦ ર સ્ત્રીઓ પોતાના જ કુટુંબની હિંસાનો ભોગ બને છે. કુટુંબમાંથી હિંસાના બનાવો જેટલા બને છે તેના દસમાં ભાગના પણ બહાર આવતા નથી. ભલે ભારતની પાંચ મહિલાઓનો વિશ્વની સૌથી શક્તિશાળી ૧૦૦ મહિલાઓમાં સમાવેશ થતો હોય, વાસ્તવિકતા એ પણ છે કે ભારતમાં દર વર્ષે પાંચ લાખ જેટલી બાળકીઓને ગર્ભમાં જ મારી નાખવામાં આવે છે અને પુત્રીઓને પુત્ર કરતા ઉતરતી ગણવામાં આવે છે. દર ત્રણ મિનીટે એક સ્ત્રી પર બળાત્કાર થાય છે. દહેજના દૂષણમાં રોજની સંખ્યાબંધ સ્ત્રીઓ હોમાતી રહે છે. આવી વિષમતાઓની વચ્ચે પણ મહિલાઓ સફળતાનાં શિખરો સર કરી રહી છે ત્યારે પુરુષ પ્રધાન સમાજે માનસિકતા બદલીને સ્ત્રીઓને સમાન ગણવી જોઈએ. વિશ્વમાં મહિલાઓનું મહત્વ વધી રહ્યું છે અને મહિલાઓ ટોચ પર પહોંચી છે ત્યારે સ્ત્રીઓનો આદર થાય અને સ્ત્રીઓ સામેના ગુના ઘટે એવી સમાજ રચના જરૂરી બની જાય છે.

સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સુધારવા આત્મવિશ્વાસ જગાવવા, આત્મસન્માનની ભાવના જગાવવા યોગ્ય રીતે વિચારવાની ક્ષમતા વધારવા, સમાજમાં પરિવર્તન લાવવા, ભારતીય બંધારણમાં પુરુષો અને મહિલાઓને સમાન દરજ્જો અને અધિકાર

આપવામાં આવ્યો છે. છતાં વિકાસ અને સામાજિક સ્તરની દૃષ્ટિથી મહિલાઓમાં હજુ પણ પુરુષો કરતા બહુ પાછળ છે, આનો અર્થ એ નથી કે આપણે આ દિશામાં આગળ નથી વધ્યા. સ્ત્રીને સમાજમાં સન્માનપૂર્વક સ્થાન આપવાના પ્રયત્નો આમ તો આઝાદી પહેલાથી શરૂ થઈ ગયા હતા. પરંતુ સ્વતંત્રતા પછીના પ્રયત્નોમાં સફળ થયા અને આપણે એ ચોકકસ કહી શકીએ છીએ કે વિવિધ ક્ષેત્રોમાં આવેલ પરિવર્તનના કારણે ૫૦ વર્ષ પહેલાની સરખામણીમાં આજે પરિસ્થિતિ ઘણી સારી છે. છતાં પણ સ્ત્રી વિકાસની મંઝિલ હજી દૂર છે.

ભારતીય સમાજમાં મહિલા આજે પણ કમજોર વર્ગોમાં જોવા મળે છે. વિકાસના મોટા ભાગના ક્ષેત્રોમાં પુરુષો અને મહિલાઓની પરિસ્થિતિમાં ઘણું અંતર છે. આ અંતરને ઓછું કરવા માટે દર વર્ષે ૮ મી માર્ચના રોજ આંતરરાષ્ટ્રીય મહિલા દિવસની ઉજવણી કરવામાં આવે છે. આ પરંપરાને વ્યાપક રૂપ આપવા માટે સંયુક્ત રાષ્ટ્રે વર્ષ ૨૦૦૦ને વિશ્વ મહિલા વર્ષ તરીકે જાહેર કર્યું હતું. પરંતુ ભારતે આ વિષયને વધુ મહત્વ આપવા વર્ષ ૨૦૦૧ને રાષ્ટ્રીય મહિલા સશક્તિકરણ વર્ષ તરીકે ઉજવવાનો નિર્ણય કર્યો હતો.

મહિલાઓની ખરાબ સ્થિતિ માટે તેમના વિચારો યા દૃષ્ટિકોણ જવાબદાર છે. જે બાળપણથી જ છોકરા-છોકરીઓને સંસ્કાર તરીકે મળે છે. એમાં પછી આપણી પારંપારિક, સાંસ્કૃતિક, ધાર્મિક અને સામાજિક પરંપરાઓ મૂલ્ય, રીતરિવાજો આ દૃષ્ટિકોણને વધુ પુષ્ટ કરે છે. આ વિચારોમાં ફેરફાર લાવવો નારી વિકાસની દિશામાં સૌથી મોટો પડકાર છે. આ બાબતમાં દેશ-વિદેશના તમામ સમાજશાસ્ત્રીઓ અને વિદ્વાનો એક મત છે કે આ વિચારોમાં પરિવર્તન લાવવાનું સૌથી મોટું હથિયાર શિક્ષણ છે. સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સુધારવા આત્મવિશ્વાસ જગાવવા, આત્મસન્માનની ભાવના જગાવવા યોગ્ય રીતે વિચારવાની ક્ષમતા વધારવા, સમાજમાં પરિવર્તન લાવવા અને આર્થિક વિકાસમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા અદા કરવા શિક્ષણ મહત્વનું પરિબળ છે. શિક્ષણ એ મહિલા સશક્તિકરણની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે. સરકારે પણ તેમાં વધારો કરવા ઘણી જ યોજનાઓ અમલમાં મૂકી છે અને કેટલાક અંશે સફળતા પણ મળી છે તેમ કહી શકાય. એ સર્વવિદિત હકીકત છે કે દેશના જે રાજ્યોમાં મહિલા સાક્ષરતાનો દર ઊંચો છે ત્યાં બાળમૃત્યુ કે માતા મૃત્યુદર ઓછો છે. આ તથ્યને ધ્યાનમાં લઈ ભારતમાં શિક્ષણ પર હંમેશા ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે અને પ્રયત્નો પણ સફળ રહ્યા છે. શિક્ષણ આપવાથી મહિલાઓમાં આત્મવિશ્વાસ, અધિકારો વિશે જાગૃતિ તથા અન્યાય સામે લડવાની નૈતિક શક્તિ પેદા થાય છે. તેઓ પોતાના પ્રત્યે થઈ રહેલ સામાજિક અને આર્થિક ભેદ-ભાવને ઓળખી એનો સામનો કરી યોગ્ય બની શકે છે. ઘરમાં, રસ્તાઓ પર અને કામકાજની જગ્યાઓ પર થતા અત્યાચારોનો વિરોધ શિક્ષિત તથા જાગૃત મહિલાઓ વધુ સારી રીતે કરી શકે છે. પરંતુ આવા અપરાધોને રોકવા માટે અનેક કાનૂન બનાવવામાં આવ્યા છે પરંતુ શિક્ષણ અને જાગૃતિના અભાવથી અનેક મહિલાઓ કાનૂન દ્વારા આપવામાં આવેલી સુવિધાઓનો લાભ લઈ શકતી નથી.

સ્ત્રી શિક્ષણ વધારવા માટે સમાજની વિચારસરણીમાં પરિવર્તન લાવવાની જરૂરિયાત છે. ફક્ત મહિલાઓમાં જ પરિવર્તન લાવવું અને એમાં આત્મવિશ્વાસ

વધારવો જરૂરી નથી પરંતુ ઘરનુંવાતાવરણ, સંસ્કાર, સમાજવ્યવસ્થા, શિક્ષણ વગેરેમાં પરિવર્તન લાવવાની જરૂર છે. આ પરિવર્તન એકદમ જલ્દીથી ના આવે, પરંતુ મહિલા સંગઠનો, શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ, સ્વયંસેવી સંસ્થાઓ તથા મીડિયા દ્વારા સામાજિક પરિવર્તન લાવવાના પ્રયત્નો ચાલુ રાખવા જોઈએ.

સામાજિક જીવનમાં પુરુષ અને સ્ત્રીએ બંને સાથે જ સદીઓથી બંધે સૃષ્ટિ ઉપર જીવનના પ્રારંભથી જ આર્થિક સમસ્યાઓ સાથે જોડાયેલા રહ્યા છે. ગમે તેવી પરિસ્થિતિ વચ્ચે પણ મહિલાને કુટુંબના ભરણપોષણની નૈતિક જવાબદારી નિભાવવાની રહે છે. આ જવાબદારીને તે કદી તરછોડી શકતી નથી. આ બાબત જ મહિલાને સ્વાવલંબી, સ્વનિર્ભર અને આર્થિક રીતે સશક્ત બનવા માટે પ્રેરી રહેલ છે. આર્થિક રીતે તે સ્વનિર્ભર ન હોઈ તેને સદીઓથી શોષણ અને અપમાનભર્યું જીવન જીવવું પડ્યું છે જેમા હવે ધીમુ પણ પરિવર્તન આવી રહ્યું છે. વિકાસની તકો એ પ્રત્યેક મહિલાઓનો અધિકાર છે. વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં મહિલાઓની જેટલી સામેલગીરી વધુ એટલી પ્રગતિ વધુ. એ સૂત્ર સહુએ યાદ રાખવા જેવું છે.

મહિલાઓને તેમના સ્વવિકાસ, નિયમન અને નાણાકીય સાધનોની પ્રાપ્તિ માટે સમાન તકો મળ્યા પછી તે તકોનો લાભ મેળવવા અને વિકાસના મુખ્ય પ્રવાહમાં સામેલ થવા માટે મહિલાઓએ પોતે સજ્જતા કેળવવી જોઈએ. જેથી તેઓ સશક્ત બની શકે. જો મહિલા સશક્ત બનશે તો કુટુંબ સશક્ત બનશે અને કુટુંબ સશક્ત થતાં સમગ્ર દેશ સશક્ત બનશે. એટલે કે દેશને સશક્ત બનાવવા માટે મહિલા સશક્તિકરણ જરૂરી બની જાય છે.

આવી વિષમતાઓની વચ્ચે પણ મહિલાઓ સફળતાના શિખરો સર કરી રહી છે ત્યારે પુરુષ પ્રધાન સમાજે માનસિકતા બદલીને સ્ત્રીઓને સમાન ગણવી જોઈએ. સ્ત્રીને એક સ્ત્રી તરીકે નહી, ઉપભોક્તાની એક વસ્તુ તરીકે નહી, એક વ્યક્તિ તરીકે જોવી જોઈએ. સ્ત્રીઓ માટે અનામતની પણ જરૂર ન પડે જો તેમને સામાજિક વિષમતાઓ અને અસમાનતાઓનો સામનો ન કરવો પડે. પ્રાચીનકાળથી આપણે સ્ત્રીઓને સહન કરતા જોઈ છે. પિતા, પતિ અને પુત્રનાં સહારે તે જીવન જીવી રહી છે. પુરુષ પ્રધાન સમાજમાં આપણે સ્ત્રીને ફક્ત માતા, પત્ની અને પુત્રીના રૂપમાં જ જોવા દેવાયેલા છીએ. શું આપણે એના સ્વવ્યક્તિત્વને વિકસાવવાની તક ન આપી શકીએ ? આજે ૨૧મી સદીમાં તો સ્ત્રીને સમાજના એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિ તરીકે સ્થાન મળે એ જ મહત્વનું છે.

આઝાદીના આટલા વર્ષો પછી આજે ૨૧મી સદીનાં યુગમાં કાયદાની દૃષ્ટિએ અનેક સમાન હકકો મળવા છતાંય સમાજમાં નારીની હાલત થોડે ઘણે અંશે જ પરિવર્તન થયેલી છે. પહેલા નારી ઘરનો ઉભરો ઓળંગી બહાર પગ પણ ન મૂકી શકતી તે આજે મુક્ત રીતે હરી-ફરી શકે છે. બાકી તેનું આંતરિક ગૃહજીવન તો સંઘર્ષમય જ છે. દેશની અડધો-અડધ વસ્તી એવી નારી જાતિના જીવનમાં પરિવર્તન લાવવું ખૂબ જરૂરી છે. સમાજનું આ અડધું અંગ સુખી અને સ્વસ્થ રહે તે માટે જરૂર છે નારી સશક્તિકરણની.

અંતે સ્ત્રી સશક્તિકરણ માટે ગાંધીજીનું આ વિધાન અત્રે પ્રસ્તુત કરવું રહ્યું,

આપણી સ્ત્રીઓ આપણા વિષયનું પાત્ર અને આપણી રસોઈયણ મટી આપણી સહયરી, આપણી અર્ધાંગીની, આપણા સુખ-દુઃખની ભાગયણ ન બને, ત્યાં લગી આપણા સર્વ પ્રયાસ મિથ્યા જણાય છે.

સંદર્ભગ્રંથ સૂચિ

- ભારતીય સમાજ ઓર નારી દશા ઇવંદિશા - શોભા નાટાળી ભાગ-૧, માર્ક પબ્લિસર્સ, જયપુર, પંચમ સંસ્કરણ, ૨૦૧૦
- વેદકાલીન સ્ત્રિયાં - મધુકર આષ્ટીકર, વિદ્યાવિહાર, નઈ દિલ્લી
- સ્વતંત્રતા સંગામ ઓર મહિલાયે - વિશ્વપંક્કાશ ગુપ્તા, નમન પંક્કાશન
- સ્ત્રીનો બદલાતો દરજજો અને ભૂમિકા - ડો. કલ્પના શાહ, યુનિ. ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ.

સ્ત્રી સશક્તિકરણ : ગુજરાતી કથા સાહિત્ય સંદર્ભે

સુહાગિની પી. ગરાસિયા

આજે યુગ પરિવર્તન મોડ લઈ રહ્યો છે, ત્યારે પરિસ્થિતિ, વાતાવરણ અને માનસ બદલાયા છે. આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે જીવનની વિચારસરણીમાં, સમગ્ર સમાજરચનામાં પરિવર્તન અનિવાર્ય છે. સમયના વહેણની સાથે હજારો વર્ષ પુરાણી જીવનરીતિઓના ગાણા ગાવા નિરર્થક બની રહે છે. તેથી જ સાંપ્રત સમયને સમજીને જીવનરીતિમાં ફેરફારો આણવા, રૂઢિગત વલણો બદલવા અનિવાર્ય થઈ પડે છે. આધુનિક યુગમાં સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્ય, સ્ત્રીસશક્તિકરણ, નારી અસ્તિત્વ, નારી ચેતના જેવા રબ્દો વપરાતા રહ્યા છે. નારી ઘરની ચાર દિવાલોમાં પુરાઈ રહે, એવું હવે સમાજ ઈચ્છે તો પણ શક્ય નથી. છેલ્લા કેટલાક વર્ષોથી પશ્ચિમના તેમજ આપણા દેશમાં સ્ત્રીએ પોતાની શક્તિ અને પ્રતિભાનો પરિચય કરાવ્યો છે. એક રીતે જોઈએ તો સ્ત્રીએ શારીરિક ભેદને અતિક્રમીને પોતાનું મહત્વનું આગવું સ્થાન સિદ્ધ કર્યું છે. નારી માટે શક્તિ શબ્દ વૈદિક યુગમાં આપણે વાપરતા હતા એ શક્તિ શબ્દ હવે નવા રૂપે ચરિતાર્થ થઈને સામે આવી ચૂક્યો છે. સ્ત્રી અને આજનો સમાજ બંને એ રીતે જાગૃત થઈ ચૂક્યો છે. શિક્ષણ, વ્યવસાય, લશ્કરીક્ષેત્ર, રાજકીયક્ષેત્ર વગેરે તેમજ રહેણી-કરણીમાં નારીએ પોતાની શક્તિની મહત્તા પૂરવાર કરી બતાવી છે. એ રીતે નારીની શક્તિને કયાંય ઓછી આંકી શકાય તેમ નથી. પરંતુ આજે પણ જ્યાં શિક્ષણનું પ્રમાણ ઓછું છે, પરંપરાની જડવૃત્તિમાંથી હજુ પણ સમાજ બહાર નીકળ્યો નથી. તે સમાજની સ્ત્રીઓને સહન કરવાનું આવે છે અને આવી રહ્યું છે, પરંતુ જાગૃત થયેલી થયેલી સ્ત્રીઓ સીમિતક્ષેત્રમાં રહ્યા વગર નવી દિશામાં પોતાના લક્ષ્યને પ્રાપ્ત કરવા કટિબદ્ધ બની છે.

નારી ચેતનાની વિભાવના આધુનિક સમયનાં સામાજિક ન્યાય અને સમાનતાના મૂલ્યોની ઉપજ છે. ૧૯ મી સદીમાં નખાયેલા નારી સમાનતાના બીજ ૨૦ સદીમાં પોષાઈને બહાર આવી પાંગર્યા છે. એમાં પણ નારી મુક્તિના ભાગ રૂપે બળાટકાર, સ્ત્રીભૂષણ હત્યા, છૂટાછેડા, દહેજપ્રથા, મારપીટ જેવા દૂષણો દૂર કરવા તથા સ્ત્રીના આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય, સમાનતા તેમજ કેળવણી માટેની ચળવળ ચાલે છે.

સાહિત્યને સમાજનું પ્રતિબિંબ ગણવામાં આવે છે. પ્રત્યેક યુગના પ્રશ્નો,

પ્રવાહો, પ્રક્રિયા અને પરિવર્તનને ઝીલી તેને શાબ્દિક રૂપે લોકો સમક્ષ રજૂ કરવાનુંકામ સાહિત્યનું છે. તો વળી સાહિત્ય દ્વારા સમાજ સુધારની વાત પણ બેડાય છે. આથી સાહિત્યને સમાજ પરિવર્તનનું સશક્ત સાધન ગણવામાં આવ્યું છે. સાહિત્ય અને સમાજનો નાતો અરસપરસના વ્યવહારમાં રહેલો છે. તેથી જ સમાજમાં ચાલી રહેલી આ ચળવળ ગુજરાતી કથા સાહિત્યમાં કેવી રીતે ઝીલાઈ છે, તેને નમૂનારૂપ રચનાઓને આધારે તપાસવાનો ઉપક્રમ રાખ્યો છે.

નારી સશક્તિકરણનો પ્રશ્ન બહુ આયામી છે. નારી ચિત્રણો અનેક માધ્યમો દ્વારા થયા છે. જે આપણને તેના વિવિધાત્મક સ્વરૂપોનો બોધ કરાવે છે. ધાર્મિક ગ્રંથોમાં નારીને દેવી સ્વરૂપે પ્રસ્તુત કરવામાં આવી છે. જેમ કે - શકિત સ્વરૂપા મહાકાળી, જ્ઞાનની દેવી સરસ્વતી, સમૃદ્ધિની દેવી લક્ષ્મી તો ઐતિહાસિક પાત્રોમાં પણ નારીની છબિને વીરાંગનાના રૂપમાં પ્રસ્તુત કરવામાં આવી છે. જ્યાં તે સાહસ, અદ્યમ્ય શકિત તેમજ શૌર્યની પ્રતિભા છે. શત્રુઓના વિનાશ માટે તે કટિબદ્ધ છે તો બીજી તરફ સ્ત્રીને ક્ષમાશીલ, કોમળ, ચંચળ, કોમજોર પણ માનવમાં આવી છે.

ગુજરાતી કથા સાહિત્યના આરંભકાળે સ્ત્રીશોષણની સમસ્યાઓ, તેના ઉત્તરતા માન સ્થાન જેવા નારી જીવનનાં વાસ્તવિકતાના દાહક ચિત્રો આલેખ્યા છે. તો બીજી તરફ કુમુદસુંદરી, મંજરી, રોહણી, ખેમી જેવી તેજસ્વી નાયિકાઓ પણ મળે છે. પરંતુ આ નાયિકાઓ મોટે ભાગે પોતાની રીતે માનસિક તનાવ, અવગણના કે હીનતાના ભાવ વચ્ચે સંઘર્ષ કર્યા કરતી રહી પરંતુ તેમના વાણી, વર્તન અને વ્યવહાર સામાજિક વ્યવસ્થાને સુસંગત અને સ્વીકાર્ય થયેલા જોવા મળે છે.

ગુજરાતી કથા સાહિત્યમાં નારી સ્વાતંત્ર્યની હવા બંધાય છે. ૧૯૬૫ ની આસપાસ રઘુવીર ચૌધરીની અમૃતા નવલકથામાં નારી સ્વતંત્રતા પ્રગટ થઈ છે. અમૃતા નવલકથા એકબીજા સાથે સ્નેહના સંબંધમાં સંકળાયેલા ત્રણ પ્રેમીજનો અનિકેત, ઉદયન અને અમૃતાની કથા છે. જેમાં લેખકે અમૃતાને પીએચ.ડી.ની પદવી પ્રાપ્ત કરનારી બુદ્ધિશાળી અને પોતાની રીતે પસંદગી કરનારી શક્તિશાળી યુવતી તરીકે આલેખી છે. જેમાં સ્ત્રીના નિર્ણયના હકનો મહિમા થયેલો જોવા મળે છે. સમયની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો અમૃતા નવલકથા નારી ચેતનાની પહેલ કરનારી કૃતિ છે.

શ્રી ધીરુબહેન પટેલની કાદંબરીની મા નવલકથામાં નિરૂપાયેલા સમાજમાં પણ રૂપાળી સ્ત્રીને જોઈને આકર્ષાતા પુરુષની કથા છે. બધા પુરુષો ખરાબ નથી હોતા. તેમાં બહેનોને સાથ આપનારા ભાઈ પણ તે સમાજમાં છે. કેન્દ્રમાં નુંકાદંબરીનું પાત્ર પરંપરાગત સમાજનું છે. મા એ દીકરીને મૂંગા રહેવું, ધીમે બોલવું, પતિની આજ્ઞા માનવી તેના દુર્વ્યવહારને સહી લેવું એવું બધું શીખવ્યું છે. તે શીખને અનુસરતી કાદંબરી સાસરે આવે છે પરંતુ અસલામતી અનુભવે છે. સમાજમાં બહુ વગોવાયેલા પાત્રો સાસુ અને નણંદ કાદંબરીને સાથ આપે છે અને જીવનના નવા સંકલ્પ સાથે કાદંબરી કહે છે કે હવે હું એમનાથી બીવાની નથી. આમ, ભીરૂ કાદંબરીમાંથી સ્વાયત કાદંબરીનો નવ જન્મ થાય છે.

અન્ય બે લેખિકાઓ પાસેથી મહત્વની નારી ચેતનાની રચના મળે છે. કુંદનિકા

કાપડિયાની સાત પગલા આકાશમાં અને ઈલા આરબ મહેતાની બત્રીસ પૂતળીની વેદના આ બંને રચનાઓમાં નારી જીવનની આકાંક્ષાઓ અને વ્યથાનુચિત્રણ થયું છે. સાત પગલા આકાશમાં નવલકથાની નાયિકા વસુધા પ્રારંભે એક નાનો સરખો નિર્ણય પણ પોતે લઈ શકતી નથી. વસુધાએ લાંબા સમય સુધી આદર્શ ગૃહિણીની જેમ વ્યવહારો નિભાવ્યા હતા પરંતુ અંતે પોતાને સમજાય છે કે આ માત્ર મોહ માયાજાળ છે. આથી વસુધા પતિગૃહનો ત્યાગ કરીને પરંપરાગત માન્યતાઓ સામે અવાજ ઉઠાવી ઘર અને સમાજમાં પોતાનું સ્થાન નિશ્ચિત કરવા બત્રીસ વર્ષના દામ્પત્યજીવન પછી આનંદગ્રામ ના મુક્ત વાતાવરણમાં આવી ચડે છે. એ ઘટના જ નારીશક્તિનું ઉત્તમ ઉદાહરણ બની શકે છે.

ઈલા આરબ મહેતાની બત્રીસ પૂતળીની વેદના માં નારી અસ્મિતા સુધારણાના સંકેતો આલેખાયેલા જોવા મળે છે. આ નવલકથામાં ૨૫ જેટલા સ્ત્રી પાત્રો ના વ્યક્તિત્વ અને તેમની સ્થિતિનું વૈવિધ્ય અહીં રજૂ થયું છે. આ સ્ત્રી પાત્રોની સ્થિતિમાં વિવિધતા છે. પરંતુ તેમની વેદના એકસરખી છે. પુરુષ તરફથી તેમને થતી અનુભૂતિમાં સૌ એક સમાન બિંદુ પર છે એટલે કે માત્ર પરિસ્થિતિ અને પાત્રોનું આલેખન બદલાય છે પણ એમની વેદના સર્વસામાન્ય જ જોવા મળે છે.

આ ઉપરાંત વર્ષા અડાલજાની ખરી પડેલો ટુકડો માં માતૃત્વની સમસ્યાનું આલેખન થયેલું છે તો ધ્રુવ ભટ્ટની સમુદ્રાન્તિકે ની નાયિકા અતિલક્ષ્મી અને તત્ત્વમસિ ની નાયિકા સુપણાને પણ યાદ કરી શકાય. સમુદ્રાન્તિકેની નાયિકા અતિલક્ષ્મી બંધનો છોડી પોતાની સમજના આધારે જીવનનું કોવત દાખવે છે. તત્ત્વમસિ ની સુપણા પણ ઘરસંસાર કે પ્રેમીમાં પોતાનું અંતિમ ધ્યેય જોતી નથી એ બધા વગર પણ જીવન જીવવાની સાર્થકતા છે. એમ વિચારી નવા જ પ્રકારનું જીવન જીવવાનું સાહસ છે.

નવલિકાક્ષેત્રે નારીશક્તિને ઉજાગર કરતી કુંદનિકા કાપડિયાની ન્યાય વાર્તામાં રાધિકા લગ્ન પહેલા સ્પષ્ટતા કરે છે કે હું મારા સ્વમાન ગૌરવનો ભંગ થાય તે સહી નહીં શકું. શ્યામે આ વાતને ટેકો આપ્યો. અંતે રાધિકા ઘર છોડી દે છે. ધીરુબહેન પટેલની મનસ્વિની વાર્તામાં એક સ્ત્રી બીજી સ્ત્રીને સહાયક બને તેનો અભિગમ દર્શાવાયો છે. વાર્તામાં મોટી બહેન આશાને જોવા આવેલ યુવાન (મુરતિયો) નાની બહેન સુવર્ણાને પસંદ કરે છે, પરંતુ આશાની આંખમાં ચમકેલો અબોલ પ્રશ્નને પારખી લેતી સુવર્ણા ઘર છોડીને છાત્રાલયમાં ભણવા જવાનો નિર્ણય કરી લે છે. અહીં સુવર્ણાની આંતરસૂઝમાં નારી ચેતનાનો રણકો સંભળાય છે.

ઈલા આરબ મહેતાની વિસ્તાર વાર્તામાં મકરંદ અને મમતા પતિ-પત્ની છે. મકરંદના જીવનમાં અન્ય સ્ત્રીનો પ્રવેશ થતા જ મકરંદ મમતાને એ સંબંધની જાણ કરી બીજી સ્ત્રી પાસે ચાલ્યો જાય છે. આ ઘટનાથી નાયિકા ખૂબ જ વ્યથિત થાય છે પરંતુ સ્વસ્થ થયા પછી પોતાના જીવન વિશે વિચારે છે અને પૃથ્વી પર ફેલાયેલા વેદનાના વિસ્તારને જુએ છે અને એને કારણે પોતાની સાથે ઘટિત થયેલી ઘટના ગૌણ બની જાય છે. તે સ્વતંત્રતાનો અનુભવ કરે છે. આમ, સ્વનો વિસ્તાર સાથે છે. નારી ચેતનાની વિલક્ષણ ઝલક કિરીટ દૂધાતની બાયું વાર્તામાં પણ અનુભવાય છે. સ્ત્રી હૃદયની પીડાને સમજાતાં નારી ચિત્રો અહીં ધ્યાન પાત્ર બને છે. વાર્તામાં સૌથી અણધાર ગણાતી સ્ત્રી

દ્વારા તીવ્રતાથી વ્યક્ત થયેલો વિરોધ નોંધપાત્ર છે.

આ ઉપરાંત નારી પાત્રોની આભાને રજૂ કરતી અન્ય કૃતિઓ જેમ કે સોમતીર્થ, સમુદ્રી, આંધળી ગલી, ગાંધારી, શીમળાના ફૂલ જેવી નવલકથાઓમાં તેમજ વર્ષા અડાલજા, સરોજ પાઠક, ઈલા આરબ મહેતા, બિંદુ ભટ્ટ, હરીશ નાગ્રેયા, કિરીટ દૂધાત ધ્રુવ ભટ્ટ જેવા વાર્તાકારોની રચનાઓમાં નારી જીવનના અનેક પાસાઓની રજૂઆત થઈ છે. છતાં હજુ સાહિત્યક્ષેત્રે નારી ચેતનાની ઘણી બાજુઓને સ્પર્શવાનું બાકી છે. જીવનની વાસ્તવિકતામાં જો સ્ત્રી હિંમત કેળવશે તો એ સાહિત્યમાં ચોક્કસ પણે વાચા પામશે.

આમ, ગુજરાતી કથા સાહિત્યે પુરુષ અવગણનાના બહાના છોડી, હતાશા બંબેરી, આત્મવિશ્વાસ કેળવતાં, પોતાનો ન્યાય શોધતા કેન્દ્રમાંથી વિસ્તરતા સ્ત્રીપાત્રો ભેટ ધર્યાં છે પરંતુ નારી અને નારી જગતના જુદા જુદા રૂપ કેવળ ભોગ્ય ન બની રહે તેની અહીં ચેતવણી છે. સંઘર્ષ, જીવનના એક ભાગરૂપ છે જ પણ એ સંઘર્ષમાં તે હારી ન જાય, સમાધાન ન કરી લે, આંતરિક શક્તિથી જ આગળ વધે એ વાત પણ છે. કેટલાક સહી લે છે, કેટલાક મૂંગા થઈ જાય છે, કેટલાક જાતને ટૂંપાવી દે છે, કેટલાકને ટૂંપાવી દેવામાં આવે છે. એમ ઘર સ્ત્રી માટેનું સુવર્ણ પિંજર બની જાય છે. ત્યાં બંધુ છે, માત્ર પોતીકો અવાજ નથી, એનો સ્વત્વ ભયો રણકાર નથી.

સ્ત્રીઓ જગતની બધી જ સમસ્યાઓ સાથે સંકળાયેલી છે. બધી જ અસરોના પરિણામો તેને ભોગવવાના આવે છે. આમ, મહિલાઓની દ્રષ્ટિને વિશાળ પાયે લઈ આવવાની તાતી આવશ્યકતા છે. સામાજિક પરિવર્તન માટે સ્ત્રીઓ પાયાની ઈંટ છે. જો તે મજબૂત અને કટિબદ્ધ હોય તો જ સમાજ પરિવર્તન શીલ અને વિકસિત બની શકે. સ્ત્રીઓના શોષણની સમસ્યા આપણા દેશમાં સમૃદ્ધિ સાથે નહિ પણ અભાવ સાથે સંકળાયેલી છે. શિક્ષણનું નહિવત પ્રમાણ અને વિકાસની તકોના અભાવને કારણે પ્રશ્નો વધુ જટિલ બને છે.

આમ જોઈએ તો આજે ગામડાની પરિસ્થિતિમાં પણ સુધારો થયો નથી. ભારતમાં શહેરની સ્ત્રીઓ પુરુષ સમોવડી લાગે પરંતુ ગામડાની સ્ત્રીઓ હજુ પણ પછાત છે અને અધિકારો નહિવત છે. આમ, નારી વિકાસનું એક બાજુનું ચિત્ર ઉજાવણ છે તો બીજી બાજુ તેટલું જ અંધકારમય છે.

અંતે, નિષ્કર્ષના રૂપમાં એટલુંકહી શકાય કે નારી સશક્તિકરણ માટે નારી ચેતનાની પહોંચ બુદ્ધિજીવી વર્ગમાંથી નીકળી મધ્યમ તેમજ મજૂર વર્ગની સ્ત્રીઓ સુધી જવી જોઈએ. જ્યાં સુધી સ્ત્રીઓની અજ્ઞાનતા દૂર નહીં થાય ત્યાં સુધી આપણી જાગૃતતા પણ અપૂર્ણ જ રહેશે.

સંદર્ભ સૂચિ :

૧. મધ્ય બિંદુના કંપ - પ્રવિણ દરજી
૨. ગુજરાતી કથા સાહિત્યમાં નારી ચેતના - હિમાંશી શેલત
૩. નારી ચેતનાની નવલિકાઓ - સં. રઘુવીર ચૌધરી
૪. અર્થાત નારી વિશેષાંક ૧૯૯૭ - સં. કલ્પના શાહ
૫. પરબ નારી વિશેષાંક ૧૯૯૦ - સં. ભોળાભાઈ પટેલ

સ્ત્રી સશક્તિકરણ- સશક્ત ભારતની સચોટ દિશા

ડૉ. ભાવના આર. કેશવાલા

વિષય પ્રવેશ :

સૃષ્ટિ સુરજથી જ સંભવિત છે તેવી જ રીત શક્તિશાળી જીવનું શિવમાં રૂપાંતર એ સ્ત્રીથી જ સંભવિત છે. સ્ત્રી સ્નેહ અને સૌજન્યથી દેવી છે ને સૃષ્ટિમાં જીવંતતા બક્ષવાનું સહજ ભાવે કાર્ય કરે છે. પોતાની માયાળુ વાણીથી તે જીવનને અમૃતમય બનાવે છે. મા ની મમતા અને વાત્સલ્યભાવ માતાની આંખોમાં સદાય સંતૃપ્ત હૃદયની શીતલ છાયા સમાયેલી જ હોય છે. તેની નિરીહ સુંદરતા અને શોર્યતામાં માનવમાંથી માનવી બનવાની મહાનતાની અદભૂત શક્તિ સમાયેલી છે.

જન્મ આપનારી મા ડગલેને પગલે સમગ્ર સૃષ્ટિનો બોજ ઉઠાવનારી સહનશીલતાથી સજ્જ ધરતી મા. અને જેના સંતાનો તરીકે જોમ, જુસ્સો અને જૂનુન જીવનનાં રોમે રોમમાં સમાયેલું છે. એવી મારી ભારત મા ને મારા કોટિ-કોટિ વંદન. સ્ત્રી રાષ્ટ્રના વિકાસની સમૃદ્ધ શક્તિથી ભરપૂર આધારશીલા છે. સૃષ્ટિની સંપૂર્ણ જવાબદારી સમર્પિત ભાવથી સ્વીકારી તેના સાહસિક પરિણામને શ્રેષ્ઠતમ ભેટ છે. એ સમગ્ર ભારતને આપીને રાષ્ટ્રની કાયાપલટ કરી શકે તેવી આદ્યશક્તિનું શક્તિશાળી સ્વરૂપ એ સ્ત્રી શક્તિ જ છે.

જનની જણ તો ભક્ત જણજે
કાંદાતાર કાંશુરવીર
નહિંતો રહેજે વાંઝણી
મત ગુમાવીશ નુર.

સ્ત્રીનું સર્જન જ ઈશ્વરની માનવ પ્રત્યેની સ્નેહ અને સમર્પણ, સમજણ અને સહનશક્તિ, સાહસ અને શોર્યતા અને કરૂણાનું સહજ અને શ્રેષ્ઠતમ પ્રદાન છે. રાષ્ટ્રના ઉત્કર્ષ, ઉત્થાન અને ઉદ્ધારનો શ્રેષ્ઠતમ માર્ગ એ સ્ત્રી શક્તિનું સન્માન કરવામાં આવે છે. તેનું આત્મગૌરવ અને આત્મવિશ્વાસ વધારાનારું રાષ્ટ્ર જ શક્તિ અને સામર્થ્ય સમાનતા નાંધોરણે સ્વીકારે ત્યારે સ્ત્રીઓનું ખમીર પણ રાષ્ટ્રને સચોટ વિકાસની દિશા બક્ષે છે.

સંશોધન કાર્યનુંમહત્વ :

મહિલા સશક્તિકરણ એટલે એવી પ્રક્રિયા કે જે મહિલાઓની આત્મનિર્ભરતામાંસામાજિક, આર્થિક અને રાજકીયક્ષેત્રમાંવૃદ્ધિ કરી શકે.

આર્થિક આત્મનિર્ભરતા એટલે ઉત્પાદન સંશોધનો સુધીની પહોંચ અને તેના પર નિયંત્રણ.

સામાજિક આત્મનિર્ભરતા એટલે ભારતીય સમાજમાંસ્ત્રીને ગૃહલક્ષ્મી કહેવામાંઆવે છે. કારણ કે ઉત્તમ સમાજ કે રાષ્ટ્રનુંનિર્માણ અને સમૃદ્ધ ઘડતર ત્યારે જ શક્ય બને જ્યારે તેનો પાયો જ ઉત્તમ હોય. ઘરથી પરિવાર, પરિવારથી કુટુંબ, કુટુંબથી જ્ઞાતિ, જ્ઞાતિથી સમુહ, સમુહથી સમાજ અને સમાજથી રાષ્ટ્ર. સ્ત્રી શક્તિ જ તેની ગૃહવ્યવસ્થાથી ઉત્તમ રાષ્ટ્રનુંનિર્માણ શક્ય બનાવે છે.

ધર્મ અને વેદમાંપણ સમજાવેલ છે કે, જે ઘરની નારી સુખી છે તે દેશની પ્રજા સુખી અને સમૃદ્ધ છે.

ભારતમાંસ્ત્રીઓ આર્થિક સદ્ગતિ પ્રાપ્ત કરે પછી જ તેનો સામાજિક દરજ્જો ઊંચો અંકાય છે.

એક શિક્ષિત સ્ત્રી સક્ષમ અને આત્મનિર્ભર બને તો એક કુટુંબ, એક સમાજ, એક રાજ્ય અને અંતે એક રાષ્ટ્ર શિક્ષિત અને સશક્ત બને. એક માતા સો શિક્ષકની ગરજ સારે છે.

સશક્ત ભારતનુંસ્વપ્ન સચોટ દિશામાંત્યારે જ સાકાર થતુંજોઈ શકાય જ્યારે..

નારી તુંનારાયણી
નારી રતનની ખાણ,
નારીથી નર નિપજે નારી તને
સત સત પ્રણામ.

જ્યાંનારીની પૂજા થાય છે ત્યાં ભગવાન વાસ કરે છે. માતા અને જન્મભૂમિ સ્વર્ગ કરતાંપણ વધારા છે. સશક્ત સ્ત્રીઓ સશક્ત રાષ્ટ્રનો આધાર સ્તંભ છે.

ભારતમાંમહિલાઓની પ્રગતિ :

અત્ર, તત્ર સર્વત્ર નારી શક્તિનુંપ્રભુત્વ અને રાષ્ટ્ર માટેનુંપ્રદાન કેન્દ્રની ભૂમિકામાંવધતુંજ રહ્યુંછે. ભારતમાંમહિલાઓની પ્રગતિની સચોટ દિશા જોઈએ તો...

- ૧) ભારતીય કંપનીઓમાં સી.ઈ.ઓ. પદે ૧૧ મહિલાઓ છે. આ આંકડો ફોરયુન ૫૦૦ કંપનીઓમાંહાજર મહિલાઓની સંખ્યા કરતાંપણ વધારે છે.
- ૨) સોફ્ટવેર ઉદ્યોગમાંકુલ ૩૦ મહિલાઓ છે જે પુરૂષો કરતાંઆઈ. ટી. ક્ષેત્રમાંવધુ પગાર મેળવે છે.

- ૩) ચિકિત્સાક્ષેત્રમાંકુલ ૧૬ લાથી વધુ મહિલાઓ છે.
- ૪) અગ્નિ મિસાઈલ પ્રોજેક્ટની ટીમમાં૨૦ મહિલા વિજ્ઞાની છે.
- ૫) છેલ્લા એક દાયકામાંઆઈ.આઈ.ટી. માંટૂ અને આઈ.આઈ.એમ. માં૧૩ મહિલાઓની ઉપસ્થિતિ છે.
- ૬) હાલમાંસાંસદો-લોકસભામાં૫૯ મહિલા છે. જેની સંખ્યા સૌથી વધુ છે.
- ૭) ૬૦ મહિલાઓ કૃષિ અને પશુપાલન વ્યવસાયમાંકાર્યરત છે. રાષ્ટ્રીય આવકમાંતેમનો આ ક્ષેત્રનો ફાળો ૧૮ નો છે.
- ૮) સાક્ષરતાનો દર અને સાથે-સાથે હાયર એજ્યુકેશન મેળવનારી મહિલાઓની સંખ્યા છેલ્લા ૧૦ વર્ષમાં૭૦ વધી છે. સેકન્ડરી એજ્યુકેશન મેળવનારી ૧૮ મહિલાઓ રીટર્ન એટલે કે આવક મેળવે છે.
- ૯) ડિકેન્સ, એવીએસન સહિત તમામ ક્ષેત્રોમાંમહિલાઓની સંખ્યા વધુ નોંધાયેલી છે.
- ૧૦) ફોર્યુન ૫૦૦ કંપનીઓના એક સર્વે અનુસાર પ્રમોશન મેળવનાર મહિલા પ્રોફેશન્સ પોતાના હરિકોને પછાડવાના પરફોર્મન્સમાં૪૧ થી ૧૧૬ ની સરસાઈ સ્ત્રીઓ ધરાવે છે.
- ૧૧) સામાજિક રીતે નારીના દરજ્જામાંસુધારો થયો છે. ચંદાકોચર, વિનિતા બાલી, સાવિત્રી જિંદાલ, શોભના ભરતિયા, એકતા કપૂર, કિરણ મજુમદાર શો જેવી મહિલા સાહસિકો નાનકડા સાહસમાંપ્રવેશી અને વ્યવસાયમાંટોચની સિદ્ધિ હાસલ કરી છે.
- ૧૨) દેશના રાજકરણમાંત્રણ-ત્રણ મહિલાઓ સર્વોચ્ચ પદ ઉપર બિરાજમાન થઈ ચૂકેલ છે. રાષ્ટ્રપતિ પદે પ્રતિભા પાટિલ, લોકસભાના સ્પીકર મીરાંકુમાર અને કોગ્રેસ અધ્યક્ષા સોનિયા ગાંધીનો સમાવેશ થાય છે. દેશના ચાર રાજ્યોનુંસુકાન મહિલાઓ સંભાળી રહી છે. દિલ્લીમાંશિલા દિક્ષીત, ઉત્તરપ્રદેશ માયાવતી, પશ્ચિમ બંગાળમાંમમતા બેનરજી અને તમિલનાડુમાંજય લલિતા મુખ્યમંત્રી તરીકે રાજ્યની ધુરા સંભાળી રહી છે.
- ૧૩) ભારતની શક્તિશાળી મહિલાઓમાંસ્વ. શ્રીમતિ ઈન્દિરા ગાંધીએ લોખંડી મહિલા તરીકેનુંનેતૃત્વ ભારતના વડાપ્રધાન તરીકે અદા કરેલ.
- ૧૪) ભારતની શક્તિશાળી સાક્ષાત જીવંત મૂર્તિ સમાન સ્વ.મધર ટેરેસાએ સેવાકીય ક્ષેત્રમાંભારતમાંઉમદા સમર્પિત વ્યક્તિત્વનો દિવ્યતાનો પથ કંડારેલ.
- ૧૫) પ્રથમ મહિલા આઈ.પી.એસ. ઓફિસર કિરણ બેદીની સાહસિક ભૂમિકા તિહાર જેલની ફરજ દરમ્યાન અભૂતપૂર્વ અને ઉમદા રહેલ છે. ગુનેગારોને પણ સચોટ દિશામાંજીવન જીવવા માટેની માનવતા ને જીવત કરતી કામગીરી અદા કરેલી છે.

- ૧૬) ભારતની કોયલ નુંબિરદુ મેળવેલા લતા મંગેશકરની સંગીત ક્ષેત્રની ભૂમિકા વિશ્વભરમાં આગવી પ્રસિદ્ધી મેળવી ચૂકેલી છે. જે ભારતની આન અને શાનમાં વધારો નોંધાવે છે.
- ૧૭) અગ્નિ મિસાઈલ-૫ ની સફળતાને સર કરનાર ભારતની પુત્રી ટેસી થોમસ છે. જેમને તાજેતરમાં એ. પી. જે. કલામના હસ્તે અગ્નિપુત્રી નુંબિરદુ મળેલું.
- ૧૮) અમેરિકામાં મેગસેસ એવોર્ડ પ્રાપ્ત કરનાર ગુજરાતનાં કભધબ સંસ્થાની પ્રસિદ્ધિ મેળવનાર ઈલાબેન ભટ્ટ જે સ્ત્રીઓને સ્વ-રોજગારી દ્વારા આત્મનિર્ભરતા સાહિસકતા પ્રદાન કરાવવામાં સવોત્તમ સિદ્ધિ હાંસલ કરેલ છે. જેમાં સ્ત્રીઓ સંગઠીત થઈ અને સ્વમાનભરે સમાજમાં દરજ્જો મેળવેલ છે.
- ૧૯) રમતગમત ક્ષેત્રમાં પી. ટી. ઉષા, અશ્વિની નયપ્પા, અંજુ બોબી, જ્યોર્જ, સાઈના નહેવાલ, જવાલા ગુટ્ટા, સાનિયા મિર્ઝા, અન્જુમ યોપરા, મેરી કોમની સિદ્ધિઓ ગૌરવવંતી રહેલ છે.
- ૨૦) અવકાશ ગમન કરનાર ભારતીય મહિલા કલ્પના ચાવલા અને સુનીતા વિલિયમ્સ પ્રસિદ્ધિ મેળવી ચૂકેલા છે.
- ૨૧) ભારતના પ્રથમ માઉન્ટ એવરેસ્ટને સર કરનાર શકિતશાળી મહિલા બચેન્દ્રી પાલ છે. અપંગ હોવા છતાં માઉન્ટ એવરેસ્ટ સર કરનાર ભારતીય મહિલા અરૂણીમા સિંહા છે એ તેનું સાહસ, શ્રદ્ધા અને આત્મવિશ્વાસથી સિદ્ધ કર્યું.
- ૨૨) વિશ્વમાં ભારતની અસરકારક મહિલાઓમાં દ્વિતીય સ્થાને ઈન્દિરા નૂઈ પેપ્સી કંપનીના સી.ઈ.ઓ. તરીકે ગણના મેળવેલ છે.

ભારતીય જ્ઞાનપીઠ સર્વોચ્ચ પુરસ્કાર આશાપૂર્ણા દેવી, અમૃત પ્રીતમ, મહાદેવી વર્મા, મહાશ્વેતા દેવી અને ઈન્દિરા ગોસ્વામીને હિન્દી સાહિત્યક્ષેત્રે મેળવેલ છે.

અંગ્રેજી સાહિત્યમાં સુધા મુર્તિ, કિરણ દેસાઈ, કમલા દાસ, શશી દેશ પાંડે, ચિત્રા દિવાકરની, નયનતારા સહેગલ, અનીતા દેસાઈ, રૂથ જાબવાલાની કલમની તાકાત પ્રસિદ્ધિ પમાડનારી રહી છે.

સશક્ત ભારતનાં નિર્માણમાં સર્વાંગીય ક્ષેત્રમાં ભારતીય મહિલાઓ સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય આત્મનિર્ભરતા સાથે શકિતશાળી બને અને સશક્ત વર્ગના રૂપમાં જ સ્વાધીનતા સભર બહાર ઓવે તો સ્ત્રી સશક્તિકરણનો આદરેલો પથ સમૃદ્ધ ભારત માટેની સચોટ દિશા અને દ્રષ્ટિ કંડારી શકે છે.

ભારતમાં મહિલા સશક્તિકરણના વિચારને સાર્થક કરવા સર્વાંગી શિક્ષણ, પોષણક્ષમ આહાર અને આરોગ્ય વિષયક સુવિધાઓ, સર્વાંગીય ક્ષેત્રમાં રોજગારી માટેની નિષ્પન્ન થતી તકો અને કાયદા અને કાનૂનના અધિનિયમ પ્રમાણેના સમાન

હકકો મળવા જરૂરી જ છે.

ઉપસંહાર :

વિશ્વભરમાં વસી રહેલી અન્ય નારીઓની જેમ ભારતીય મહિલાઓ પણ હિંમતભરે સર્વાંગીય વિકાસના ક્ષેત્રોમાં આગેકૂચ કરી રહી છે. સમયની સાથે સચોટ દિશાથી સફળતાપૂર્વક કદમ મિલાવી રહી છે. ૮મી માર્ચને આંતરરાષ્ટ્રીય મહિલા દિન તરીકે ઘોષિત કરાયો છે. ત્યારે પ્રત્યેક મહિલાદિને તેમના ગૌરવ અંગેની તમામ માહિતી એકત્રિત ના થતી હોય પરંતુ પોતાનું ભાવિ પોતાની મુદ્દીમાં સુરક્ષિત કરતી ભારતીય સાહસિક મહિલાઓની સંખ્યા વધી રહી છે.

મઓત્સે તંગની ઉકિત વુમન હોલ્ડ અપ હાફ ધ સ્કાય ના સ્વપ્નને સાકાર કરવા હજી લાંબીને લાંબી સફર ભારતે સ્ત્રી સશક્તિકરણની દિશામાં કાપવાની બાકી છે.

રાષ્ટ્રનાં વનિર્માણમાં આજે નારીઓએ એક નવતર પડકાર ઝીલી લીધો છે. સ્ત્રી સશક્તિકરણની સીધી વાત શિક્ષણ અને સ્વાવલંબન સાથે જોડાયેલી છે જે સમાજમાં સ્ત્રીઓને સન્માનીય સ્થાન આપી શકે છે.

રત્ન સમાન નારી વ્રજ જેવી કઠોર
ચંદ્રકાન્ત મહિલા જેવી આદ્ર
સૂર્યકાન્ત જેવી નાજુક, મોતી જેવી પવિત્ર
હિરા જેવી અમૂલ્ય, સ્ફટિક જેવી પારદર્શક
સ્વચ્છ અને નિર્મળ હૃદયની સ્વામીની
સંસાર અને આધ્યાત્મિકતાની અસીમ
ઊંચાઈએ જ સુષ્ટિના સર્જનહારે સ્વીકાર
કરેલો છે. સાકષાત્કાર આદ્યશક્તિનાં સ્વરૂપે જ
હાકલ સુણી મા ભોમની હવે ગણો સ્ત્રી-પુરૂષને દરજ્જો સમાન
એમાંજ છે સમગ્ર નારી જાતિનું સશક્ત ભારતના કાજે સન્માન

સંદર્ભ સૂચિ :

- ૧) મહેર જવા મર્દ, પૂજ્યશ્રી માલદેવરાણા કેશવાલા
- ૨) શોધ ઈન્સાનની, ડૉ. સત્યપાલ સિંહ
- ૩) આદર્શ માનવનું નિર્માણ, સ્વામી વિવેકાનંદ
- ૪) સર્વાંગી શિક્ષણ, જ્યોતિબેન થાનકી
- ૫) સ્ત્રી-સશક્તિકરણ, લેટેસ્ટ ફેક્ટ ઈન જનરલ નોલેજ-૨૦૦૮
- ૬) ભારતીય મહિલાઓ વિશ્વથી બમણી હરણફાળ, દિવ્ય ભાસ્કર.

કિરણ આનંદ : એક આગવું વ્યક્તિત્વ

ભારતી કેશવાલા

સંસારચક્રની પાયાની બે ધૂરી સ્ત્રી અને પૂરુષ સમાજના બે અભિન્ન અંગો છે. બંનેનાના પરસ્પર સંબંધ પર સમાજ વ્યવસ્થા સંતુલિત બને છે. ભારતીય સમાજ ને વૈદિકકાળથી આધુનિક યુગ સુધીમાં ત્રણ તબક્કાઓમાં વહેંચી શકાય અને આ ત્રણેય તબક્કાઓમાં નારીની પણ ત્રણ સ્થિતિ અને ગતિ જોઈ શકાય છે.

ભારતનો વૈદિકકાળ ભારતીય નારી માટે સન્માનનીય હતો. પુરુષ સમકક્ષ નારી શિક્ષિત અને સ્વતંત્ર હતી. મધ્યકાળમાં નારી ઉપભોગની વસ્તુ બનતા તે અત્યંત દયનીય બની ગઈ પરંતુ સ્વતંત્રતા પ્રાપ્તિના સમયે જે સામાજિક સુધારાઓ આવ્યા અને આધુનિક શિક્ષણે નારીના જીવનમાં પરિવર્તનને મહત્વપૂર્ણ યોગદાન આપ્યું.

આધુનિક સમયમાં વૈજ્ઞાનિક વિચારધારાના વિકાસની સાથે નારીનું જીવન વિવિધ સ્તર પર પરિવર્તનશીલ બન્યું. ૨૦મી સદીના અંતે અને ૨૧મી સદીના પ્રારંભે ભારતીય નારીના સ્વરૂપમાં આમૂલ પરિવર્તન આવ્યું. દિવાલો અને તેમાં યે ખાસ કરીને રસોડાની ચાર દિવાલ સુધી મર્યાદિત હતું. નારી એટલે નારાયણી શકિત જે વાક્ય ફક્ત પુસ્તકો સુધી મર્યાદિત હતું. તે આજે ખરા અર્થમાં, પૂર્ણ સ્વરૂપે બહાર આવી ચૂક્યું છે. નારીના વિચાર, શિક્ષણ, ગુણ અને વલણમાં ઉત્ક્રાંતિવાદીની ઝલક નજરે પડે છે. હા, એ પણ સત્ય છે કે આજની નારીમાં હકારાત્મક અને નકારાત્મક બંને વલણો જોવા મળે છે. પરંતુ હું મારા સંશોધન લેખમાં નારીનું હકારાત્મક વલણ અને શકિત વિશે વાત કરીશ.

એક સમયે આર્થિક ઉપાર્જન એ ભારતીય નારી માટે એક સ્વપ્ન હતું. અથવા એ સંદર્ભે વિચાર પણ કરી શકતી નહોતી. આજે સમયે કરવટ લીધી છે. આર્થિક વિચારોના ઉત્ક્રાંતિવાદે તેમને આર્થિક સ્વાયતતા તરફ પ્રેરી છે. પોતાના સ્વપ્નને પૂર્ણ કરવા કટિબદ્ધ બની છે.

૨૦ મી સદીના અંતમાં શિક્ષણની સાથે નવી હવા, નવા પડકાર અને પોતાના વ્યક્તિત્વને નવી ઓળખ આપવાના સંકલ્પને પાર પાડવામાં સફળ નારીએ ૨૧ સદીને પોતાની કરી છે. ૨૧મી સદીના બે દશકના અંતે નારીના યોગદાનને

જોઈએ તો લગભગ પ્રત્યેક ક્ષેત્ર જેમ કે, શિક્ષણ, રાજકારણ, સંગીત, કોર્પોરેટ, રમત-ગમત, વિજ્ઞાન, કલા અને આવી જ કલાઓમાની એક એટલે રસોઈ કળા વગેરે ક્ષેત્રોમાં પોતાની આગવી ઓળખ આપી છે.

૧૯૮૦ના દાયકામાં ભારતીય સમાજની ખાન-પાનની પદ્ધતિમાં ફક્ત ભારતીય વાનગીઓનું જ પ્રભુત્વ હતું.. પ્રત્યેક રાજ્યમાં પોતાની પ્રાદેશિક વાનગીઓનું ચલણ હતું. જેમ કે, ગુજરાતમાં ઢોકળાં, થેપલાં, ખાંડવી, તામીલનાડુમાં ઈડલી, ઢોસા, ઉત્તરપ્રદેશમાં ઉપમા, મહારાષ્ટ્રમાં રસમ, ભાત, ઉસળ, થાલીપીઠ વગેરે એ સમયે કોન્ટીનેન્ટલ ફૂડનો દૃષ્ટિકોણ ભારતીય સમાજમાં ખાન-પાનની રીતમાં બદલાવ લાવવામાં નારીઓએ પોતાનું યોગદાન આપેલું છે. તરલા-દલાલ, નયના શાહ, કિરણ આનંદ, અમિતા રાયદેદ, ચીનુ, અનુપાદાસ વગેરે.

આજે મારે જે નારીની શક્તિ અને સશક્તિકરણની વાત કરવી છે તે છે ઈન્ટરનેશનલ ફૂડ ક્વીન કિરણ આનંદ. કોઈપણ સ્ત્રી પુરુષ પ્રધાન સમાજમાં સફળતા મેળવવામાં ત્યારે સફળ થઈ શકે જ્યારે તે આવતા પડકારોને ઝીલીને. હલ કરવા પ્રયત્ન કરે. આવા સંકલ્પ સાથે કિરણ આનંદે ૮૦ ના દશકામાં ભારતમાં કોન્ટીનેન્ટલ ફૂડની શરૂઆત કરી.

કિરણ આનંદનો જન્મ મુંબઈમાં થયો હતો. બાળપણ લંડનમાં વિત્યું અને સ્નાતક પેરીસમાં થયા. પેરીસમાં શિક્ષણ દરમિયાન શ્રી સ્ટાર રેસ્ટોરન્ટમાં વિવિધ વાનગીઓની તાલીમ લેવાની તક મળી. આમ પણ તેમને નાનપણથી જ ખાવાનો શોખ હતો. આથી એ પણ કહી શકાય કે, "Food was passion to her." કિરણનો વાનગી પ્રત્યેનો શોખ તેનો લગાવ બની ગયો. તેણીએ પેરીસમાં અને લંડનમાં આવેલા જુદાં-જુદાં રેસ્ટોરન્ટ અને રસોડાઓની મુલાકાત લીધી. વિવિધ દેશોની વાનગીઓ પાર્ટીઓની પદ્ધતિ, થીમ પાર્ટી પરનું આયોજન વગેરેમાં નિપૂણતા મેળવી ઈ.સ. ૧૯૮૪માં તેઓ ભારત પરત ફર્યા અને પોતાની એક આગવી ઓળખ ઊભી કરી.

કિરણ આનંદની હરણફાળ સફળતા :

કિરણ આનંદને મુંબઈની એક ઈન્ટરનેશનલ કોર્પોરેટ કંપનીમાં ઈન્ટરનેશનલ ક્યુસીન ચલાવવા માટે નિયુક્ત કરવામાં આવી. આ કામગીરી તેમણે ખૂબ જ સફળતા અને કુશળતાથી નિભાવી એક વિશેષ વર્ગ ઊભો કર્યો.

ભારતીય સમાજ ૧૯૮૦ના દાયકામાં પ્રવેશ રહ્યો ત્યારે ભોજનની માનસિકતા બદલાઈ ચૂકી હતી. ભારતીય ફૂડ કંપનીઓ ઈન્ટર કોન્ટીનેન્ટલ વાનગીઓ તરફ વળી રહી હતી. આ દરમિયાન કિરણ આનંદે બ્રિટાનીઆ, એરીડોઝ, જેટ એરવેઝ, ડોમીનો પીઝા, હિન્દુસ્તાન લીવર, ઈટીસી ફૂડ્ઝ જેવી મોટી કંપનીઓ અને રેસ્ટોરન્ટમાં કન્સલ્ટન્ટની કામગીરી મળી. આ ઉપરાંત પ્લેસી જેવી કોર્પોરેટ કંપનીમાં સલાહકારના રૂપે નિયુક્ત થઈ.

આ સમયગાળામાં કિરણ આનંદ સમગ્ર વિશ્વમાં જુદાં-જુદાં દેશોમાં ફરી તેમના ફૂડ કલ્ચરનો અભ્યાસ કર્યો. તેઓ વિવિધ થીમ પર પાર્ટીઓના આયોજન કરવામાં નિપૂણ બની ચૂક્યા હતા. તેઓની આ નિપૂણતા બદલ મુંબઈને ખેબર હોટલ,

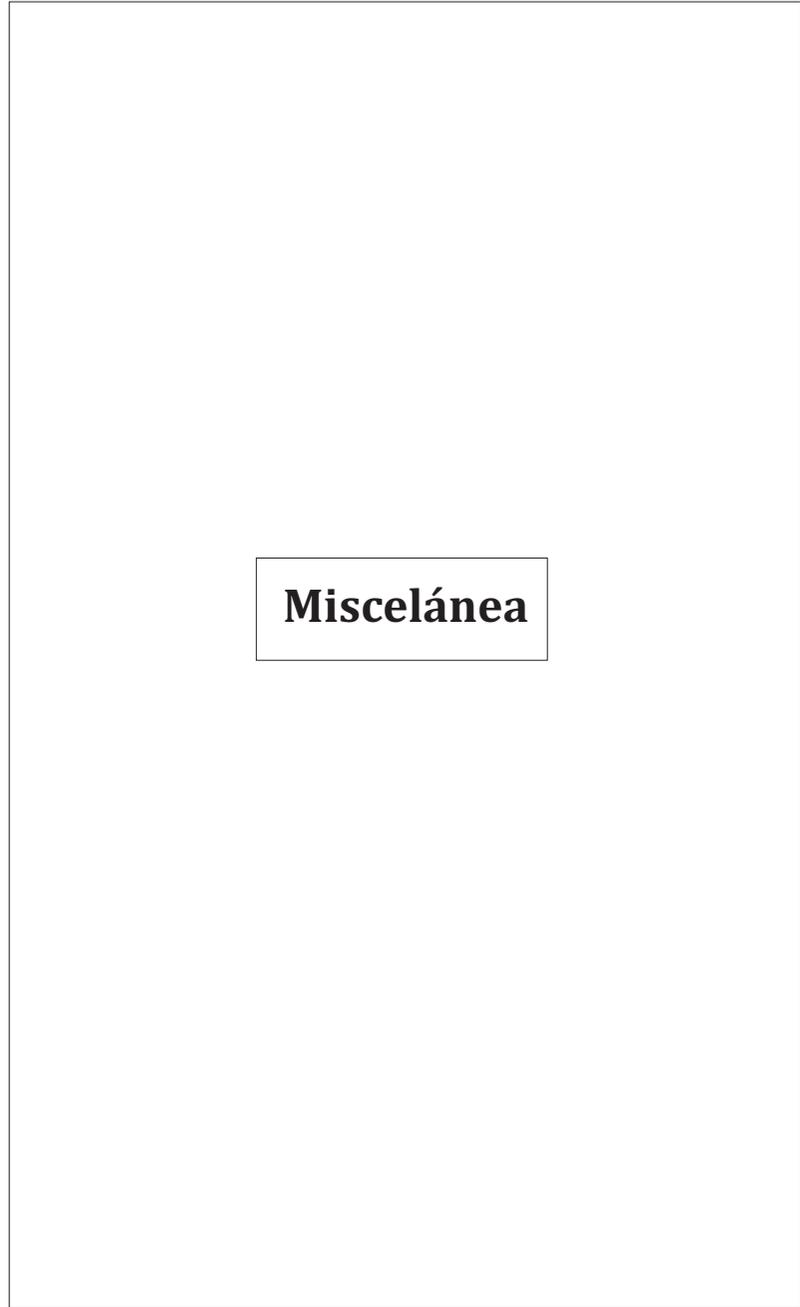
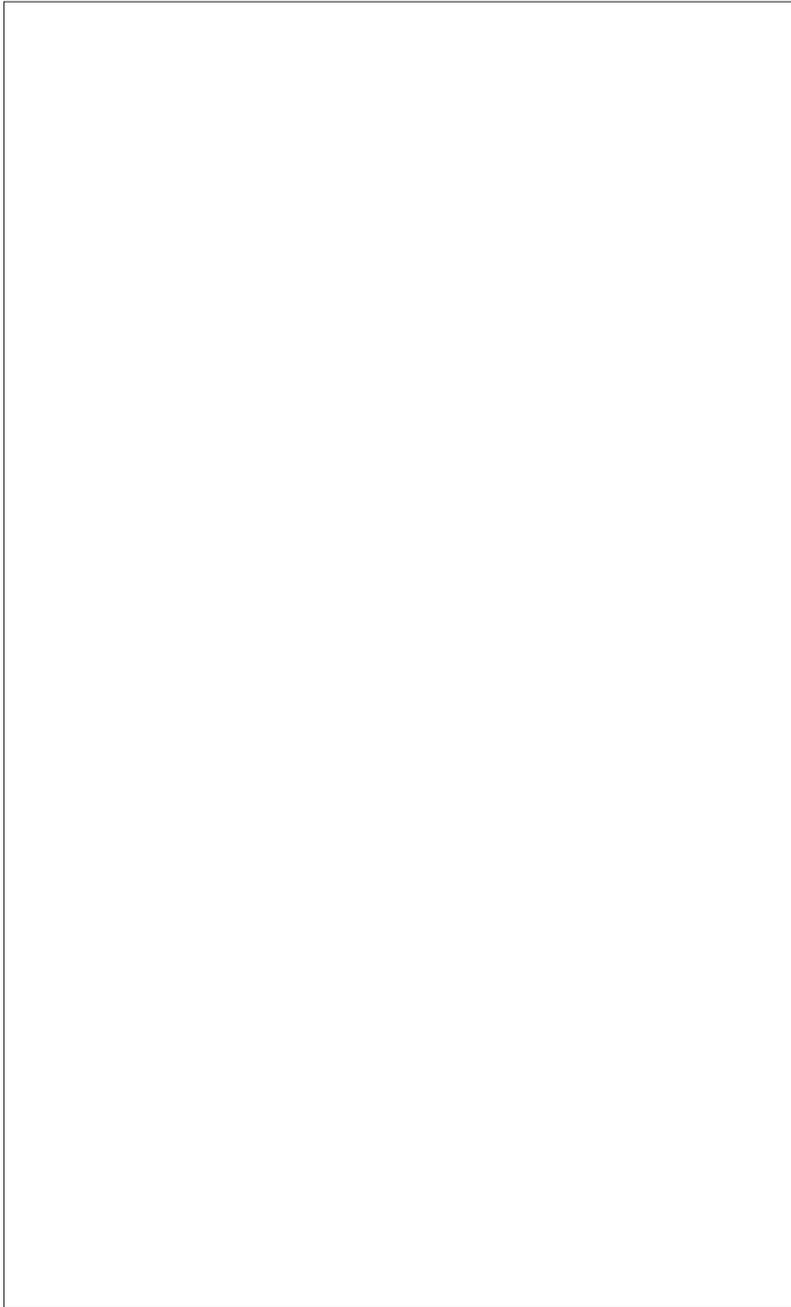
દિલ્હીટી ઈન્ડિયા હેબીટ સેન્ટર, હાયટ રેગેન્સી વગેરેમાં વિવિધ પાર્ટીઓ અને દૃશ્ય-શ્રાવ્ય મીડિયા (ટી.વી.) દ્વારા સફળતાના નવા સોપાન:

કિરણ આનંદ વર્તમાનપત્ર, સામયિક જેવા પ્રિન્ટ મીડિયા સાથેનો નાતો કેળવ્યો. પરંતુ દેશ-વિદેશના ખૂણેખૂણા સુધી પહોંચવા માટે તેઓએ દૃશ્ય-શ્રાવ્ય મીડિયા માધ્યમને પણ અપનાવ્યું. ટીવી સાથે વિવિધ શો જેમાં સ્ટાર પ્લસ ધ ગુડ ફૂડ ગાઈડ સીએનબીસી પર ફૂડ એન્ડ વાઈન સેગમેન્ટ , ટ્રેન્ડમીલ, અને કિરન આનંદ કે કૂક કો ખાઓ વગેરે શો ખૂબ જ પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે.

કિરણ આનંદે વાનગી વિષયક લગભગ ૧૫ પુસ્તકો પ્રકાશિત કર્યા છે. જેમાં ધ ફૂડ ઓફ ઈન્ડિયા , લર્ન ક્યુસી કરીઝ , ખૂબ પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે. અને કિરણ આનંદ ઈન્ટરનેશનલ કુકીંગ જેમાં ઈન્ટરનેશનલ વાનગીઓનો રસથાળ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. અને તેમના આ પુસ્તકને ૨૦૦૩માં બેસ્ટ સેલરની ખ્યાતિ પ્રાપ્ત થયેલ છે.

હાલમાં કિરણ આનંદના વર્તમાન કાર્યને જોઈએ તો તેઓ ગ્લોબલ ફૂડ શો નુંમુંબઈ, બેંગ્લોર, ચેન્નાઈમાં આયોજન કરી રહ્યા છે. જેમાં કુદરતી ખારથી તૈયાર થતાં અનાજની વિવિધ વાનગીઓ પર ભાર મૂકી રહ્યા છે.

અંતમાં આંતરરાષ્ટ્રિય ખ્યાતનામ કિચન ક્વીન , ફૂડ ક્વીન , કિરણ આનંદ પોતાની સફળતાની યાત્રામાં પોતાની પેશન અને શોખ ઉપરાંત કુટુંબના સહકાર અને પ્રેરણાને ખૂબ જ મહત્ત્વ આપે છે જેમ કે કોઈપણ સ્ત્રી માતૃત્વ વિના અધૂરી છે તેમ રસોડા અને રસોઈના શોખ વિના તેમનું અસ્તિત્વ અધુરું છે. પરંતુ પોતાની નવી પહેચાન (ઓળખાણ) અને પ્રસિદ્ધિ સાથે.

Miscelánea

The College

Dr. Virambhai Rajabhai Godhaniya College of Arts, Commerce, Home Science and Information Technology for Girls was founded by Shri Maldevji Odedra Smarak Trust, Porbandar in 1988. It is a grant-in-aid college affiliated to Saurashtra University, Rajkot (Gujarat- India). This institute of higher education is a non-profit establishment offering under graduate courses in the faculties of Arts (B.A.), Commerce (B.Com.: English and Gujarati medium), Home Science, Management (BBA), Social Work (BSW) and Education (B.Ed.). It also offers Master's Programme in English (M.A. - English) and Master of Science (I.T. & C.A.), Post Graduate Diploma in Computer Application (P.G.D.C.A.) and Diploma in Computer Science (D.C.S.).

The College is centrally located in Porbandar, in Gujarat and caters specifically to the students coming from the weaker sections of the society. The college has an open admission policy, encouraging enrollments of girls irrespective of income, class, caste, religion or creed. At present the Girls' college has strength of about 1780 students coming from all the sections of the society. Its aim is to achieve excellence in academics and is devoted to preparing each student to realize her potential.

The college has a teaching staff of 37 experts, who are imparting instructions in various disciplines. The overall result maintained by the college is upto 98% in the university exams. Among the administrative staff we have 16 personnel who take care of maintaining the entire campus apart from executing official duties assigned to them. The Trust also runs a Pre-Primary, Primary School, a Higher Secondary School and has two Girls' Hostels that easily accomodate around 700 students.

In addition the college also has an IGNOU Special Study Center and a fifth generation Digital English Language Laboratory, which runs in house spoken English Programmes and Courses. In the coming years the Trust proposes to start Post Graduate Programmes in Computer Application (MCA) and Management (MBA).

Information about the College

Khoj is an annual Research Journal, published by the Shri Maldevji Odedra Smarak Trust, Porbandar. Contributions for the next issue are welcome. Original manuscripts in Sanskrit, Hindi, Gujarati and English on contemporary issues and thought, typed using 9Pt size ARIAL Font(English), 14 Pt size AA-VED Font(Hindi) and 14 Pt size AA-PS-10 Font (Gujarati) in A4 size paper strictly adhering to the latest MLA style sheet can either be submitted hand-to-hand to the principal of Dr. V. R. Godhaniya Mahila College, Porbandar or emailed to drvrgodhanihl@rediffmail.com or posted to:

The Editor, "Khoj"
Dr. V. R. Godhaniya College,
M. G. Road, Khijdi Plot,
Porbandar - 360575

N.B. : Gujarati and Hindi Fonts can be downloaded from the official website of the institute :
www.drvrginstitute.org

check

Official Disclosure Regarding the Journal

This annual journal is printed by..... and published by Shri Maldevji Odedra Smarak Trust, Porbandar from Dr. V. R. Godhaniya College Campus, Porbandar - 360 575 (Gujarat-India) on 16 day of January, 2014.

The other mandatory details regarding the journal are as below:

- Owner** : Shri Maldevji Odedra Smarak Trust, Porbandar
- Chief Editor** : Chairman, research Center, Dr. V. R. Godhaniya College, Porbandar
- Co-editors** : Editorial Board, research Center, Dr. V. R. Godhaniya College, Porbandar
- Printer** : .....

Legal Notice : All the rights regarding the journal and any part of it are reserved by Shri Maldevji Odedra Smarak Trust, Porbandar